

STUDII ȘI CERCETĂRI
DE
ISTORIE VECHĂ ȘI ARHEOLOGIE

TOMUL 71 – 2020

3–4

SUMAR

STUDII

- IOAN FEDOR PASCU, Biserica mănăstirii dominicane de la Sighișoara. Contribuții arheologice și istorice..... 193

NOTE ȘI DISCUȚII

- RADU BĂJENARU, *Varia Metalurgica* (III). Pumnale de metal din colecția Muzeului Dunării de Jos, Călărași..... 221
- ANCA-DIANA POPESCU, MARTA PETRUNEAC, MARIN FOCȘĂNEANU, DRAGOȘ MIREA, ION TUȚULESCU, Analiza compozițională și imagistică a dălții cu tub de înmănușare descoperite lângă Drăgășani 231
- MIRCEA VICTOR ANGELESCU, Histria. Noi date... vechi despre incinta arhaică a Acropolei ... 243
- DRAGOȘ HĂLMAGI, *Epigraphica tomitana* (I)..... 255
- ALEXANDRU AVRAM, DRAGOȘ HĂLMAGI, ALINA STREINU, Un faux pourtant non dépourvu d'intérêt de la collection « Maria et dr. George Severeanu »..... 265
- OANA DAMIAN, Din nou despre cetatea de la Păcuiul lui Soare 271
- ADRIAN IONIȚĂ, ALEXANDRU SIMON, *AL WA* – despre Mormântul 10 din Biserica Domnească de la Curtea de Argeș la o sută de ani de la descoperirea sa 297

CRONICA

- CONSTANTIN C. PETOLESCU, Cronica epigrafică a României (XXXIX, 2019)..... 323

TEZE DE DOCTORAT

- ADRIANA GAȘPAR, Timișoara în epoca otomană în lumina descoperirilor arheologice..... 365
- MARIUS BLASKO, Moneda Europei Centrale în Țara Românească în perioada 1574–1611..... 373

IN MEMORIAM

Mircea D. Matei (<i>Adrian Ioniță</i>).....	379
Alexandru Barnea (<i>Adriana Panaite</i>).....	387
Mihail Zahariade (<i>Florian Matei-Popescu</i>).....	399
Emilian Popescu (<i>Constantin C. Petolescu</i>).....	409

RECENZII ȘI NOTE BIBLIOGRAFICE

Bernard Holtzmann, <i>La sculpture de Thasos. Corpus des reliefs II. Reliefs à thème héroïque</i> , 2 vol., Études Thasiennes XXV, École Française d'Athènes, Athènes, 2018, 221 p. + LXXXIV pl. (<i>Florina Panait-Bîrzescu</i>).....	413
--	-----

<i>ABREVIERI</i>	417
------------------------	-----

ÉTUDES ET RECHERCHES
D'HISTOIRE ANCIENNE
ET D'ARCHÉOLOGIE

TOME 71 – 2020

3–4

SOMMAIRE

ÉTUDES

- IOAN FEDOR PASCU, Die Kirche des dominikanischen Klosters in Schäßburg. Archäologische und historische Beiträge 193

NOTES ET DISCUSSIONS

- RADU BĂJENARU, *Varia Metalurgica* (III). Tanged daggers from the collection of the Lower Danube Museum, Călărași 221
- ANCA-DIANA POPESCU, MARTA PETRUNEAC, MARIN FOCȘĂNEANU, DRAGOȘ MIREA, ION TUȚULESCU, Compositional and X-ray imaging analysis of the socketed chisel discovered near Drăgășani 231
- MIRCEA VICTOR ANGELESCU, Istros/Histria. Des nouvelles... anciennes données sur l'enceinte archaïque de l'Acropole..... 243
- DRAGOȘ HĂLMAGI, *Epigraphica tomitana* (I) 255
- ALEXANDRU AVRAM, DRAGOȘ HĂLMAGI, ALINA STREINU, Un faux pourtant non dépourvu d'intérêt de la collection « Maria et dr. George Severeanu » 265
- OANA DAMIAN, De nouveau sur la fortification de Păcuiul lui Soare..... 271
- ADRIAN IONIȚĂ, ALEXANDRU SIMON, *AL-WA* – On grave 10 in the princely Saint-Nicholas Church in Curtea de Argeș (one hundred years since its discovery)..... 297

CHRONIQUE SCIENTIFIQUE

- CONSTANTIN C. PETOLESCU, Chronique épigraphique de la Roumanie (XXXIX, 2019) 323

THÈSES DE DOCTORAT

- ADRIANA GAȘPAR, Ottoman Timișoara in the light of archaeological finds 365
- MARIUS BLASKO, Central European coinage in Wallachia between 1574 and 1611..... 373

IN MEMORIAM

Mircea D. Matei (<i>Adrian Ioniță</i>).....	379
Alexandru Barnea (<i>Adriana Panaite</i>).....	387
Mihail Zahariade (<i>Florian Matei-Popescu</i>).....	399
Emilian Popescu (<i>Constantin C. Petolescu</i>).....	409

COMPTE RENDUS ET NOTES BIBLIOGRAPHIQUES

Bernard Holtzmann, <i>La sculpture de Thasos. Corpus des reliefs II. Reliefs à thème héroïque</i> , 2 vol., Études Thasiennes XXV, École Française d'Athènes, Athènes, 2018, 221 p. + LXXXIV pl. (<i>Florina Panait-Bîrzescu</i>).....	413
--	-----

<i>ABRÉVIATIONS</i>	417
---------------------------	-----

BISERICA MĂNĂȘTIRII DOMINICANE DE LA SIGHIȘOARA. CONTRIBUȚII ARHEOLOGICE ȘI ISTORICE

IOAN FEDOR PASCU*

Rezumat: Biserica Mănăstirii din Sighișoara, închinată Sfintei Fecioare, a fost întemeiată după marea invazie tătaro-mongolă din 1241. De atunci și până în a doua jumătate a secolului al XVI-lea a servit ca loc de cult și rugăciune pentru călugării dominicani din localitate. Apoi, în urma reformei luterane, a trecut în slujbă comunitară, devenind, până în zilele noastre, biserica principală a sașilor sighișoreni. Oricum, de-a lungul existenței sale, Biserica Mănăstirii a parcurs mai multe etape de evoluție, care au adus-o în faza actuală. Un rol relativ lămuritor în acest sens l-au avut cercetările arheologice din anii 2005 și 2020, care, împreună, completează imaginea Evului Mediu sighișorean.

Cuvinte-cheie: Sighișoara, Biserica Mănăstirii, abația dominicană, arheologie, istorie, etape, gotic, reformă, baroc

Întemeiată imediat după marea pustiire tătaro-mongolă din 1241, abația dominicană de la Sighișoara a funcționat cel mai târziu până în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, când călugării și călugărițele din localitate mai primeau încă (la 1570) donații considerabile prin testamentul preotului Antoninus Schwartz din Daia (Mureș)¹.

Altfel, reforma luterană pare a se fi insinuat aici începând din anul 1524, datorită magistrului Simion din Apold (Mureș)². Mai mult, se pare că „hotărâtorul îndemn la izbucnirea și realizarea reformațiunii în Sighișoara” s-a luat în urma unei decizii a călugărilor dominicani de a arunca în fântâna din curtea mănăstirii, spre pedeapsă, o femeie dezonorată³. Dacă întâmplarea a fost una cu adevărat autentică ori a primit valoare de legendă urbană doar pentru a justifica, în plus, motivația comunității locale de trecere de la catolicism la lutheranism, nu putem ști. Povestea există, totuși, și nu poate fi trecută cu vederea.

Apoi, în timp ce complexul abațial este secularizat în folos obștesc (pentru magistratura și școala locală), biserica de slujbă și închinare își păstrează în continuare

* Doctorand, Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București; e-mail: ioan.f.pascu@gmail.com.

¹ Schuller 1906, p. 19.

² Schuller 1906, p. 19.

³ Müller 1853, p. 423, nota 87.

rostul, folosind, pe mai departe și fără întrerupere, comunitarilor sighișoreni, deveniți între timp reformați de cult augustan (fig. 1).



Fig. 1. Cetatea Sighișoarei în 1842. Cetatea și abația dominicană văzute dinspre sud-est, gravură de L. Rohboock (după Brandsch, Heltman, Linger 2003, p. 58).

Oricum, cu o viață neîntreruptă până acum, pe un parcurs de aproape opt secole, biserica dominicană închinată Sfintei Fecioare a trecut, inevitabil, prin mai multe etape constructive.

Referindu-se cu preponderență la intervențiile structurale efectuate în perioada interbelică (1928–1929), harnicul și dedicatul arhitect sighișorean Kurt Leonhardt a constatat, cu amărăciune, că prilejul nu a fost folosit și pentru săpături arheologice nici la exterior (unde s-ar fi putut explica dezaxarea arcelor butante) și nici în interior (capabile de a contribui la clarificarea fazelor constructive ale monumentului – cu atât mai mult cu cât amenajarea unui sistem de încălzire prin pardoseală a scos la lumină morminte cu inventar relevant). Din fericire, ajuns la venerabila vârstă de 101 ani, Kurt Leonhardt (1911–2012) nu doar că a văzut publicată sinteza muncii sale de-o viață⁴, dar trebuie să fi aflat și de prima abordare arheologică a bisericii în care a fost botezat și confirmat ca tânăr membru al comunității săsești din Sighișoara.

⁴ Leonhardt, Waltraut, Frank 2009.

ARHEOLOGIE

În aprilie 2005, premergător recentelor lucrări de restaurare, sub coordonarea lui Angel Istrate, au fost executate primele cercetări arheologice la Biserica Mănăstirii din Sighișoara⁵. Este vorba de patru sondaje, realizate la solicitarea echipei de proiectare pe latura de nord (S.1 = 1,50 × 1,50 m, lângă primul contrafort dinspre est), de sud (S.2 = 2,80 × 2,50 m, pe fundația arcului butant de la est – spre navă; S.3 = 2,50 × 1,85 m, la intersecția dintre cor și navă) și la est (S.4 = 3 × 2 m), astfel încât să surprindă un fragment din zidăria corului, un contrafort al acestuia și anexa sacristiei (fig. 2), toate cotele fiind raportate la wagriss-ul stabilit de proiectant pe pragul vestic al bisericii.

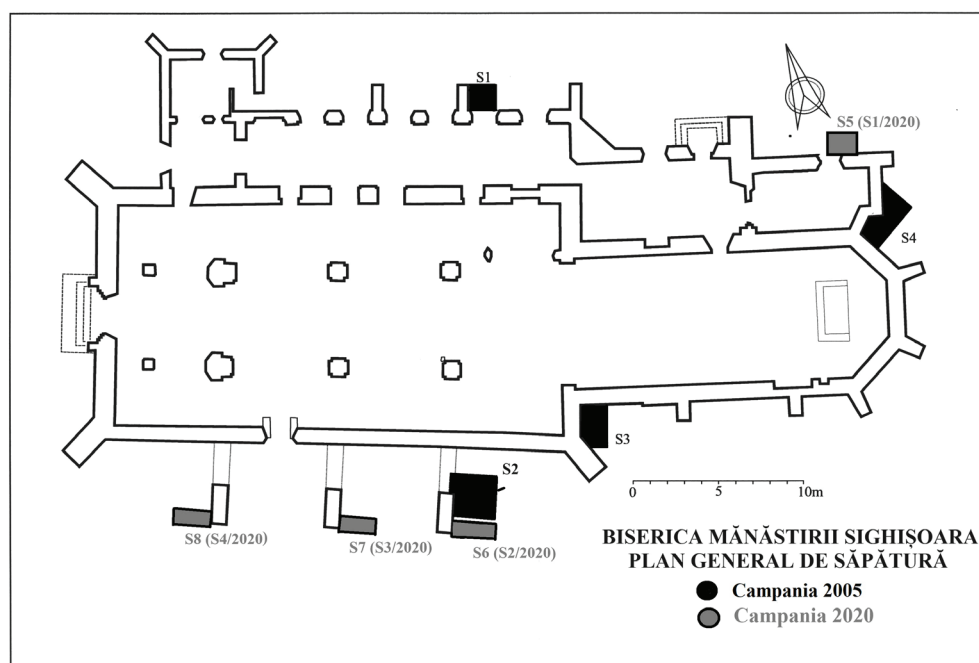


Fig. 2. Planul general al săpăturilor. Campaniile 2005 și 2020.

Pe lângă observațiile privind stratigrafia terenului, care au evidențiat diverse relații între planimetria acestuia, etapele și fazele de construire ale monumentului (niveluri de călcare, de construire, de reparații și de refaceri, ruine, tălpi de fundare, începuturi de elevație și tehnici de zidire), cercetările arheologice au pus în evidență

⁵ Istrate 2005a. Pentru varianta extinsă, inedită, cu planșe și ilustrații fotografice (Istrate 2005b), mulțumim în mod special autorului, care ne-a pus-o la dispoziție cu multă amabilitate.

și o necropolă, unde a fost descoperit și un mormânt cu groapă antropomorfă („cu nișă pentru cap” sau „cu lojă cefalică”), care contribuie mult la datarea momentului de colonizare locală, la problema originii generice a „oaspeților regali” și a întemeierii așezământului monastic dominican din Sighișoara.

După încheierea acestor săpături, a urmat doar o decapare de tencuială, petrecută pe o înălțime de cca 2 m de la nivelul actual de călcare, efectuată de jur-împrejurul bisericii, lucrările fiind întrerupte până în anul 2019, când parohia evanghelică de Cult Augustan din Sighișoara a reluat intervențiile de consolidare, restaurare și punere în valoare a locașului.

Evident, cercetările arheologice din anul 2005 au fost considerate insuficiente, motiv pentru care noul proiectant a mai solicitat încă patru sondaje la exterior, dintre care trei la fundațiile arcelor butante de la sud și unul pe fundația sacristiei aflată la nord, nici astfel (prin însumarea rezultatelor celor opt secțiuni) neputându-se lămurii pe de-a-ntregul evoluția bisericii, lăsând în sarcina următoarelor generații de arheologi confirmarea, infirmarea și, în special, completarea informațiilor obținute până acum.

Prin urmare, în iunie 2020, au fost efectuate noi cercetări arheologice, poziționarea și dimensiunile sondajelor fiind de asemenea strict stabilite de către proiectant, în funcție de punctele pe care acesta le-a considerat de interes maxim. Astfel, săpăturile efectuate de noi s-au conformat concret cerințelor structurale și de proiectare, în puncte clar stabilite și cu obiective bine definite: urmărirea în subsol a unei fracturi care coboară prin zidărie de la cornișă până sub nivelul de călcare pe latura de nord a sacristiei, precum și studierea celor trei fundații ale arcelor butante de la sud, care, fiecare, pare a fi construit altfel și într-o altă perioadă.

Poziționarea secțiunilor

Secțiunea nr. 5 (S.1/2020): pe zidul de nord al sacristiei, în dreptul unei fracturi în zidărie care coboară de la cornișă până sub nivelul de călcare, la 4 m de la contrafortul de vest al corului. Suprafață: $1,30 \times 1,30$ m (condiționată de schela deja instalată). Obiectiv: urmărirea în subsol a fracturii de zidărie și stabilirea cotei de fundare.

Secțiunea nr. 6 (S.2/2020): pe latura estică a arcului butant de răsărit, spre sud (în paralel cu S.2/2005). Suprafață: 2×1 m, cu latura lungă perpendiculară pe zidărie. Obiectiv: studierea fundației arcului butant și stabilirea cotei de fundare.

Secțiunea nr. 7 (S.3/2020): pe latura estică a arcului butant mijlociu. Suprafață: 2×1 m, cu latura lungă perpendiculară pe zidărie. Obiectiv: studierea fundației arcului butant și stabilirea cotei de fundare.

Secțiunea nr. 8 (S.4/2020): pe latura vestică a arcului butant de apus. Suprafață: 2×1 m, cu latura lungă perpendiculară pe zidărie. Obiectiv: studierea fundației arcului butant și stabilirea cotei de fundare.

Descrierea săpăturii

Secțiunea nr. 5 (S.1/2020). Structura zidită a sacristiei. Talpa de fundare a sacristiei se găsește la -4,06 m W, fiind așezată pe o gresie naturală, stâncoasă, nisipoasă, dură și de culoare gălbuie, care face parte din miezul natural al Dealului Cetății (primul strat de sol viu – nr. 9)⁶. Începând de aici, fundația este înecată într-un mortar rezistent, de foarte bună calitate (din var și nisip), zidăria fiind alcătuită din lespezi de piatră de dimensiuni mari și aproximativ dreptunghiulare (în medie de 0,70–0,80 m lungime și 0,20–0,30 m grosime), așezate pe orizontală în asize relativ regulate, cu intercalări de piatră mijlocie și mică pentru egalizare. Fundația înecată se oprește la -2,60 m W pe profilul de vest și -2,36 m W pe profilul de est, ceea ce indică o primă pantă inițială și naturală a terenului, alcătuită dintr-un pământ galben-marونیu cu pigment de cărbune vegetal (al doilea strat de sol viu – nr. 8), care coboară de la vest spre est cu 0,30 m într-o planimetrie de numai 1,30 m.

Urmând panta naturală și originară, urmează un strat de cca 0,20 m (nr. 7), care indică săparea șanțului de fundație și lucrările petrecute în interiorul acestuia. Fără niciun fel de pauză evidentă în construirea monumentului, fundația se continuă în formă clădită ordonat până la -1,46–1,50 m W, cotă la care se oprește o primă sistematizare verticală a terenului, prin nivelarea acestuia (măcar pe latura de nord, cu pământul excavat din șanțul fundației – nr. 6), motiv pentru care lipsește și amprenta stratigrafică a continuării șanțului de fundare.

Între -1,50 și -1,30 m W este evidentă (pe ambele profiluri deopotrivă) o lentilă de pământ cu urme consistente de mortar care, pe de o parte, marchează nivelul de călcare stabilit artificial de constructorii și beneficiarii medievali, în timp ce, pe de altă parte, semnalizează începutul unei elevații gotice (nr. 5A), care ar putea urma ruinei descoperite în S.4/2005. Dar, această lentilă face parte dintr-un strat general (nr. 5), care se termină la -1,00 m W, marcând în cele din urmă nivelul de călcare corespunzător celei de-a doua faze gotice, adică undeva spre cumpăna secolelor XV–XVI. Oricum, peste fundație, elevația continuă, îngrijit și ordonat, ridicată de aceleași mâini de zidar.

Între -1,00 și -0,60 m W se găsește un nou nivel de intervenție și nivelare (nr. 4), foarte probabil corespunzător lucrărilor ulterioare marelui incendiu din 30 aprilie 1676.

Penultimul strat (nr. 3) corespunde renovărilor din 1893–1895, întrepătruns de un șanț (nr. 2) realizat pentru poziționarea cablurilor electrice aferente iluminatului arhitectural, suprapus de depuneri recente (nr. 1 – fig. 3–4).

⁶ Caracterizarea geotehnică a dealului se prezintă în felul următor: deluviul de pantă, adică un sol argilos de 0,20–0,30 m m grosime care acoperă colina, o umplutură din fragmente de ceramică, gresie și pietriș într-o matrice argiloasă, în strat de 0,50–9,00 m grosime, care corespunde nivelurilor de cultură hallstattiene, medievale și moderne, depozite deluviale din argile și argile prăfoase de 1,00–4,70 m și roca de bază (depozite pannoniene) (Pascu 2018, p. 237).

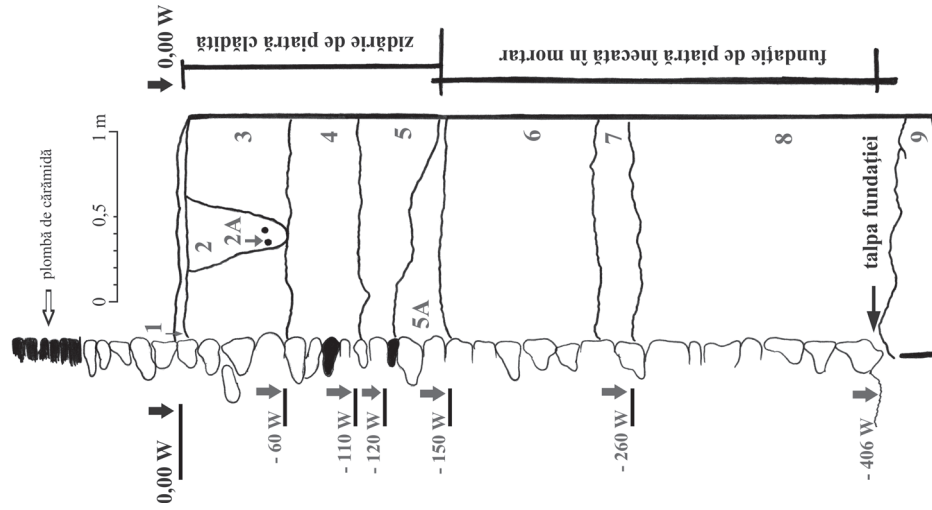


Fig. 4. Secțiunea nr. 5 (S.1/2020). Profil vestic.

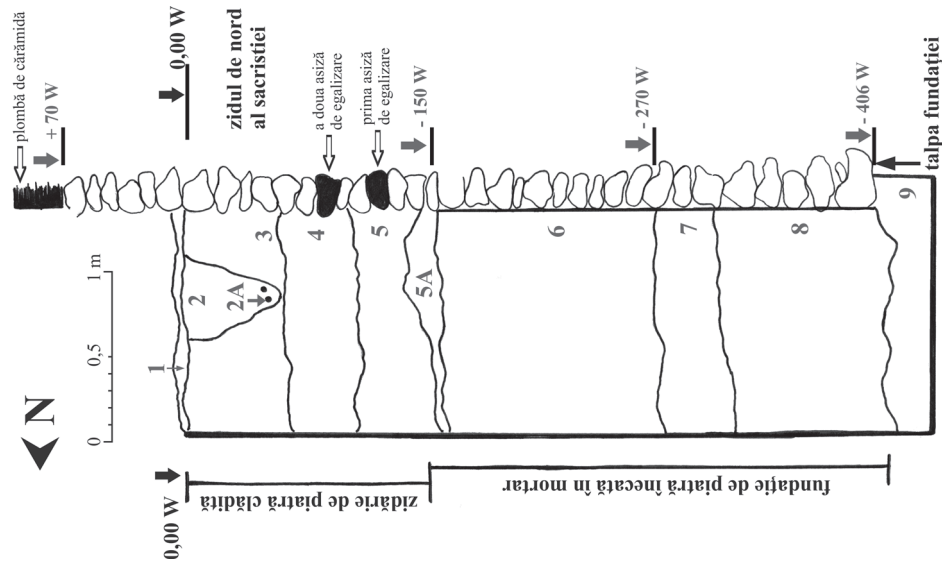


Fig. 3. Secțiunea nr. 5 (S.1/2020). Profil estic.

În concluzie, din colțul vestic al ferestrei „neogotice” aflate deasupra săpăturii descrise mai sus, fractura din zidărie coboară spre mijlocul secțiunii și se oprește la cca -0,40 m W; de la această cotă și până la talpa de fundare, zidăria, în integralitatea ei, este intactă, aspectul general fiind de masivitate și soliditate.

Observație: Din săpătură nu a fost recuperat niciun fel de material arheologic relevant, artefactele descoperite fiind alcătuite numai din fragmente de cărămidă și țiglă, la care se adaugă câteva mici fragmente de vase ceramice, atipice, dislocate din context și, până la urmă, irelevante istoric pentru facerea și refacerea biserici dominicane.

Secțiunea nr. 6 (S.2/2020). Structura fundației pentru arcul butant de răsărit, pe latura de est, în sudul navei. Din cauza faptului că, în momentul cercetării, schela constructorului era deja instalată, inclusiv pe arcele butante, dimensiunile secțiunii nr. 6 au fost strict condiționate de spațiul rămas încă liber în teren.

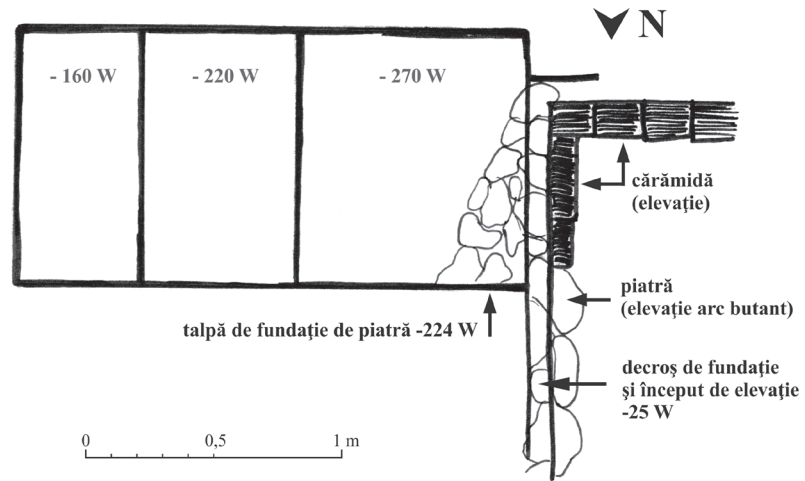
În cele din urmă, S.6 ne înfățișează o construcție îngrijită, începând de la talpă, adică de la -2,40–2,50 m W până la cca -0,60 m W, unde apare decroșul care indică pornirea elevației. În sine, zidăria construită prezintă o manoperă atentă, alcătuită din lespezi de gresie cu dimensiuni medii, legate cu un mortar de foarte bună calitate (din var și nisip de balastieră), doar un mic fragment de cărămidă fiind intercalat, cu rost de egalizare. Structural, fundația este lipsită de fisuri și fracturi, prezentând un aspect de masivitate și o atentă punere în operă.

Chiar dacă un martor stratigrafic de doar câțiva zeci de centimetri a despărțit secțiunea nr. 2/2005 de secțiunea nr. 6 (nr. 2/2020), „conglomeratul turnat din pietriș de râu amestecat cu var, cu o grosime de 0,50 m”, a cărui prezență s-a constatat anterior de către Angel Istrate, nu a fost regăsit și cu ocazia săpăturilor din 2020. Faptul ne îndeamnă să credem că, măcar parțial – în porțiunea investigată mai înainte –, fundația acestui arc butant se sprijină pe o structură anterioară, ceea ce așază această talpă de fundare la -2,50 m W și nu la -3,00 m W (după cum trimite însumarea celor două structuri de zidărie, adică conglomeratul turnat și fundația clădită)⁷.

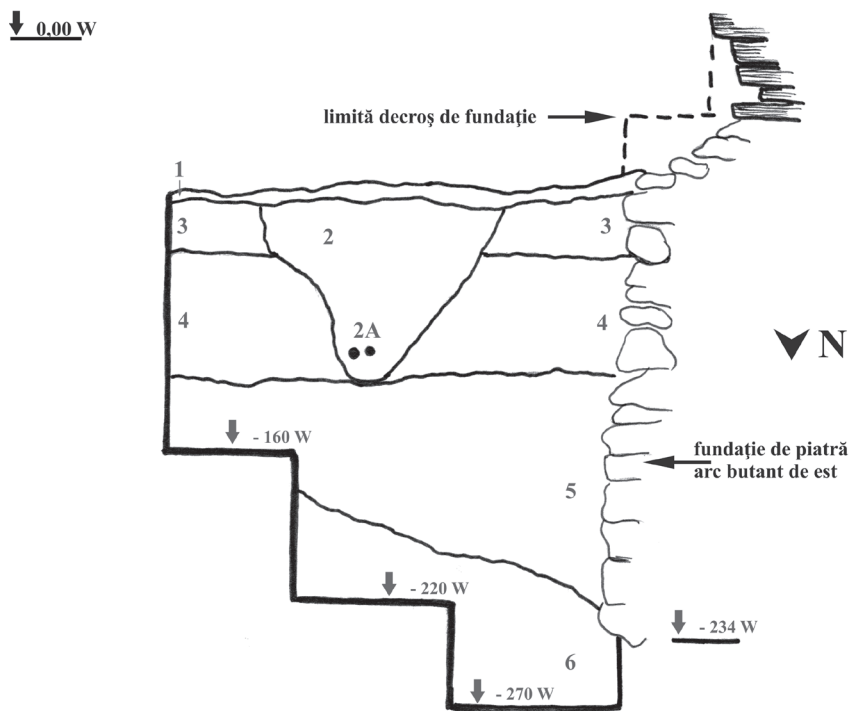
În fine, construirea fundației arcului butant de aici prezintă o retragere evidentă dinspre talpă către începutul elevației, fapt sesizat deopotrivă atât de Angel Istrate în 2005, cât și de noi în campania anului 2020. Astfel, măcar în ceea ce privește investigația noastră, spre profilul de sud zidăria se retrage cu aproximativ 10 cm de la talpă către decroșul care marchează piciorul arcului butant. Mai mult, fundația este puternic dezaxată comparativ cu elevația arcului butant, care și ea prezintă o dezaxare (de 3°30”), bine sesizată de către Kurt Leonhardt⁸. Situația este cât se poate de clară în planul săpăturii, unde, pe latura de nord a secțiunii, la nivelul tălpii de fundație, zidăria este cu cca 40 cm în afara decroșului (-0,42 m W) care marchează începutul elevației (elevație față de care deplasarea către nord-est a tălpii de fundare ajunge la aproximativ 0,50 m (fig. 5/1).

⁷ O zidărie asemănătoare a fost găsită și în S.8 (S.4/2020).

⁸ Leonhardt, Waltraut, Frank 2009, p. 50.



1



2

Fig. 5. Secțiunea nr. 6 (S.2/2020). Plan (1) și profil sudic (2).

Pentru relaționarea directă dintre zidărie și martorii stratigrafici din solul imediat învecinat, cel mai sugestiv a fost profilul de sud (fig. 5/2). Există astfel: depunerile ulterioare anului 2009; intervențiile din anul 2009 pentru iluminat arhitectural (nr. 2 și 2A); nivelul 3, legat de renovările petrecute în perioada 1893–1895; stratul nr. 4, un pământ negru-cenușiu cu puternice urme de arsură, legat de marea incendiere din 30 aprilie 1676; pământ gălbui-marونیu, lutos (sol viu – corespondent stratului nr. 8 din S.1/2020 și S.5/2005) în care, pe o adâncime de aproximativ 20 cm (pornind de la -2,50 m), a fost înecată fundația arcului butant – acest strat cu cărbune și pete roșiatice (amprente metalice, anterioare marelui incendiu din 1676) ilustrează în fapt intervențiile constructive din a doua fază gotică (1492–1515), cea în care ar fi putut fi proiectat acest arc butant, probabil primul dintre următoarele două; solul steril din punct de vedere arheologic.

Observație: în timpul campaniei din anul 2005, în sud-estul sondajului nr. 2/2005 (adică puțin spre miazăzi de arcul butant și în imediata vecinătate a corului), „a fost descoperită ruina unei construcții din piatră, foarte probabil o fântână. Zidăria este realizată din bolovani de piatră așezați în operă cu o față dreaptă la interior, exteriorul fiind neglijat ca și cum, în timpul construirii, zidul a fost sprijinit din exterior (construit în groapă) și are o lățime medie de 0,30 m. Materialul a fost așezat în operă fără mortar. Zidul a fost urmărit în adâncime până la -2,64 m (fig. 5–6). Dacă la partea superioară au fost surprinse două laturi unite în unghi drept, pe măsură ce se coboară în adâncime colțul se rotunjește și se retrage asemenea unei pâlnii. Modul de construire și forma sunt singurele indicii care ne conduc la concluzia că ar fi vorba de o fântână, de aceea trebuie păstrate unele rezerve în ce privește această interpretare”⁹. Rezerva arheologului privind rostul acestei structuri de zidărie este pe deplin justificată, pentru că, în opinia noastră, funcțiunea construcției ar trebui mai degrabă legată de un depozit, poate o tainiță destinată unor provizii cerealiere¹⁰, similară ca funcționalitate, dar diferită în realizare față de așa-zisele „gropi secrete”, descoperite întâmplător, dar tot mai des în fosta piață comercială a Orașului de Jos (*Marktplatz*), acum Parcul Unirii din Piața Hermann Oberth¹¹. Altfel, discutând despre aprovizionarea cu apă a orașului istoric Sighișoara, Kurt Leonhardt menționează că, până spre începutul secolului XX, orașul a fost alimentat potabil din puțuri publice ori private, „de unde se lua apa subterană a Târnavei, a pârâurilor Șaeș și al Căinelui”, prin fântâni cu cumpănă, relativ puțin adânci în Orașul de Jos, în timp ce pe platoul cetății puțurile publice coborau „chiar și la 40 m, la nivelul Târnavei”, fiind rotunde, cu ghizduri de piatră și suprastructură rectangulară de lemn, acoperite cu șindrili în două ori patru ape și dotate cu un mecanism de scoatere cu roată, lanț și găleată¹². Pentru Cetate, Leonhardt menționează șase astfel de fântâni, toate cu roată, amplasate în curtea (*hof*) parohiei evanghelice de cult augustin (str. Cositorarilor nr. 13, astupată),

⁹ Istrate 2005b.

¹⁰ Pascu 2003, p. 333, pl. 1.

¹¹ „Cele mai multe dintre aceste găuri, care numai în piață poate că au fost aproape 100, s-au astupat în timpul din urmă cu ocazia aplanărilor” (Müller 1956, p. 21).

¹² Leonhardt, Waltraut, Frank 2009, p. 193.

în curtea Bisericii Mănăstirii (Piața Muzeului, spre vest), pe strada Școlii (aproximativ între numerele 9 și 14, cu apropiere spre cea din urmă, umplută), în Piața Cetății (relativ în fața Casei cu nr. 11), în curtea parohiei romano-catolice (str. Mănăstirii nr. 14, acoperită) și în fosta grădină abațială, la est (între Biserica Mănăstirii și Palatul Comitatens, acoperită în anul 1896¹³, dar reperată exact cu ocazia lucrărilor de reabilitare a pavajului din anii 2009–2010).

Secțiunea nr. 7 (S.3/2020). Structura fundației pentru arcul butant central, pe latura de est (în sudul navei). Fundația arcului butant central este cu totul diferită față de cele care o însoțesc, fiind contemporană ori (poate) ușor ulterioară celei de la răsărit, dar cu certitudine anterioară corespondentei dinspre apus. Elementul principal de individualizare îl reprezintă materialul din care este clădită, adică o cărămidă de foarte bună calitate, așezată cu deosebită îngrijire în mai mult de 30 de asize legate cu un mortar rezistent din var și nisip. Din ce cauză această fundație este din cărămidă și nu din piatră (precum celelalte două), nu avem cum să știm. Poate așa a considerat constructorul ori poate la momentul execuției era disponibil numai material ceramic. În fine, fundația acestui arc butant de mijloc pornește la la -2,20 m W și se termină la -0,42 m W, unde un decroș de aproape 20 cm marchează începutul unei elevații din piatră intercalate pe alocuri cu cărămidă,

Zidărie și stratigrafie. Pentru această secțiune a fost înregistrat doar profilul de nord, restul purtând informații asemănătoare, dar mai puțin sugestive. Profilul ales de noi, apropiat de biserică, dar nerelaționat în mod direct cu aceasta, este unul mai greu de descifrat tocmai fiindcă prezintă informații care fac legătura între biserica mănăstirească inițială (prima fază gotică) și intervențiile ulterioare, care privesc alte etape și momente din istoria monumentului. Prin urmare, măcar parțial, nu vom descrie stratigrafia în legătură nemijlocită cu arcul butant central, ci cu monumentul de referință, căruia îi este adosat (fig. 6). Astfel, stratul nr. 1 reprezintă solul viu, un pământ gălbui-marونیu lutos (corespunzător stratului nr. 8 din S.1/2020 – S.5/2005), în care este cuprinsă și fundația bisericii medievale. Stratul nr. 2 este primul contaminat cultural, în sensul că acesta prezintă urme slabe de pigment ceramic și de mortar, dovedind înhumări ulterioare ori măcar contemporane unor construcții zidite sau pe cale de a se face. Dar, înainte de ridicarea arcului butant central, în imediata lui apropiere, a fost ridicată o clădire de piatră (peste un colț al căreia s-a așezat și secțiunea nr. 7/2020), desfășurată către sud, cu o fundație care urmărea panta naturală a terenului, coborâtore spre aceeași direcție (3a), timp în care o altă latură se întindea spre est (3b), dar cu o cotă de fundare mai ridicată cu aproximativ 50 cm (-1,60 m W), raportată, de asemenea, la fizionomia inițială și punctuală a reliefului. Construcția pomenită, asupra destinației căreia nu ne putem pronunța, nu s-a apropiat la mai mult de 60 cm față de arcul butant investigat parțial prin S.7, astfel că s-a mai putut surprinde, cu suficientă relevanță, un larg șanț de fundare, care a permis realizarea unei zidării foarte îngrijite (stratul nr. 4). Nivelul de călcare pentru amenajarea acestui

¹³ Leonhardt, Waltraut, Frank 2009, p. 194–195.

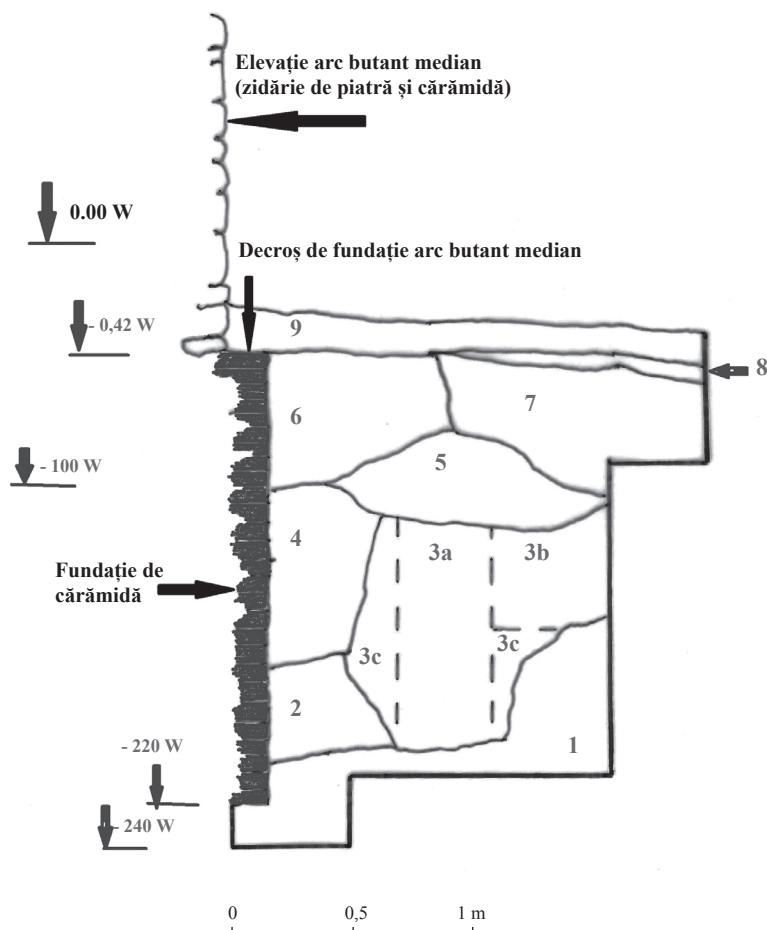


Fig. 6. Secțiunea nr. 7 (S.3/2020). Profil nordic.

arc butant îl propunem la cota de $-1,00$ m W (la intersecția cu straturile 5, 6 și 7). Dacă reperul de $-1,00$ m W indică, posibil, un nivel de intervenție, stratul nr. 6 poate trimite la refacerile ulterioare incendiului din 1676, demantelarea construcției din vecinătate (3a+3b) cu recuperarea materialului – fapt care și explică „cuptorirea” intervenției (3c) în straturile nr. 2 și nr. 4. Foarte posibil, ca și în alte părți, de jur-împrejurul monumentului, lucrările de consolidare au fost urmate de altele privind sistematizarea verticală a terenului, astfel că straturile 6 și 7 pot să indice nivelări corespunzătoare finalizării lucrărilor de fundare și începutului celor de elevare. Apoi, o lentilă stratigrafică relativ subțire, de maximum 10 cm în grosime spre vest, indică pe această parte nivelul foarte scăzut al intervențiilor efectuate în anii 1893–1895. Ultimul strat corespunde depunerilor contemporane, interbelice și postbelice, complet lipsite de relevanță arheologică.

Secțiunea nr. 8 (S.4/2020). Structura fundației pentru arcul butant de răsărit, pe latura de vest (în sudul navei). Secțiunea nr. 8 (S.4/2020), ultima, a prezentat cea mai complexă situație, prin faptul că aici au fost identificate trei structuri de zidărie, independente între ele și codificate separat: Z.1, pentru fundația arcului butant de vest; Z.2, o fundație înecată în mortar, total diferită față de cele găsite anterior; Z.3, o fundație care se ridică peste Z.2, dar fără a se așeza direct peste aceasta; Z.3A, care reprezintă în fapt o urmă de demantelare și desfăcere târzie, cu prilejul poziționării unor cabluri electrice (fig. 7).

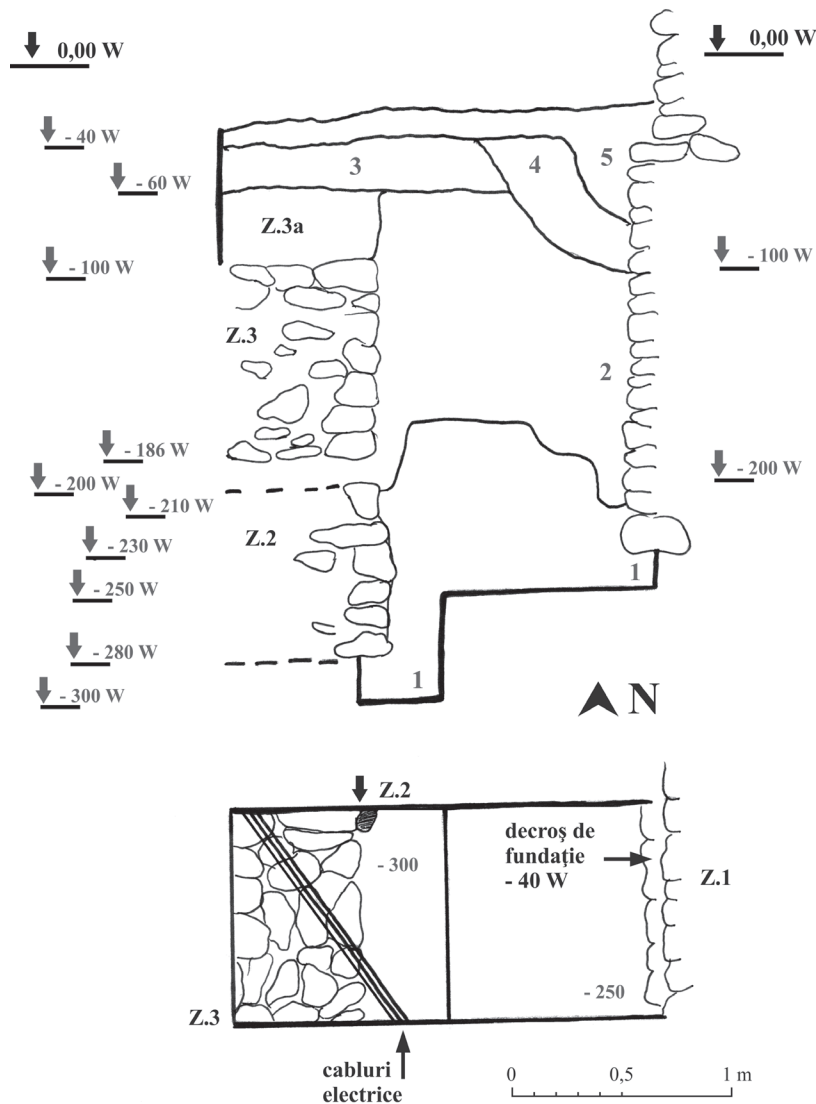


Fig. 7. Secțiunea nr. 8 (S.4/2020). Plan și profil nordic.

Zidăria nr. 1. Fundația arcului butant de vest. Chiar dacă nu oferă un aspect foarte îngrijit, fundația acestui arc butant transmite o evidentă impresie de masivitate și robustețe, ceea ce indică nevoia constructorilor de a stabili un suport puternic pentru sprijinirea porțiunii de zidărie din partea de sud-est a navei. Ca aspect general, fundația începe la -2,30 m W, într-un sol viu, de unde pornește un șanț de fundare, în care pietre de dimensiuni relativ mici sunt înecate într-un mortar de var și nisip. Apoi, de la -2,10 m W și până la -1,86 m W, șanțul fundației se lărgeste cu aproximativ 10 cm, continuând cu o nouă treaptă de cca 25 cm, care urcă până la -1,70 m W, unde se pierde în stratul următor, fapt care a permis continuarea zidăriei în variantă clădită, dinspre exterior, cu bolovani din gresie de dimensiuni mari, între care se intercalează, pentru egalizare, pietre mici și mijlocii. Zidirea continuă astfel până la -0,40 m W, unde fundația decroșează cu 10 cm, marcând astfel pornirea elevației pentru arcul butant. Ca o notă particulară, trebuie să remarcăm faptul că, dintre cele trei fundații ale arcelor butante, aceasta este singura care nu prezintă urma vreunei inserții de cărămidă în/între asizele de piatră.

Zidul nr. 2. Fundație cu destinație necunoscută. La o distanță de 1,00–1,10 m vest de fundația arcului butant, ieșită cu numai câțiva centimetri din linia profilului nordic, a fost observată parțial o altă structură de zidărie, aferentă, de asemenea, unei fundații, asupra destinației căreia nu ne putem pronunța. Cert este că talpa acesteia este săpată tot în solul viu, ca și a celei pentru arcul butant, dar mai coborâtă cu 0,50 m, adică la -2,80 m W. Z. 2 a fost pus în operă tot prin înecare de piatră în mortar cu var stins la fața locului, fapt care, prin cota de adâncime și modalitatea de lucru, sugerează o legătură cronologică și funcțională cu „conglomeratul turnat” descoperit de către Angel Istrate în S.2/2005, adică cel peste care se așază fundația arcului butant de est. Răspunsul rămâne în așteptare, acum nefiind în măsură să oferim nici măcar o ipoteză. Altfel, remarcăm doar un singur fragment de cărămidă aflat în partea superioară a zidăriei descoperite de noi.

Oricum, din cauză că imediat deasupra Z.2 se află Z.3, o investigație mai amănunțită a Z.2 nu a fost luată în calcul, faptul implicând desfacerea Z.3, fără niciun fel de garanție că, prin această acțiune distructivă, am fi putut obține informații relevante privind lățimea, traiectoria ori contextualizarea pentru Z.2. Prin urmare, contextul a rămas în conservare, lămurirea acestuia fiind lăsată în sarcina unor cercetări ulterioare.

Zidul nr. 3. Fundația clădirii fostei poliții locale. Z.3. a fost surprins în capătul de vest al secțiunii, având o orientare nord-sud. Acesta este clădit paralel cu fundația apuseană arcului butant (Z.1), la aproximativ 1,10 m de acesta, pe o lățime nedeterminabilă în secțiune. În mod evident, Z.3 este independent de Z.2, între cele două zidării neexistând niciun fel de relație, măcar din următoarele motive: Z.3. nu este ridicat peste Z.2, între cele două structuri existând un strat de cca 15 cm (nr. 4), astfel că talpa de fundare se găsește la -1,86 m W, pe când partea superioară din ruina Z.2. se află -2,00 m W; traiectoria Z.3. este de nord-sud, pe o lățime de cel puțin 70 cm, în timp ce porțiunea surprinsă din Z.2 indică mai degrabă un colț cu dezvoltare ipotetică spre est. Oricum, în forma păstrată și surprinsă, Z.3 este alcătuit

din bolovani de gresie cu dimensiuni medii, intercalate cu lespezi mai mici pentru egalizarea asizelor. Talpa se găsește la -1,86 m W, în timp ce demantelarea elevației corespunzătoare s-a petrecut cu ocazia renovărilor din 1893–1895, când corpurile de clădiri dezvoltate pe această parte a bisericii, printre care și cea a poliției orășenești, au fost demolate¹⁴.

Zidăria nr. 3A. Șanț de scoatere. De la aproximativ -1,00 m W și până la -0,60 m W, unde este evident un nivel de călcare raportat la reabilitarea din 1893–1895, șanțul de fundare pentru Z.3. a rămas în malul de nord al secțiunii, chiar dacă o parte din porțiunea clădită a fost scoasă atunci când s-au introdus cablurile electrice necesare iluminatului arhitectural (2009). Acesta este și motivul pentru care am ales o subclasare, cea de Z.3A, a cărei raportare în plan și secțiune mărturisește deopotrivă cota de călcare a intervențiilor demolatoare de la sfârșitul secolului al XIX-lea, precum și intervențiile din primul deceniu al secolului al XXI-lea.

ARHEOLOGIE ȘI ISTORIE

Etapele gotice ale bisericii dominicană din Sighișoara, întemeierea, extinderea și mobilarea sa (în fapt a întregului complex, de la fundare și până la Reformă) se raportează direct la privilegiile, libertățile, donațiile și activitatea medicantă cuprinse de la începutul secolului al XIII-lea și până spre finele veacului al XVI-lea.

1. În faza gotică timpurie (a doua jumătate a secolului al XIII-lea), s-a ridicat un prim edificiu, probabil o biserică-sală de dimensiuni reduse, din care nu s-a mai păstrat nimic sau aproape nimic. După părerea lui George Baltag, „doar bolțile corului cu absidă poligonală mai păstrează vechile ogive peste cele două travee, iar la unele ferestre se mai pot observa urmele mulurilor, mărturisind existența unei vechi biserițe timpurii”¹⁵.

Alți martori posibili din această fază sunt portalul gotic ridicat (prin re folosire) la intrarea principală de vest și un ancadrament gotic recuperat, care pe interior (în partea de nord-est a navei) încadrează o placă comemorativă dedicată sașilor sighișorenii căzuți pe fronturile Primului Război Mondial. Poate tot de această fază a ținut și ruina descoperită în S.4/2005 (la intersecția corului cu sacristia), fiind probabil rămășița unei sacristii mai vechi, suprapusă parțial de cea actuală¹⁶. Dacă axa actuală a corului se abate cu cca 4° spre nord-est¹⁷, este posibil ca biserica din secolul al XIII-lea să fi avut o alta mult mai bine orientată de la est spre vest, după cum indică și mormântul cu groapă antropomorfă (M.3, „cu nișă pentru cap” sau „lojă cefalică”) din S.3/2005, singurul de acest fel și cel mai vechi dintre toate mormintele

¹⁴ Leonhardt, Waltraut, Frank 2009, p. 54.

¹⁵ Baltag 2004, p. 219.

¹⁶ Istrate 2005b.

¹⁷ Leonhardt, Waltraut, Frank 2009, p. 19.

de acest tip descoperite până acum aici¹⁸. Altfel, M.3 nu este deloc singular în peisajul contemporan Sighișoarei medievale, care mai înregistrează situații asemănătoare atât în necropola secuiască premergătoare de la Dealul Viilor¹⁹, cât și pe platoul superior al cetății medievale, pe actualul așezământ al Bisericii din Deal²⁰. Contextual, mormintele nr. 3 și nr. 4 ilustrează existența de la bun început a unui cimitir abațial, organizat în imediata apropiere a lăcașului de cult.

Mai rămâne de remarcat faptul că, în a doua jumătate a secolului al XIII-lea, la Sighișoara funcționează în paralel două sau chiar trei șantiere bisericești (Biserica din Deal, Biserica Mănăstirii și Capela, acum ruinată, de lângă Scara Școlărilor), la care se adaugă amplele lucrări de ridicare (în primă fază) a incintei de piatră și a unora dintre turnurile exterioare de fortificare: Turnul cu Ceas (faza 1), Turnul Tăbăcarilor, al Cositorarilor (faza patruleteră), al Aurarilor, al Frânghierilor, al Cojocarilor, al Țesătorilor (demolat în 1858), al Croitorilor (faza 1), al Cizmarilor (faza 1), al Lăcătușilor (demolat în 1894) și cel al Dulgherilor (demolat în 1896). Acest fapt demonstrează potențialul comunității locale de aici, care, deși a suferit de pe urma mării pustiiri tătaro-mongole din 1241, a fost capabilă nu doar să-și revină rapid, ci să facă și pasul următor, spre trecerea de la lemn la piatră și de la rural la urban. Oricum, în legătură directă cu această etapă și în acest punct nu mai poate fi pus în mod cert decât M.3/S.3/2005 și, foarte posibil, M.4/S.3/2005, astfel că spațiul construit al mănăstirii dominicanilor a ocupat doar o parte din terenul rezervat, oferind loc și unui cimitir abațial.

2. Pe măsura creșterii veniturilor, mănăstirea dominicană de la Sighișoara intră în a doua etapă semnificativă de construire și extindere spre începutul secolului al XVI-lea, atunci când biserica se redimensionează aproximativ în planul său actual. Această nouă fază, gotic-târzie, este plasată între 1482–1515 de către George Baltag²¹, în timp ce Richard Schuller²² și Virgil Vătășianu au ales un interval cuprins între 1492 și 1515²³.

Sursele lor se găsesc, probabil, la Friedrich Müller²⁴, ale cărui informații se bazează pe *Geografia* lui Marienburg și pe o inscripție votivă, dispărută între timp. Astfel, în *Geografia Marelui Principat al Transilvaniei*, Marienburg²⁵ indică drept perioadă de clădire pentru această biserică anii 1482–1515, propunerea de

¹⁸ Istrate 2005b.

¹⁹ Harhoiu, Gáll 2014.

²⁰ Marcu Istrate 2018, p. 7.

²¹ Baltag 2004, p. 219.

²² Schuller 1906, p. 20.

²³ Vătășianu 1959, p. 617.

²⁴ Müller 1853.

²⁵ Este vorba despre Lukas Joseph Marienburg. *Geographie des Grossfürstentums Siebenbürgen*. Ein. u. hg. v. Ernst Wagner. Unveränd. Nachdruck d. Ausgabe Hermannstadt, 1813.

datare nefiind, în general, contrazisă de stilul construcției. Ne putem totuși îndoi de exactitatea primei cifre, deoarece la 1482 Biserica din Deal era în curs de zidire și, luând în considerație puterile de muncă ale orașului, se poate admite numai cu greu că s-ar fi lucrat în același timp și la biserica mănăstirii.

În continuare, Friedrich Müller pomenește un text votiv care „indică expresiv anul 1492 ca an al întemeierii bisericii. Această cifră, aplicată pe arcul triumfal, este o așa-numită inscripție colectivă și se trage de la ultima zugrăvire a bisericii în anul 1804 dar se bazează, după toată aparența, pe una mai veche, și corespunde cu stările (cu situațiile medievale n.n) contemporane ale orașului: în 1492, Biserica din Deal ajunsese deja sub acoperiș, iar rivalitatea mănăstirii cu parohia își găsea expresia în lărgirea bisericii mănăstirești. Inscripția numită spune astfel: «Duce et Auspice Christo / Aedes haec Sacra / Ac 1492 fundata et extracta flamma ignis vero herrenda Ac. / 1676 die 30-ta April miser devastata / Ac 1678 refulgente Divina Gratia / Pastore existente Clar. D. Georgio Schobelio sub austricatiss Reip. / Schessburg Magistratu Virorum Ampl. Pr. Ac Circumsp. Dominer. / Michaelis Helvig, Cons. Mich. Gölner Pro cons. Johann Schwei- / scher Regii. Andr. Valentini Sed jud. Georg Hirling Villi Georgii Krauss Not publicii / Industria / D.D Michaelis Crucensis Aeditui et Michaelis Deli Aedilis est restaurata. Iterum renovata Ac. 1804 / Johann Krauss»²⁶. A socoti anul 1515 drept anul în care s-a încheiat zidirea este posibil, pentru că s-au lucrat, precum se poate dovedi, la 1508 usciorul intrării la galeria din cor și la 1510 pietrele sprijinitoare (consolele n.n) ale arcelor din sacristia veche. În niciun caz nu se poate privi după inscripția de mai sus, 1492, ca început al construirii”.

Oricum, tot etapei în discuție îi putem atribui „conglomeratul turnat” din pietriș și var stins în șanț, surprins de către Angel Istrate în S.2/2005, structura de fundație înecată și identificată de noi în S.8 (S.4/2020 – Z.2), zidăria din piatră cu rost de tainiță din S.3/2005, poate chiar unele dintre zidurile descoperite în S.7 (S.3/2020) sau fântâna cu ghizduri de piatră din curtea mănăstirii.

În altă ordine de idei, la finele acestei etape și în vremea imediat premergătoare reformei luterane, Biserica Sfintei Fecioare a mănăstirii dominicane din Sighișoara nu doar că ajunge la apogeul misiunii sale originale, dar se impune ca una dintre dominantele arhitecturale ale cetății, cu deosebire prin sugerarea în structura urbană a supremației tutelare și atotcuprinzătoare a sacralului asupra spațiului laic. Ne referim la faptul că, în Evul Mediu, piețele publice se găseau în imediata apropiere a unei

²⁶ „Sub conducătorul și apărătorul Christos / Această clădire sacră / întemeiată și ridicată în anul 1492, destructurată de flăcările cu adevărat devastatoare din anul / 1676 ziua 30 aprilie când a fost deplorabil distrusă / în anul 1678 prin strălucitoarea milă divină / sub actualul pastor luminatul domn Georgio Schobelio sub prea severul magistrat al orașului Sighișoara, al domnilor prevăzători și precauți primar / Michael Helvig, Michael Gölner viceprimar, Johann Schwei- / scher jude regal. Adreas Valentinul jude scăunal. Georg Hirling jude local / Georgius Kraus notar public / Cu munca sârguincioasă / a domnilor Michael Crucensis econom și Michaelis Deli inspectorul edificiilor. A fost renovată în 1804 / Johann Krauss” (Müller 1853, p. 424).

biserici, astfel încât aceste spații căpătau valențe și atribute sacre, iar piața devenea astfel și un spațiu al omului religios. Biserica era nu doar o instituție fundamentală, ci și un edificiu monumental, cu elemente de arhitectură (portaluri, ancadramente, vitralii etc.) care nu puteau fi puse suficient în valoare fără o percepere de la distanță și un efect de perspectivă realizabil printr-un spațiu de retragere.

În configurația sa actuală, Piața Cetății (*Burgplatz*) are o formă pătrată, iar raportul dintre dimensiuni și scara fronturilor de case îi conferă multă armonie și intimidare. Cu toate acestea, imaginea de acum nu este tocmai asemănătoare cu cea din Evul Mediu, când aceasta era cel mai animat loc din oraș. Astfel, dacă eliminăm „cortina” caselor din Piața Cetății nr. 10–13 și Piața Muzeului nr. 6, vom constata că axul accesului în Cetate dinspre „Poarta din Dos” (Turnul Croitorilor) se termină nu în fața Turnului cu Ceas (ca acum), ci tocmai în axul bisericii abației dominicane. În consecință, *Burgplatz*-ul cu adevărat medieval trebuie redimensionat, dintr-o formă pătrată întruna dreptunghiulară cu ax central est-vest, iar primul lucru văzut odată ajuns aici era Biserica Mănăstirii, cu portalul ei monumental. Mai mult, într-o astfel de configurare, fântâna publică din *Burgplatz* nu mai apare ca fiind dezaxată (în partea de nord-est), ci așezată central, așa cum este logic și firesc (fig. 8).

Odată cu reforma religioasă, timpul Renașterii și parțiala laicizare a societății, piața publică din cetate se desacralizează. Adică, chiar dacă sacrul este încă fizic prezent în mijlocul Cetății (prin Biserica Mănăstirii), încărcătura simbolică a pieței adiacente se diluează treptat în imaginea mentală a spațiului public, simbolismul religios cu care aceasta a fost încărcată se transformă în unul comercial și politic, fapt care a permis și reconfigurarea Pieței Cetății în forma sa actuală²⁷.

3. După afișarea tezelor lui Luther pe poarta bisericii din Wiettenberg (1517), în scurt timp vântul Reformei a început să bată și în Transilvania, astfel că, după cum am văzut, în 1524, magistrul Simion din Apold (Mureș) a început să răspândească „erezia luterană” și la Sighișoara, iar „în anul 1556, majoritatea celor 30–40 de călugări, precum și aproape toate călugărițele dominicane și franciscane (clarise și ursuline n.n.) au părăsit orașul. Nu este adevărată afirmația potrivit căreia călugării au fost alungați din oraș. Documentele arată că la 1578 (mai corect 1570 n.n.²⁸) încă mai existau în Sighișoara călugări și călugărițe care nu pleaseră și care erau întreținuți pe spezele orașului sau din donații testamentare”²⁹, dovadă fiind legația preotului Antoninus Schwartz din Daia. Drept urmare, în al treilea sfert al veacului al XVI-lea (cu multă probabilitate între 1555 și 1575), mănăstirea este secularizată de către comunitatea luterană locală, biserica mănăstirii devine principalul loc de rugăciune al sașilor sighișoreni (care sunt astfel scutiți de a mai urca la Biserica din

²⁷ Pascu 2017, p. 38–39.

²⁸ Schuller 1906, p. 19.

²⁹ Baltag 2004, p. 225.

Deal), în timp ce toate anexele ei (chilii, refectoriu, bibliotecă și scriptoriu, săli de studiu, de școală și altele aferente) ajung să adăpostească în mare parte magistratura locală (fig. 9).

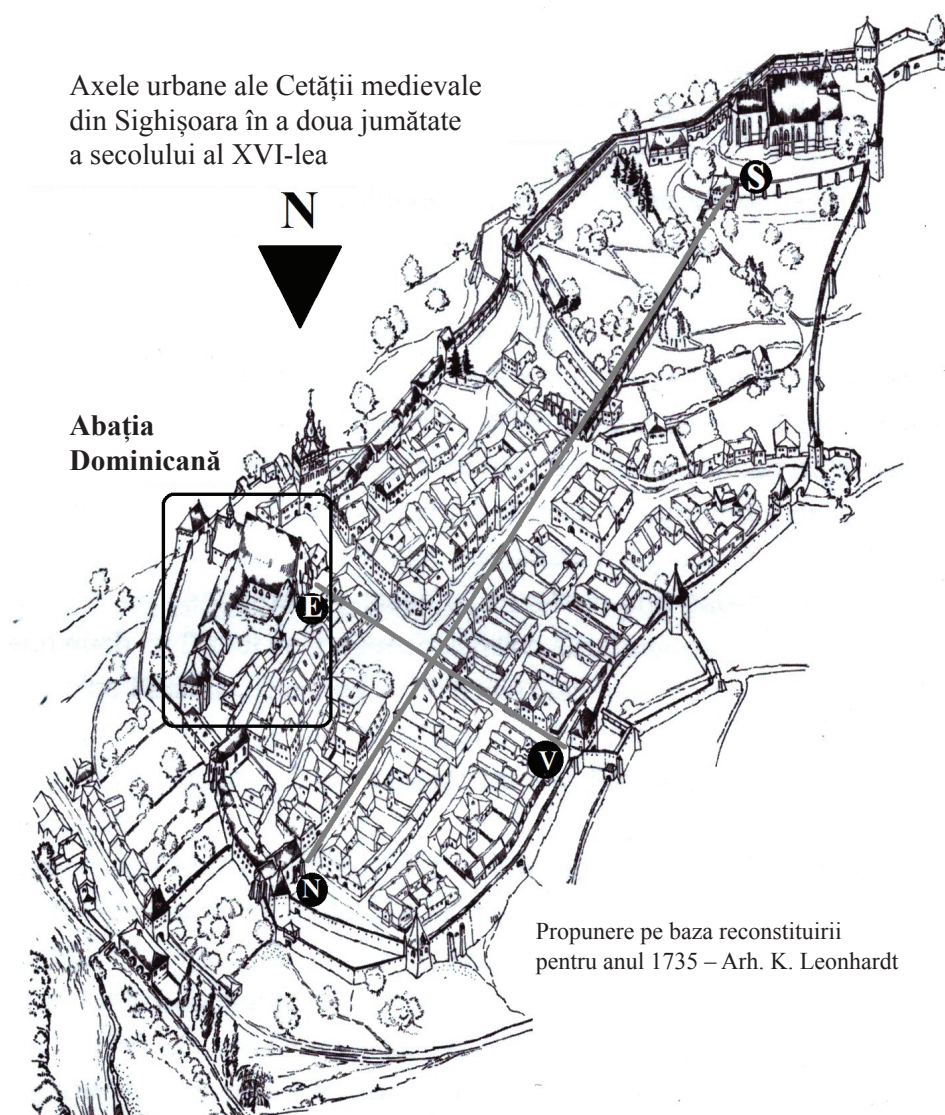


Fig. 8. Axele Cetății din Sighișoara în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, propuse pe baza unei reconstituirii făcute pentru anul 1735 (după Leonhardt, Waltraut, Frank 2009, p. 49).

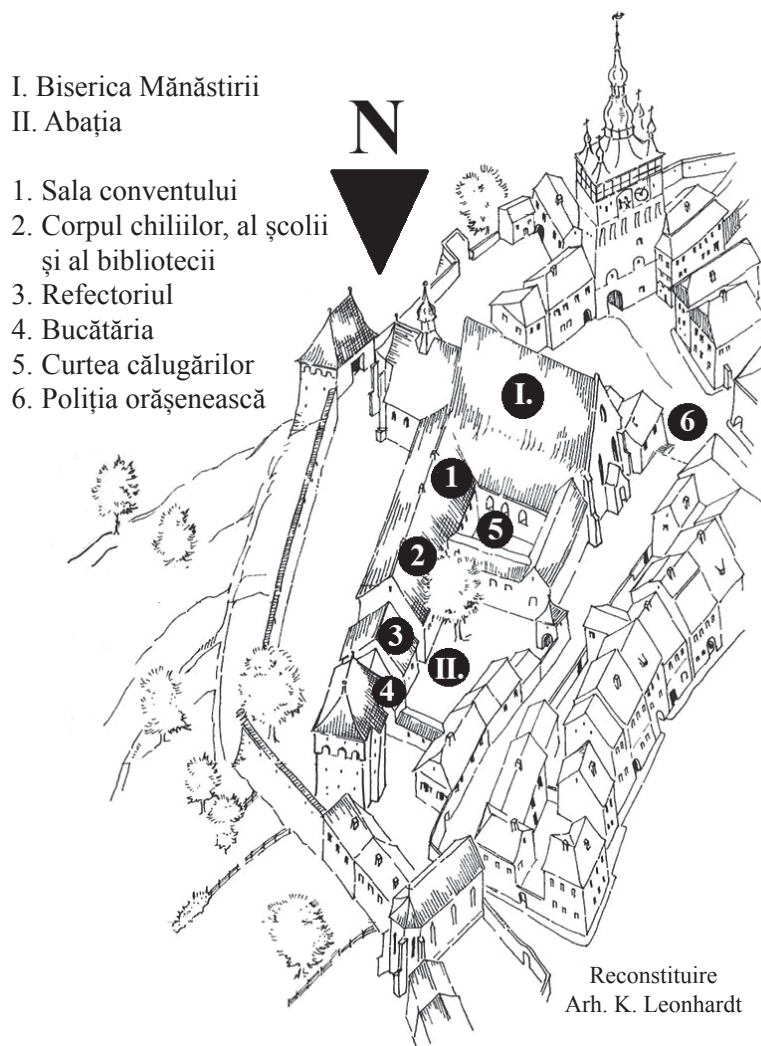


Fig. 9. Abația dominicană de la Sighișoara, funcțiuni propuse pe baza unei reconstituiri făcute pentru anul 1735 (după Leonhardt, Waltraut, Frank 2009, p. 55).

4. După încheierea lucrărilor din 1515 și până la cele următoare marelui incendiu din 1676 nu sunt pomenite documentar noi intervenții la Biserica Mănăstirii. Dar lipsa atestării lor nu înseamnă în mod obligatoriu și absența acestora, cu atât mai mult cu cât, în acest interval, Richard Schuller menționează un șir de seisme petrecute în 1516, 1534, 1545, 1559, 1604, 1648, 1651³⁰, la care se adaugă pomenirile

³⁰ Schuller 1906, p. 17.

cronicarului Geörg Kraus privind un mare cutremur înainte de 4 iunie 1620, altul la 1 februarie 1637, la ceasurile două din noapte, „atât de puternic încât clopotele din turla bisericii (din Deal n.n.) s-au ciocnit” și încă unul pe 11 aprilie 1651³¹.

Fără îndoială că toate, ori măcar parte dintre aceste cutremure, au afectat structura bisericii dominicanе, cu atât mai mult cu cât zidăria ei nu este una unitară și continuă, ci dezvoltată în suprafață și înălțime, pe un teren sistematizat pe verticală, în funcție de pantele naturale găsite și reinterpretate conform posibilităților și necesităților conjuncturale. Aici se poate căuta și explicația pentru dezaxarea elevației în raport cu fundația axului butant de est, fie prin re folosirea unei structuri mai vechi, fie (mai probabil) prin reclădirea arcului mai târziu, posibil după marele incendiu din 1676. Tot în această perioadă, de aproximativ un secol, este iarăși de gândit posibilitatea apariției construcțiilor adosate cu destinație neprecizată, pe latura de sud, a căror evoluție se modifică în funcție de rolul ansamblului în cadrul complexului medieval sighișorean, construcții care, la rândul lor, au contribuit la sprijinirea zidului de sud al bisericii (fig. 10).

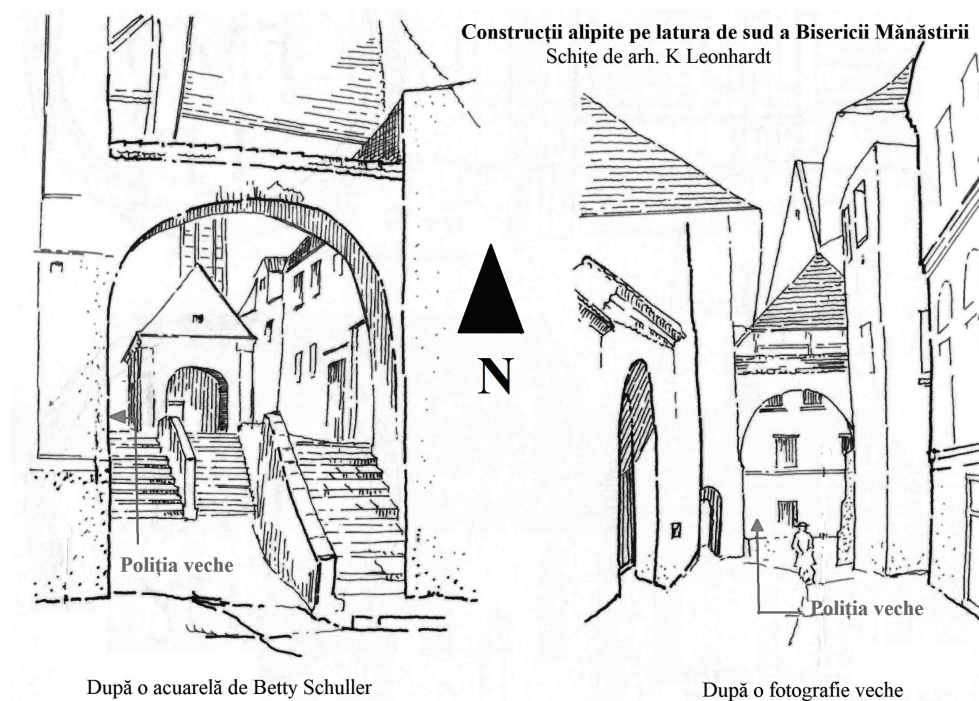


Fig. 10. Construcții adosate pe latura de sud a Bisericii Mănăstirii, ante 1893 (după Leonhardt, Waltraut, Frank 2009, p. 54).

³¹ Kraus 1965, p. 47, 99, 136, 144.

5. O referință dureroasă în istoria locală (prin pagube, refaceri, reglementări și alte asemenea) a fost cumplitul incendiu din 30 aprilie 1676, când două treimi din oraș au fost mistuite de flăcări într-un asemenea hal încât „cine a văzut acest incendiu a crezut în mod obligatoriu că a venit sfârșitul lumii”. Au ars atunci „toată Cetatea cu clădirile publice, scumpa Casă a Domnului (Biserica Mănăstirii, n.n.), frumosul turn al ceasului, cele două biserițe ale călugărițelor și toate proviziile de grâu și de bumbac” (depozitate în interiorul lor, transformate după Reformă în magazii, n.n.), iar, după explozia muniției din Turnul Croitorilor, „în toată Cetatea n-a mai rămas niciun acoperiș, nici cât o masă de lat, afară de Biserica din Deal, școlile, primăria (fosta abație, n.n) și cinci turnuri: Turnul Măcelarilor, Turnul Frânghierilor, Turnul Aurarilor, Turnul Cositorarilor și Turnul Bărbierilor”³², adică turnurile din jumătatea de sus (și de sud) a fortificației, cele din partea de jos (către nord), aflate în imediata vecinătate a Bisericii Mănăstirii, fiind cel mai puternic calamitate, dovedind că pe Dealul Cetății focul a afectat cu deosebire platoul inferior.

Urmele acestui mare incendiu au fost clar evidențiate în cadrul săpăturilor campaniei din 2020, în S.5 (S1/2020 – strat 4) și S.6 (S.2/2020 – strat 4), consistența straturilor dovedind și în teren amploarea deosebită a pagubelor. Prin urmare, dacă flăcările au distrus întregul acoperiș al bisericii dominicane, puterea lor calorică trebuie să fi afectat, măcar parțial, și structura zidită. Astfel, dacă arcul butant de la est ar putea fi (ipotetic) legat de seismele înregistrate după 1515, arcul butant de mijloc (S.7 S.2/2020), cu o fundație clădită integral din cărămidă, trebuie pus în directă legătură cu reparațiile din 1677–1678.

Se pare că în această fază barocă trei meșteri străini (care lucrau și la refacerea Turnului cu Ceas) „au dres zidăria și au refăcut complet acoperișul ars al bisericii. Tot atunci s-a turnat și clopotul din turnulețul aflat pe acoperișul corului cu inscripția datată în 1677 (...) Refacerea bolților navelor s-a realizat între anii 1680–1682, când s-au construit actualele bolți în cruce care se sprijină pe cei șase stâlpi de secțiune cruciformă. Acești stâlpi ascund însă, în miezul lor, stâlpii fasciculați din faza gotică târzie ce sprijineau bolțile pe nervuri din acea perioadă”³³.

Dar noua structură de acoperiș a reprezentat o construcție cu o dublă șarpantă, care a transferat toate sarcinile și forțele pereților exteriori³⁴, acesta fiind argumentul suprem privind rostul primelor două arce butante (cel de la est, refăcut probabil cu defazare pe fundație, și cel mijlociu, nou construit pe fundare de cărămidă – ambele menite să contracareze descărcările noului acoperiș). Altfel, pe lângă refacerea șarpantei, mai putem propune în această etapă barocă tâmplăria din lemn (cu elemente de renaștere) de sub portalul principal (de vest) și cel secundar (din sud-vestul navei), ambele protejate cu pridvoare în două ape și învelitori ceramice sprijinite pe structuri de zidărie (fig. 11), precum și altarul baroc (1680), orga mare și orga mică („pozitivul”), făcute în anul 1715.

³² Schuller 1906, p. 33–34.

³³ Baltag 2004, p. 220.

³⁴ Leonhardt, Waltraut, Frank 2009, p. 50.

6. După intervențiile din anii imediat următori marelui incendiu și până la începutul secolului al XIX-lea, când biserica este zugrăvită în interior, lăsând pentru o vreme măturie inscripția votivă din anul 1804, nu există informații privitoare la alte lucrări efectuate înăuntrul ori în afara bisericii dominicane din Sighișoara, cu toate că, până în perioada interbelică, Richard Schuller a mai înregistrat cutremure, în 1681, 1701 și 1838³⁵, între care mai trebuie intercalate cele din noaptea de 7 aprilie 1705³⁶, din 5 aprilie 1738 și încă unul (urmat de o mare replică) produs la 11 iunie același an³⁷.

7. La sfârșitul secolului al XIX-lea, în anul 1886 și în pregătirea omagierii „Mileniului Maghiar”, cu excepția bisericii, toate clădirile mănăstirii, împreună cu Turnul Dogarilor, au fost dărâmate, în locul lor fiind ridicat palatul comitatens al Târnavei Mari (actualul sediu al primăriei municipale). Totuși, coridorul adosat pe latura de nord a navei a rămas neatins, fiind considerat de atunci ca aparținător lăcașului de cult.

8. În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, clădirile adosate pe latura de sud a bisericii, între care și fostul sediu al poliției orașenești, sunt demolate, spațiul din această parte luând forma unei piațete, numită atunci „Bischofhof Teutsch Platz” (acum „a Muzeului”), în amintirea marelui episcop evanghelic sighișorean Georg Daniel Teutsch (1817–1893), dascăl, teolog, istoric și om politic.

După cum ne arată o fotografie din anul 1893 (fig. 11), Biserica Mănăstirii se găsea într-o stare accentuată de degradare, fapt care determină renovarea fațadelor, inclusiv prin demolarea celor două pridvoare care protejau intrările de la vest și de la sud. Dar cel mai important lucru relevat de această fotografie este faptul că, în anul 1893, arcul butant de vest nu era încă ridicat, rostul sprijinitor pentru partea de sud-vest a bisericii fiind asigurat până în anul 1886 de clădirea poliției locale (fig. 10). Doi ani mai târziu, în 1895, cu ocazia unor noi renovări, adică după demolarea fostului sediu de poliție (înainte de 1893, dar cu amprenta încă vizibilă pe paramentul bisericii – fig. 11), arcul butant de vest, este în picioare, finalizat, încheind pe de-a-ntregul sprijinirea laturii de sud a Bisericii Mănăstirii (fig. 12).

9. Până la săpăturile arheologice din anul 2005, decapările parțiale de tencuială din anul 2006 și renovarea începută în 2020, ultimele lucrări majore s-au petrecut în anii 1928–1929, când s-a procedat la o consolidare structurală, reprezentată prin centuri și contraforturi betonate menite să lege, să strângă, să consolideze ori să sprijine zidăriile istorice. Totuși, așa cum bine a observat Kurt Leonhard, ocazia nu a fost valorificată și prin săpături arheologice sistematice, care „ar fi putut fi ușor efectuate, pentru că toate podelele bisericii au fost înnoite și a fost instalată o încălzire cu aer cald prin pardoseală”³⁸, iar aceasta cu atât mai mult cu cât „cu ocazia săpăturilor de pământ s-au găsit în navă și strana bisericii, o sumedenie de morminte care conțineau oase omenești și părți de veșminte. Este posibil ca

³⁵ Schuller 1906, p. 17.

³⁶ Schenker 1956, p. 50.

³⁷ Holban, Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Cernovodeanu 1997, p. 215–216.

³⁸ Leonhardt, Waltraut, Frank 2009, p. 5.

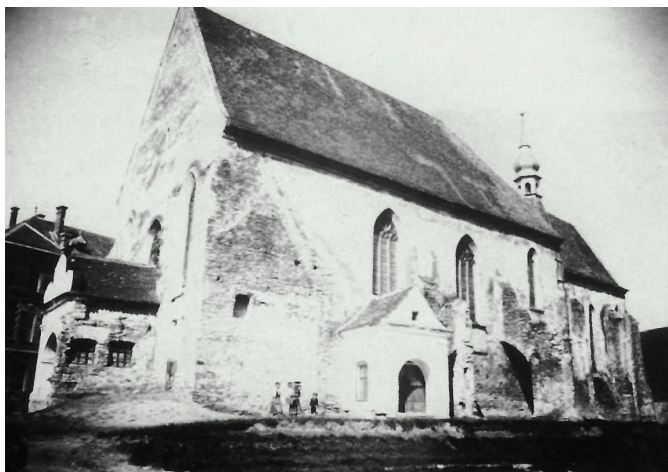


Fig. 11. Biserica Mănăstirii în anul 1893 (după Brandsch, Heltman, Linger 2003, fig. 53.
Die Klosterkirche nach Abriss der Anbauten cca 1893, p. 106).



Fig. 12. Biserica Mănăstirii în anul 1895 (după Brandsch, Heltman, Linger 2003, fig. 203.
Die Klosterkirche nach ihrer general reparatur 1895, p. 146).

printre aceste morminte să fi fost și mormântul lui Gabriel Polner, episcop titular al bisericii, decedat în anul 1502 (corect 1504 n.n.), fiul cel mai mare al primarului Mihail Polner din Sighișoara³⁹, căci conform testamentului său, care ne-a rămas în

³⁹ Gabriel Polner (†1504) a fost un călugăr dominican, secretarul personal al regelui Matia Corvinul, magistrul camerar, abate al conventului benedictin din Cluj Mănăștur (1493–1504), împuternicit regal în Transilvania (1493, 1495, 1496), episcop al Bosniei (1494–1502) și episcop de Sirmium (1502–1504), susținător al reconstrucției bisericilor de convent ale dominicanilor din Cluj și Sighișoara (1492–1497), înmormântat în biserica dominicană din Sighișoara, în cor, lângă altarul principal (<https://vasiledragut.omeka.net/items/show/23>).

păstrare, el a dorit să fie înmormântat alături de confracții săi, călugării dominicani, în Biserica Mănăstirii”⁴⁰.

Oricum, în această fază finală, în interior au fost desființate vechile balcoane din lemn, care erau suprapuse câte trei pe zidurile navelor laterale, fiind înlocuite cu actualele balcoane de zidărie, cu balustrade din lemn pictat. Tot atunci s-a desființat și galeria (*lettner, jubé*) care făcea legătura între balcoanele laterale, traversând biserica în fața arcului de triumf. Momentul a fost marcat printr-o altă inscripționare votivă, aflată pe bolta de lângă orgă, care rezumă până la urmă întreaga istorie și întregul rost al Bisericii Mănăstirii de la Sighișoara: „Această Casă a lui Dumnezeu, moștenire a părinților, a fost întărită și reînnoită pentru ca poporul să nu piară. Încrede-te în Dumnezeu în vremuri grele”.

BIBLIOGRAFIE

- | | |
|--|---|
| Baltag 2004 | G. Baltag, <i>Sighișoara Schässburg Segesvár</i> , Cluj-Napoca, 2004. |
| Brandsch, Heltman, Linger 2003 | H. Brandsch, H. Heltman, W. Linger, <i>Bilband Schäßburg. Sighișoara – Segesvár aus bergangenheit und Gegenwart</i> , Düsseldorf, 2003. |
| Harhoiu, Gáll 2014 | R. Harhoiu, E. Gáll, <i>Necropola din secolul XII de la Sighișoara-Dealul Viilor, punctul „Necropolă”</i> . Contribuții privind habitatul epocii medievale timpurii în Transilvania estică, AnB 22, 2014, p. 244–260. |
| Holban, Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Cernovodeanu 1997 | M. Holban, M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, P. Cernovodeanu (eds.), <i>Călători străini despre Țările Române</i> , vol. IX, București, 1997. |
| Istrate 2005a | A. Istrate, <i>Sighișoara, jud. Mureș. Cetate, Biserica Mănăstirii</i> , în CCA, campania 2005, Constanța, 2006, nr. 177, p. 328–329. |
| Istrate 2005b | A. Istrate, <i>Biserica Mănăstirii. Cercetări arheologice 2005</i> , mss. |
| Kraus 1965 | G. Kraus, <i>Cronica Transilvaniei. 1608–1665</i> , București, 1965. |
| Leonhardt, Waltraut, Frank 2009 | K. Leonhardt, E. Waltraut, G. Frank, <i>Schäßburg. Bauaufnahme einer mittelalterlichen Stadt</i> , Sibiu, 2009. |
| Marcu Istrate 2018 | D. Marcu Istrate, <i>Voraussetzungen und Vorbedingungen für den Bau der Bergkirche in Schäßburg</i> , Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde 41 (112), 2018, p. 1–16. |
| Müller 1853 | Friedrich Müller, <i>Archäologische Skizzen aus Schäßburg</i> , în <i>Archiv des Verrines für Siebenbürgische Landeskunde.</i> , Neue Folge. Erster Band, Kronstadt, 1853, p. 381–430. |
| Pascu 2003 | I.F. Pascu, <i>Casa cu Cerb. O istorie succintă a celui mai important monument civil din Sighișoara</i> , în D. Marcu Istrate, A. Istrate, C. Gaiu (eds.), <i>In memoriam Radu Popa. Temeiuri ale civilizației românești în context european</i> , Cluj-Napoca, 2003, p. 329–351. |
| Pascu 2017 | I.F. Pascu, <i>Câteva considerații privind morfologia urbană, spațiile publice, segregările și solidaritățile urbane în Centrul istoric Sighișoara</i> , Alt Schaessburg 10, 2017, p. 31–58. |

⁴⁰ Schuller 1906, p. 21.

- Pascu 2018 I.F. Pascu, *Cetate, vegetație și civilizație (sau drobul de sare în variantă sighișoreană)*, Alt Schaessburg 11, 2018, p. 233–243.
- Schenker 1956 J.G. Schenker, *Cronica lui Schenker*, mss., traducere dactilografiată după copie-manuscris realizată în 1956, Biblioteca Muzeului de Istorie Sighișoara, nr. inv. 2008/1969.
- Schuller 1906 R. Schuller, *Kulturhistorische Skizze*, Schaßburg, 1906.
- Vătășianu 1959 V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în Țările Române*, vol. I, București, 1959.

DIE KIRCHE DES DOMINIKANISCHEN KLOSTERS IN SCHÄßBURG. ARCHÄOLOGISCHE UND HISTORISCHE BEITRÄGE

ZUSAMMENFASSUNG

Fast ein Jahrhundert nach Beendigung der letzten Arbeiten an der Schäßburger Klosterkirche, wird diese nun wieder restauriert. Die ersten Begründungsstudien wurden jedoch 2005 durchgeführt, als Angel Istrate die erste archäologische Untersuchung des Denkmals unternahm. Diese vier Untersuchungen (S.1–4), wurden an der Nordseite (in der Nähe des ersten Pfeilers im Osten – S.1); an dem Fundament des Strebebogens im Osten (in Richtung Schiff – S.2); auf der Südseite an der Kreuzung zwischen Chor und Kirchenschiff (S.3) und im Nordosten an der Kreuzung zwischen Sakristei und Apsis (S.4); durchgeführt. Alle Untersuchungen beziehen sich auf den von dem Projektanten an der westlichen Schwelle der Kirche errichteten Vagris.

Zusätzlich zu den Beobachtungen zur Stratigraphie des Bodens, welche verschiedene Zusammenhänge zwischen dessen Planimetrie, den Stadien und Bauphasen des Denkmals hervorhoben (Grundebenen, Bauarbeiten, Reparaturen und Restaurierungen, Ruinen, Fundamente, Höhenanfänge und Mauerwerkstechniken). Archäologische Forschungen haben auch eine anliegende Nekropole hervorgehoben, in der – überraschenderweise oder nicht – ein anthropomorphes Grab entdeckt wurde, das in hohem Maße zu der Datierung des Zeitpunktes der Ortsbesiedlung, zur generischen Herkunft der königlichen Gäste und zur Gründung der dominikanischen Klostersiedlung in Schäßburg beiträgt.

Nach mehrjähriger Unterbrechung hat die evangelische Kirche A.B. Schäßburg 2020 die Konsolidierung, Restaurierung und Verbesserung der Klosterkirche wieder aufgenommen, weswegen am Äußeren 4 weitere Untersuchungen, davon drei an den Fundamenten der Strebebögen im Süden und eine an dem Fundament der im Norden liegenden Sakristei angefordert wurden.

ARCHÄOLOGIE. Die archäologischen Forschungen im Juni 2020 (S.5–8) hatten genau definierte Ziele: das Untersuchen eines Risses in dem Keller, welcher durch das Mauerwerk vom Gesims bis unter das Bodenniveau auf der Nordseite der Sakristei (S.6) abfällt, sowie das Studium der drei Fundamente der Bögen im Süden (S.6–8), wo jeder anders und zu einer anderen Zeit gebaut zu sein scheint.

Die für beide Kampagnen relevante Stratigraphie zeigt einen lebenden Boden (kulturell unberührt), aus einem felsigen, sandigen, harten und gelblichen Sandstein, der Teil des natürlichen Kerns des Burgberges ist, über den verschiedene Bodenebenen aufgesetzt wurden, welche auf Fundationsgraben, Anfänge von Aufbauten, Bestattungshorizonte oder verschiedene Eingriffe in den Bau und die Restaurierung der Klosterkirche von ihrer Erbauung bis heute hinweisen.

ARCHÄOLOGIE UND GESCHICHTE. Die Dominikanerabtei zu Schäßburg und die der Heiligen Jungfrau geweihte Klosterkirche wurden unmittelbar nach der großen tatarisch-mongolischen Verwüstung von 1241 gegründet und bestanden spätestens bis zur zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts, als 1570 noch Spenden an katholische Mönche und Nonnen des herrschenden und franziskanischen Ordens

der Stadt gemacht wurden. In der Region war die lutherische Reformation jedoch seit 1524, dank des Meisters Simion von Apold im Gange, und wird nach 1550 tief verwurzelt sein. Doch während ihres fast acht Jahrhundertlangen Bestehens, hat die Klosterkirche mit Sicherheit mehrere Bauetappen durchlaufen.

Ihre gotischen Etappen, d.h. Gründung, Erweiterung und Einrichtung, sind direkt mit den Privilegien, Freiheiten und den Spenden aus dem 13. Jahrhundert bis zum Ende des 16. Jahrhunderts verbunden.

1. In der frühgotischen Phase (ab der zweiten Hälfte des 13. Jahrhunderts) existierte eine kleine Hallenkirche, von der nichts oder fast nichts erhalten blieb. Es kann jedoch angenommen werden, dass die Kirche, die nach der großen tatarisch-mongolischen Einfall errichtet wurde, eine etwas andere, genauer von Ost nach West ausgerichtete Achse aufwies als die Jetzige.

2. Mit dem steigenden seiner Einkommen, tritt das Dominikanerkloster Schäßburg in den zweiten bedeutenden Bau- und Expansionsabschnitt gegen Anfang des 16. Jahrhunderts ein, als auch die Kirche ungefähr auf ihre gegenwärtige Größe umgebaut wurde. Diese neue Bauphase kann dem Zeitraum 1483–1515 zugeordnet werden.

3. Während des dritten Viertels des 16. Jahrhunderts (mit hoher Wahrscheinlichkeit zwischen 1555 und 1575) wird das Kloster von der örtlichen lutherischen Gemeinde säkularisiert, die Kirche der Heiligen Jungfrau wird zum Hauptgebetsort der Schäßburger Sachsen (die somit nicht mehr bis zur Bergkirche hinaufsteigen mussten), während alle ihre Nebengebäude (Schlafräume, Refektorium, Bibliothek und Skriptorium, Studienräume der Schule und andere) am Ende größtenteils die Magistratur und die örtliche Schule beherbergen werden.

4. Nach dem beenden der Bauarbeiten von 1515 und bis nach dem großen Brand von 1676 sind keine neuen Änderungen an der Klosterkirche Urkundlich belegt. Aber das Fehlen ihrer Erwähnung, bedeutet nicht unbedingt auch das Fehlen dieser, – zumal in dieser Zeitspanne 10 Erdbeben erwähnt werden. Es besteht kein Zweifel, dass alle, oder zumindest einige davon, die Struktur der Dominikanerkirche beeinflusst haben, zumal ihr Mauerwerk kein einheitliches und kontinuierliches, sondern ein in Ebene und Höhe, durch Erweiterungen, Ergänzungen und Übererhöhungen auf einem vertikal systematisierten Grund entsprechend den natürlichen Hängen, welche je nach den Möglichkeiten und Konjunkturbedürfnissen gefunden und neu ausgelegt wurden – ein evolutionäres ist. Es kann durchaus sein, dass zumindest das Fundament des östlichen Bogens gerade in dieser Zeit als innovative Lösung errichtet wurde, durch die nicht die Kirchenmauer auf einer Stütze ruht, sondern der Strebebogen sein Wirkungsvermögen zur Unterstützung des „Mutter“-Baus, also der Klosterkirche, auslädt. Die Abweichung der Fundamentsaxe von der Bauhöhe kann jedoch entweder auf die Wiederverwendung eines älteren Bauwerks oder auf eine Rekonstruktion des Bogens in einer späteren Periode, möglicherweise nach dem großen Brand von 1676 hinweisen. Auch während dieser Zeit, für etwa ein Jahrhundert, kann man wieder über die Möglichkeit der Errichtung von parasitären Gebäuden mit einem unbestimmten Zweck schließen, welche aber dazu beigetragen haben, die südliche Seite der Kirche zu festigen

5. Ein äußerst schmerzhafter Moment der Ortsgeschichte, aber auch ein wichtiger Bezugspunkt für Schäßburgs spätere Entwicklung (durch Schäden, Wiederherstellung, Regulierung und dergleichen) war die schreckliche Katastrophe vom 30. April 1676, nach der in nur 6 Stunden zwei Drittel der Stadt von Flammen derartig verschlungen wurden, dass „wer dieses Feuer gesehen hat, unausweichlich glauben musste, dass das Ende der Welt gekommen war“. Bei den Ausgrabungen der archäologischen Kampagne 2020 wurden die Spuren dieses großen Brandes in der Konsistenz der archäologischen Schichten deutlich bekräftigt, was somit auch im Terrain das besonders Große Ausmaß der Schäden bestätigt. Aber wenn die Flammen das gesamte Dach der Dominikanerkirche zerstörten, wirkten sie durch ihre Hitzeausstrahlung, auch – zumindest indirekt, auf die Struktur der umliegenden Mauern. Wenn also der Bogen im Osten mit den nach 1515 aufgezeichneten Erdbeben in Verbindung gebracht werden könnte, muss der mittlere Bogen (mit einem Fundament, welches vollständig aus Ziegeln gebaut wurde) in direkte Verbindung mit den Reparaturen vom 1677–1678 gestellt werden.

Andererseits beschäftigten sich in dieser Barockphase drei ausländische Handwerker mit der Erneuerung des Daches um das Dach, das eine Doppelrahmung erhielt, durch die alle Kräfte auf die Außenwände übertragen werden – ein weiteres ernsthaftes Argument für die Bedeutung der ersten zwei Bögen, welche beide den Druckkräften der neuen Rahmung entgegenwirken sollten.

6. Nach den Eingriffen in den Jahren unmittelbar nach dem großen Brand und bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts, als das Kircheninnere bemalt wurde, gibt es keine Berichte über andere Arbeiten, die innerhalb oder außerhalb der Dominikanerkirche in Schäßburg durchgeführt wurden, obwohl es bis zur Zwischenkriegszeit noch vier Erdbeben gab.

7. 1886 wurden in Vorbereitung auf die Hommage an das „ungarische Jahrtausend“ alle Klostergebäude mit Ausnahme der Kirche abgerissen, an ihrer Stelle wurde der heutige Komitats-Palast der Großen Kokel errichtet. Der Korridor auf der Nordseite des Schiffes blieb jedoch unberührt und gilt seitdem als Teil des Sakralbaues.

8. In der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts werden die parasitären Gebäude auf der Südseite der Kirche, einschließlich des ehemaligen Hauptquartiers der Stadtpolizei, abgerissen, der Grund erhielt die Form eines Platzes, damals „Bischof Teutsch Platz“ (heute Museumsplatz), in Erinnerung an den aus Schäßburg stammenden evangelischen Bischof Georg Daniel Teutsch (1817–1893) genannt. Auf der gegenüberliegenden Seite befand sich die Klosterkirche 1893 in einem fortgeschrittenen Zustand des Verfalls, was zur Renovierung der Fassaden führte, einschließlich des Abrisses der beiden Vorbauten, welche die Eingänge von Osten und Westen schützten. Doch das Wichtigste fotografische Zeugnis zeigt, dass 1893 der westliche Strebebogen noch nicht errichtet war, wobei der stützende Zweck für den südwestlichen Teil der Kirche von dem Polizeigebäude geboten wurde. Zwei Jahre später, 1895, anlässlich der damaligen Renovierungen, also nach dem Abriss der ehemaligen Stadtpolizei, ist dieser Bogen als Gegenschubpunkt errichtet und vollendet worden und übernahm somit die gesamte Festigung der Südseite der Klosterkirche.

9. Bis zu den archäologischen Ausgrabungen im Jahr 2005 und der 2020 begonnenen Renovierung fanden die letzten großen Arbeiten 1928–1929 statt, als Eingriffe an dem Bau durchgeführt wurden, und Betonbänder und Stützen zur Verknüpfung Stärkung oder Befestigung des historischen Mauerwerks eingefügt wurden. Zu diesem Zeitpunkt wurden die alten Holzbalkone abgetragen und durch die heutigen Mauerbalkone mit bemaltem Holzgeländer ersetzt. Zu dieser Zeit wurde auch die Galerie, welche die Seitenbalkone verband und die Kirche vor dem Triumphbogen überquerte, abgetragen. Dieses wurde auch in einer Motivinschrift auf dem Gewölbe neben der Orgel vermerkt: „Dies Gotteshaus, Der Väter Erde, Es ward gefestigt und erneut, Daß unser Volk nicht verderbe, Vertrau'nd auf Gott, in schwerer Zeit! 1928–1929“.

ERKLÄRUNG DER ABBILDUNGEN

Abb. 1. Schäßburg in 1842. Südöstliche Ansicht des dominikanischen Klosters (nach Brandsch, Heltman, Linger 2003, S. 58).

Abb. 2. Ausgrabung Hauptplan. Kampagne 2005 und 2020.

Abb. 3. Schnittansicht Nr. 5 (S.1/2020). Östprofil.

Abb. 4. Schnittansicht Nr. 5 (S.1/2020). Nordprofil.

Abb. 5. Schnittansicht Nr. 6 (S.2/2020). Plan und Südprofil.

Abb. 6. Schnittansicht Nr. 7 (S.3/2020). Nordprofil.

Abb. 7. Schnittansicht Nr. 8 (S.4/2020). Plan und Nordprofil.

Abb. 8. Achse der Festung Sighișoara in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts, vorgeschlagen aus Grund einer Rekonstitution für 1735 (nach Leonhardt, Waltraut, Frank 2009, S. 7).

Abb. 9. Ansicht des dominikanischen Klosters aus Schäßburg, Funktionen vorgeschlagen aus Grund einer Rekonstitution für 1735 (nach Leonhardt, Waltraut, Frank 2009, S. 55).

Abb. 10. Gebäude hinzugefügt auf der südlichen Seite der Klosterkirche, vor 1893 (nach Leonhardt, Waltraut, Frank 2009, S. 54).

Abb. 11. Klosterkirche im Jahr 1893 (nach Brandsch, Heltman, Linger 2003, Abb. 53. Die Klosterkirche nach Abriss der Anbauten cca 1893, S. 106).

Abb. 12. Klosterkirche im Jahr 1895 (nach Brandsch, Heltman, Linger 2003, Abb. 203. Die Klosterkirche nach ihrer general reparatur 1895, S. 146).

VARIA METALURGICA (III)
PUMNALE DE METAL
DIN COLECȚIA MUZEULUI DUNĂRII DE JOS, CĂLĂRAȘI

RADU BĂJENARU*

Rezumat: Autorul discută câteva pumnale de metal cu limbă la mâner din epoca bronzului din colecția Muzeului Dunării de Jos, descoperite întâmplător în diverse localități din județul Călărași. Primul este un pumnal de la Vâlcelele, cu gardă rombică, cu bune analogii în spațiul nord-pontic în contexte de tip Srubnaya și Sabatinovka timpurii. Este singurul pumnal de acest tip cunoscut până în momentul de față în spațiul vest-pontic, putând fi pus în legătură cu descoperirile de tip Coslogeni de la Dunărea de Jos. Alte trei pumnale găsite la Grădiștea, Roseți și Coslogeni sunt mai timpurii, putând fi încadrate în cea de-a doua jumătate a mileniului al III-lea – prima jumătate a mileniului al II-lea a.Chr. Contextul lor (descoperiri întâmplătoare/depuneri izolate) este însă diferit de cel al pieselor similare din punct de vedere tipologic din zona carpato-dunăreană și nord-pontică, găsite de regulă în cadrul așezărilor sau ca parte a inventarului funerar. Astfel, poate fi presupusă o transmitere și o utilizare a celor trei pumnale până în bronzul târziu, în cadrul comunităților cu ceramică de tip Coslogeni, ceea ce ar explica și contextul lor diferit.

Cuvinte-cheie: Dunărea de Jos, epoca bronzului, cultura Coslogeni, pumnale

În colecțiile Muzeului Dunării de Jos din Călărași (mai departe MDJ), se păstrează un pumnal de metal descoperit întâmplător în zona localității Vâlcelele (jud. Călărași); nu se cunosc detalii cu privire la condițiile de descoperire¹. Piesa face parte din categoria pumnalelor cu limbă la mâner, având limba prelungă, cu secțiune rectangulară, subțiată și ușor lățită către capăt; are o gardă rombică bine reliefată; lama este scurtă, aproximativ triunghiulară, cu umeri demarcați și secțiune aproape rombică (una din fețe este mai plată, linia mediană fiind vizibilă doar în zona gârzii și a umerilor); vârful este foarte puțin rupt. A fost turnat în tipar bivalv și prelucrat prin batere. Este foarte bine finisat, lustruit, fără neregularități și porozități, cu patină verde, uniformă; tăișurile sunt foarte fin măcinate. Piesa, cu numărul de inventar 46184,

* Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București; e-mail: radu.bajenaru@gmail.com.

¹ Pumnalul, ca de altfel și celelalte piese aflate în colecțiile Muzeului Dunării de Jos din Călărași pe care le voi menționa în articolul de față, mi-au fost accesibile în toamna anului 2013 prin amabilitatea regretatului coleg Marian Neagu, director al muzeului la vremea respectivă.

are următoarele dimensiuni: L = 10 cm; L.limbă = 3,5 cm; l.lamă = 2 cm; l.gardă = 1,6 cm; l.limbă = 0,9 cm; G = 16 g (fig. 1/1).

Pumnalul a fost publicat recent, sub formă de fotografie, de Neculai Bolohan, care îl pune în legătură cu descoperirile de tip Coslogeni-Yagnilo răspândite la Dunărea de Jos în etapa târzie a epocii bronzului². Trebuie menționat faptul că piesa de la Vâlcelele este singura de acest tip din zona Dunării de Jos, cea mai apropiată analogie fiind cea din așezarea de la Mereni, raionul Anenii Noi, din Republica Moldova. Contextul acesteia din urmă este clar, fiind găsită prin săpături sistematice într-o așezare (Mereni II) de tip Noua-Sabatinovka³, ceea ce susține datarea propusă mai sus. Eugen Sava citează ca analogii pentru pumnalul de la Mereni câteva piese din contexte funerare din Ucraina, databile într-o etapă pre-Sabatinovka, remarcând totodată raritatea acestui tip în arealul vestic al culturii Sabatinovka⁴. O astfel de datare mai timpurie este susținută și de exemplarul de la Samovitsa, pe Niprul mijlociu, dintr-un context Mnogovalikovaya târziu / Srubnaya timpuriu, pumnal pus în legătură cu centrul metalurgic din aria Don-Donetsk⁵. Piese similare apar și în depunerile de bronzuri din spațiul nord-pontic, în depozitele de la Loboykovka și Borisovka din districtul Dnipropetrovsk (Ucraina), de pe Nipru. Ambele depozite au fost datate într-un orizont timpuriu al depozitelor încadrabile în perioada mai târzie a epocii bronzului din zona respectivă, corespunzător unei etape timpurii Sabatinovka⁶.

Elementul distinctiv al pumnalului în discuție îl reprezintă garda rombică bine conturată. Așa cum precizăm într-un articol recent⁷, acest tip de gardă la mâner apare în zona de silvostepă a Uralilor sudici, în descoperirile funerare din aria Arkaim-Sintashta, databile, în principal, în intervalul 2100–1800 a.Chr.⁸. Lama acestor pumnale este diferită de cea a exemplarelor menționate mai sus, fiind lățită în treimea inferioară, către vârful. Dacă acceptăm ipoteza lui Bolohan de remodelare a lamei pumnalului de la Vâlcelele după o anumită perioadă de folosire, atunci putem presupune orice formă inițială pentru lamă, inclusiv o formă similară cu a celor din aria Arkaim-Sintashta, fapt ce mi se pare însă improbabil. Cel mai timpuriu pumnal cu gardă rombică din zona noastră este cel de la Costișa, databil în prima jumătate a mileniului al II-lea a.Chr., într-un interval cronologic similar cu al pieselor din aria

² Bolohan 2016, p. 145, nr. 37, pl. 46/9. Autorul descrie piesa ca fiind un „cuțit/vârf realizat din partea inferioară a unui pumnal”. Singurul argument care poate fi adus în sprijinul acestei afirmații este dimensiunea redusă a lamei (doar 4 cm de la umeri la vârful), însă pumnalele de acest gen sunt, în general, de mici dimensiuni, iar alte urme lăsate de o astfel de intervenție, presupusă a fi avut loc la un anumit interval după turnare, nu se observă.

³ Savva 1992, p. 137, fig. 60/4; Sava 2002, p. 74, fig. 3/8; Dergačev 2002, p. 43, nr. 158, pl. 46/C.

⁴ Sava 2002, p. 83.

⁵ Kushtan 2005, p. 68, fig. 4/13.

⁶ Leskov 1981, p. 8–12, 14; pl. 2/28–29; 3/C2; în planșa tipologică (pl. 15/4–7), piesele sunt încadrate într-un orizont cultural și cronologic de tip Srubnaya (pre-Sabatinovka).

⁷ Popescu, Băjenaru, Constantinescu 2017, p. 119.

⁸ Degtyareva 2007, p. 60–64, fig. 7–9; Grigoriev 2015, p. 286–287, fig. 6–8, 6–9.

Uralilor, tipurile nefiind însă identice⁹. Un tip distinct de pumnal cu limbă la mâner, gardă rombică și nituri este cel de tip Pecica, răspândit în Transilvania și în bazinul superior al Tisei în bronzul târziu și la începutul Hallstattului timpuriu¹⁰, însă și acesta este diferit din punct de vedere tipologic față de pumnalele discutate aici.

Pumnalul cu gardă rombică apare, așadar, la începutul mileniului al II-lea a.Chr. în centrul metalurgic Arkaim-Sintashta. Până în secolele XVI–XV a.Chr. se răspândește în întreaga zonă nord-pontică, în special în contexte funerare de tip Mnogovalikovaya și Srubnaya. Numărul lor descrește însă de la est la vest, piesa de la Vâlcelele fiind, deocamdată, unică în arealul vest-pontic. Desigur, în acest spațiu vast, pot fi stabilite mai multe variante tipologice ale pumnalului cu gardă rombică, cu relevanță atât regională, cât și cronologică. Prin anumite trăsături tipologice, piesa de la Vâlcelele se înscrie într-un tip mai târziu al seriei pumnalelor cu gardă rombică, caracteristic, în general, descoperirilor de tip Srubnaya. Prezența ei la Dunărea de Jos este, cel mai probabil, rezultatul contactelor comunităților de tip Coslogeni de la Dunărea de Jos cu comunitățile din spațiul nord-pontic, la începutul celei de-a doua jumătăți a mileniului al II-lea a.Chr.

Pentru jumătatea estică a spațiului carpato-dunărean în epoca târzie a bronzului (culturile Noua și Coslogeni), cel mai răspândit tip de pumnal cu limbă la mâner este cel cu lamă foliformă, cu umeri mai mult sau mai puțin proeminenți și nervură mediană, uneori cu inel la gardă, precum pumnalele din depozitul de la Băleni, jud. Galați¹¹, majoritatea fiind descoperite în depozite și în așezări, cu analogii într-o zonă întinsă a spațiului nord-pontic, în special în aria Sabatinovka (tipul Krasnomayatsk)¹². Din aria culturală Coslogeni sunt cunoscute patru astfel de pumnale¹³, două provenind din așezări, în asociere cu materiale arheologice de tip Coslogeni (Grădiștea Coslogeni¹⁴, jud. Călărași și Beidaud¹⁵, jud. Tulcea), unul de la Sabangia, jud. Tulcea, dintr-un context care pare funerar, dar fără o asociere clară cu vreun mormânt¹⁶, cel de-al patrulea fiind găsit probabil întâmplător pe malul stâng al brațului Borcea, în dreptul intrării dinspre vest în satul Coslogeni, în apropierea km 80, în aceeași zonă fiind cunoscute și fragmente ceramice din epoca bronzului,

⁹ Băjenaru, Popescu 2012, p. 373, nr. 10, fig. 9/1; Popescu, Băjenaru, Constantinescu 2017, p. 117, nr. 2, fig. 1/7.

¹⁰ Boroffka, Boroffka 2010.

¹¹ Petrescu-Dîmbovița 1977, p. 73–74, pl. 73/20–25.

¹² Morintz 1978, p. 189; Jugănar 1997, p. 353; Popa 2000, p. 66, pl. 3–5; Simion 2001, p. 320.

¹³ Simion 2001, p. 319–320, pl. 6; Bolohan 2016, p. 151. Un al cincilea, descoperit prin cercetări de suprafață la Pietroi (sat înglobat în localitatea Borcea, jud. Călărași), rămâne, deocamdată, inedit, astfel încât nu i se cunosc caracteristicile tipologice (Neagu, Basarab Nanu 1986, p. 115, nota 25).

¹⁴ Neagu, Basarab Nanu 1986, p. 113, fig. 17; 22; Bolohan 2016, p. 141, nr. 17, pl. 46/5.

¹⁵ Jugănar 1997; Bolohan 2016, p. 140, nr. 11, pl. 46/4.

¹⁶ Simion 2001, p. 319, pl. 6/2; Bolohan 2016, p. 145, nr. 36, pl. 46/3. Pumnalul a fost găsit în marginea unui tumul ridicat în epoca timpurie a bronzului, într-o zonă cu pietre, dar fără oase umane. Este interesant că acest context pare a fi similar celui în care a fost găsit depozitul de la Borisovka, de pe Nipru, menționat mai sus (Leskov 1981, p. 14).

dintre care unele de tip Coslogeni, dar fără o relație clară cu pumnalul¹⁷ (fig. 1/2). Acesta din urmă, publicat până acum doar sub formă de fotografie, este un pumnal fragmentar de mici dimensiuni, turnat în tipar bivalv, cu suprafețele neregulate și nefinisate, pe care se observă destul de clar urmele de batere (ciocănire) în vederea finisării și ascuțirii tășurilor; are anumite trăsături tipologice similare cu piesa de la Vâlcelele, însă nervura mediană pronunțată și îngroșarea zonei gărzii îl apropie, mai degrabă, de pumnalele de tip Krasnomayatsk.

Din datele avute la dispoziție, o producție mai timpurie a pumnalelor cu gardă rombică, precum cel de la Vâlcelele, comparativ cu pumnalele de tip Krasnomayatsk, pare probabilă, însă o circulație a lor în paralel, cel puțin pentru o anumită perioadă de timp, este susținută de prezența ambelor tipuri în unele depozite din spațiul nord-pontic, deja menționate¹⁸. Sunt, totodată, indicii ca piesa de la Vâlcelele să nu fie produsă în atelierele metalurgice de la Dunărea de Jos, având astfel un caracter special, poate și o funcționalitate aparte, ceea ce ar explica și contextul (depunere izolată) mai puțin întâlnit la celelalte tipuri de pumnale contemporane.

*

Alături de pumnalul de la Vâlcelele, cu același prilej din 2013, am mai putut studia alte trei pumnale cu limbă la mâner descoperite întâmplător pe teritoriul județului Călărași, publicate de mai multă vreme, însă doar sub formă de fotografie¹⁹ (sau desene după fotografie), astfel încât consider utilă republicarea lor aici²⁰.

1. Grădiștea (MDJ, nr. inv. 24850). Pumnal cu limbă la mâner turnat în tipar bivalv, cu secțiunea lamei biconvexă. Limbă cu secțiune rectangulară și capăt subțiat; lamă scurtă, triunghiulară, cu marginile ușor arcuite concav și vârful rupt din vechime; are o zonă ușor reliefată (prag) între limbă și lamă; tășurile au fost ascuțite prin ciocănire, fiind bine demarcate față de restul lamei. A fost foarte bine lucrat, finisat și lustruit, având suprafețe fără denivelări și asperități, cu patină verde uniformă. Dimensiuni: L = 11,5 cm; L.limbă = 5,4 cm; l.lamă = 3 cm; l.limbă = 1 cm; G = 32 g (fig. 1/3). A fost descoperit întâmplător pe malul fostului lac Călărași, la intrarea dinspre est în comuna Grădiștea²¹.

2. Roseți (MDJ, nr. inv. 24851). Pumnal cu limbă la mâner turnat în tipar bivalv, cu secțiunea lamei biconvexă, rupt în două bucăți. Limbă cu secțiune rectangulară și capăt subțiat, cu marginile ușor arcuite concav; lamă foliformă cu tășurile rupte și corodate, vârful de asemenea rupt; se observă o gardă rombică puțin reliefată între limbă și lamă. A fost, în general, bine lucrat și finisat, având unele neregularități și

¹⁷ Culică 1975, p. 521–522, nr. 4, fig. 2/1; Bolohan 2016, p. 140, nr. 14, pl. 46/10.

¹⁸ Leskov 1981. Este de avut în vedere chiar o anumită filiație tipologică între acestea.

¹⁹ Culică 1975, fig. 2.

²⁰ Am mai publicat desenele celor trei pumnale (Băjenaru 2014, fig. 72/5–7), însă fără niciun fel de discuție asupra lor.

²¹ Culică 1975, p. 521, nr. 1, fig. 2/1; Popa 2000, p. 62, nr. 8, pl. 1/6; Băjenaru, Popescu 2012, p. 375, nr. 17, fig. 7/2; Bolohan 2016, p. 145, nr. 32, pl. 46/13.

coroziuni pe corp; culoare maroniu-arămie. Dimensiuni: L = 16,5 cm; L.limbă = 4,4 cm; l.lamă = 3,6 cm; l.limbă = 1,3 cm; G = 45 g²² (fig. 2/1). A fost descoperit întâmplător pe malul lacului Borcea, la cca 500 m est de cimitirul comunei Roseți²³.

3. Coslogeni (MDJ, nr. inv. 24852). Pumnal cu limbă la mâner turnat în tipar bivalv, cu secțiunea lamei biconvexă, rupt în două bucăți. Limbă cu secțiune rectangulară, capăt lățit și subțiat; lamă foliformă cu tășurile corodate și ușor demarcate prin ciocănire pe una din fețe. Bine lucrat și finisat, cu unele neregularități pe corp; culoare brun-arămie. Dimensiuni: L = 14,1 cm; L.limbă = 2 cm; l.lamă = 2,4 cm; l.limbă = 1,2 cm; G = 30 g (fig. 2/2). A fost descoperit întâmplător pe malul stâng al lacului Borcea, în dreptul intrării dinspre vest în satul Coslogeni, în apropierea km fluvial 80²⁴.

În zona descoperirii pieselor de la Grădiștea și Coslogeni s-au semnalat și fragmente ceramice, dar, ca în cazul celui alt pumnal de la Coslogeni menționat mai sus, relația dintre acestea nu este asigurată. În general, ele au fost datate în perioadele timpurie și, mai ales, mijlocie ale epocii bronzului, deci anterior culturii Coslogeni²⁵. Toate trei au foarte bune analogii într-un spațiu foarte larg, de la Carpații Orientali la Volga Inferioară, în diferite contexte ale bronzului timpuriu și mijlociu. Cea mai probabilă încadrare pentru pumnalele de la Grădiștea și Coslogeni pare a fi reprezentată de orizontul cronologic corespunzător descoperirilor de tip Katakombnaya din spațiul nord-pontic²⁶, ceea ce înseamnă, în linii generale, a doua jumătate a mileniului al III-lea a.Chr., eventual începutul celui de-al doilea. Pentru piesa de la Roseți, elementul de noutate este reprezentat de mica gardă rombică din zona de îmbinare a limbii cu lama, ceea ce presupune o datare în epoca mijlocie a bronzului, în prima jumătate a mileniului al II-lea a.Chr.²⁷.

Așadar, cele trei pumnale discutate pot fi încadrate într-un interval cronologic destul de larg, și anume a doua jumătate a mileniului al III-lea – prima jumătate a mileniului al II-lea a.Chr. Cele mai multe piese similare din spațiul carpato-dunărean provin din așezări, mai rar din morminte, iar majoritatea celor din spațiul nord-pontic din contexte funerare. În intervalul cronologic menționat mai sus, la est de Mostiștea nu este documentată vreo așezare; primele așezări după o perioadă lungă de timp sunt cele de tip Coslogeni din a doua jumătate a mileniului al II-lea a.Chr. Sunt

²² Diferențele dintre dimensiunile publicate aici comparativ cu cele date de Vasile Culică în 1975, mai ales în ceea ce privește lungimea și greutatea, se explică prin degradarea piesei în cei aproape 40 de ani care au trecut de la publicarea inițială până în 2013.

²³ Culică 1975, p. 521, nr. 2, fig. 2/2; Morintz 1978, p. 93, fig. 52/2; Popa 2000, p. 62, nr. 4, pl. 2/4; Băjenaru, Popescu 2012, p. 378, nr. 24, fig. 7/5; Bolohan 2016, p. 145, nr. 34, pl. 46/12.

²⁴ Culică 1975, p. 521, nr. 3, fig. 2/3; Morintz 1978, p. 93, fig. 52/3; Popa 2000, p. 62, nr. 4, pl. 2/3; Băjenaru, Popescu 2012, p. 372, nr. 8, fig. 7/6; Bolohan 2016, p. 140, nr. 14, pl. 46/13.

²⁵ Culică 1975, p. 526; Morintz 1978, p. 95; Popa 2000, p. 62; Băjenaru, Popescu 2012, p. 394–396; Bolohan 2016, p. 140, 145, 152.

²⁶ Culică 1975, p. 525–526; Morintz 1978, p. 93; vezi și discuția la Băjenaru, Popescu 2012, p. 391–392, 394–396.

²⁷ Băjenaru, Popescu 2012, p. 395–396; Popescu, Băjenaru, Constantinescu 2017, p. 119.

cunoscute în schimb morminte, de regulă secundare, în tumuli ridicăți în primele etape ale bronzului timpuriu, astfel încât cele trei pumnale pot fi puse în legătură cu acest gen de descoperiri, deși contextele lor nu asigură o astfel de relație. Este binecunoscut faptul că anumite piese de metal, mai ales cele cu o încărcătură socială deosebită, au o perioadă lungă de utilizare. Revenind la depozitul de la Loboykovka, databil în bronzul târziu, în inventarul său sunt cuprinse cca opt pumnale cu limbă la mâner tipice pentru epoca timpurie a bronzului²⁸, care se regăsesc de regulă în descoperiri funerare de tip Yamnaya. Plecând de la acest exemplu, nu este exclusă o transmitere și o utilizare a celor trei pumnale prezentate până în bronzul târziu, în cadrul comunităților cu ceramică de tip Coslogeni, ceea ce ar explica, la fel ca în cazul pumnalului de la Vâlcelele, contextul diferit de depunere al acestora, comparativ cu piese similare din punct de vedere tipologic.

BIBLIOGRAFIE

- Băjenaru 2014 R. Băjenaru, *Sfârșitul bronzului timpuriu în regiunea dintre Carpați și Dunăre*, Cluj-Napoca, 2014.
- Băjenaru, Popescu 2012 R. Băjenaru, A.-D. Popescu, *Pumnalele de metal cu limbă la mâner din bronzul timpuriu și mijlociu din spațiul carpato-dunărean / Poignards métalliques à languette au manche datant du Bronze ancien et moyen dans l'espace carpato-danubien*, în V. Sîrbu, S. Matei (eds.), *Un monument din Carpații Orientali cu reprezentări din Preistorie și Evul Mediu. Nucu-„Fundu Peșterii”*, județul Buzău, Brăila – Buzău, 2012, p. 363–433.
- Bolohan 2016 N. Bolohan, *Bronzul târziu la Dunărea de Jos. Componente și relații interculturale*, Cluj-Napoca, 2016.
- Boroffka, Boroffka 2010 N. Boroffka, R. Boroffka, *Ein alter bronzener Dolch aus Siebenbürgen*, în N. Bolohan, F. Mățău, F.A. Tencariu (eds.), *Signa Praehistorica. Studia in honorem magistri Attila László septuagesimo anno*, Iași, 2010, p. 189–202.
- Culică 1975 V. Culică, *Contribuții la cunoașterea epocii bronzului în județul Ialomița*, SCIVA 26, 4, 1975, p. 521–527.
- Degtjareva/Дегтярева 2007 А.Д. Дегтярева, *Металлические орудия труда синташтинской культуры*, Вестник археологии, антропологии и этнографии 7, 2007, p. 49–75.
- Dergačev 2002 V. Dergačev, *Die äneolithischen und bronzzeitlichen Metallfunde aus Moldavien*, PBF XX, 9, Stuttgart, 2002.
- Grigoriev 2015 S. Grigoriev, *Metallurgical Production in Northern Eurasia in the Bronze Age*, Oxford, 2015.
- Jugănaru 1997 G. Jugănaru, *Un pumnal de tip răsăritean descoperit la Beidaud - jud Tulcea*, CCDJ 15, 1997, p. 353–357.
- Kushtan/Куштан 2005 Д.П. Куштан, *Памятники культуры многоваликовой керамики в среднем поднепровье (по материалам*

²⁸ Leskov 1981, pl. 2/19–26.

- разведок в зоне кременчугского водохранилища), în *Проблемы эпохи бронзы Великой Степи. Сборник научных статей*, Луганск, 2005, p. 64–70.
- Leskov 1981 A.M. Leskov, *Jung- und spätbronzezeitliche Depotfunde im nördlichen Schwarzmeergebiet I (Depots mit einheimischen Formen)*, PBF XX, 5, München, 1981.
- Morintz 1978 S. Morintz, *Contribuții arheologice la istoria tracilor timpurii I. Epoca bronzului în spațiul carpato-balcanic*, BiblArh 34, București, 1978.
- Neagu, Basarab Nanu 1986 M. Neagu, D. Basarab Nanu, *Considerații preliminare asupra așezării eponime de la Grădiștea Coslogeni, județul Călărași*, CCDJ 2, 1986, p. 99–128.
- Petrescu-Dîmbovița 1977 M. Petrescu-Dîmbovița, *Depozitele de bronzuri din România*, BiblArh 30, București, 1977.
- Popa 2000 C.I. Popa, *Un poignard de bronze de Cut (dép. Alba). Considérations concernant les poignards orientaux du territoire de la Roumanie*, EphemNap 9–10, 1999–2000, p. 61–87.
- Popescu, Băjenaru, Constantinescu 2017 A.-D. Popescu, R. Băjenaru, B. Constantinescu, *Piese de metal din situl preistoric de la Costișa*, în A.-D. Popescu (ed.), *Costișa. O perspectivă interdisciplinară*, Târgoviște, 2017, p. 115–156.
- Sava 2002 E. Sava, *Materiale din epoca bronzului târziu din așezarea Mereni*, ArhMold 25, 2002, p. 69–92.
- Savva/Савва 1992 E.H. Савва, *Культура многоваликовой керамики днестровско-прутского междуречья*, Кишинев, 1992.
- Simion 2001 G. Simion, *Cultures et groupes culturels dans la région du Bas Danube à la fin du bronze récent*, în C. Kacsó (ed.), *Der nordkarpatische Raum in der Bronzezeit. Symposium Baia Mare, 7.-10. Oktober 1998*, Bibliotheca Marmatia 1, Baia Mare, 2001, p. 315–333.

TANGED DAGGERS FROM THE COLLECTION OF THE LOWER DANUBE MUSEUM CĂLĂRAȘI

ABSTRACT

The author considers several Bronze Age tanged daggers from the collection of the Lower Danube Museum, discovered by chance in various places from Călărași County. The first is a dagger from Vâlcelele with a rhomboid guard, having good analogies in the north-Pontic area in Srubnaya and early Sabatinovka contexts. It is the only known dagger of this type from the west-Pontic area to date, being in connection with the Coslogeni-type discoveries from the Lower Danube. Other three daggers found at Grădiștea, Roseți and Coslogeni are typologically earlier, dated during the second half of the 3rd millennium – first half of the 2nd millennium BC. Their context (chance finds/single depositions) differs from that of the typologically similar items from the Carpatho-Danubian and north-Pontic areas, usually found in settlements, or as grave-goods. Therefore, a transmission and use of the three daggers

until the late Bronze Age in the communities with Coslogeni-type ceramics can be assumed, which would also explain their different context.

Keywords: Lower Danube, Bronze Age, Coslogeni culture, tanged daggers

LIST OF CAPTIONS

Fig. 1. The tanged daggers from: 1. Vâlcelele; 2. Coslogeni; 3. Grădiştea.

Fig. 2. The tanged daggers from: 1. Roseji; 2. Coslogeni.

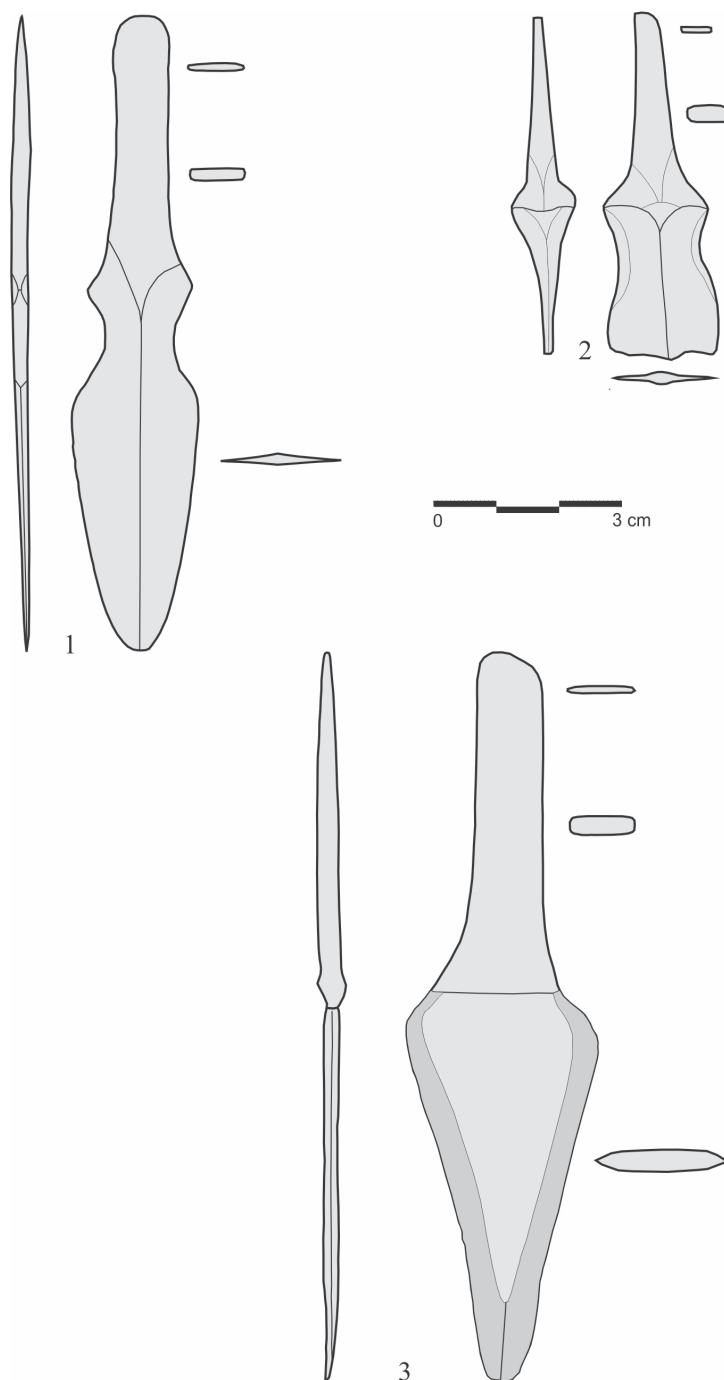


Fig. 1. Pumnalele cu limbă la mâner de la: 1. Vâlcelele; 2. Coslogeni; 3. Grădiștea.

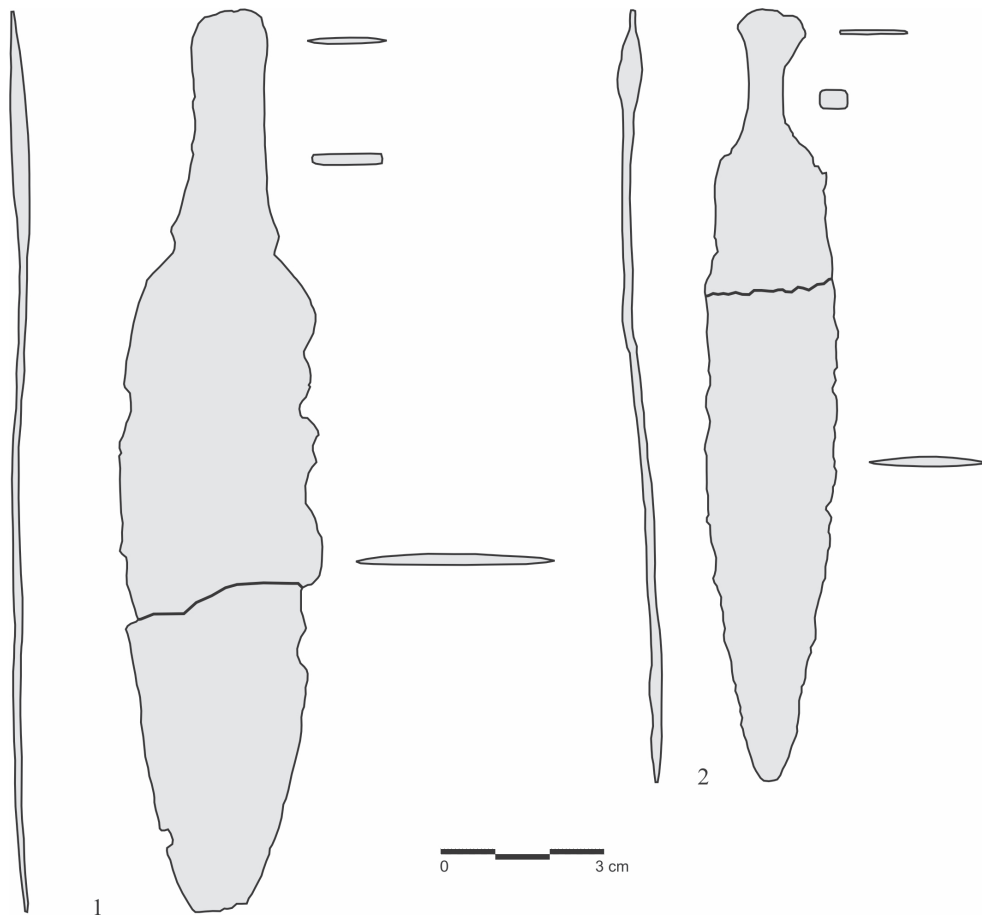


Fig. 2. Pumnalele cu limbă la mâner de la: 1. Roseți; 2. Coslogeni.

ANALIZA COMPOZIȚIONALĂ ȘI IMAGISTICĂ A DĂLȚII CU TUB DE ÎNMĂNUȘARE DESCOPERITE LÂNGĂ DRĂGĂȘANI

ANCA-DIANA POPESCU*, MARTA PETRUNEAC**, MARIN FOCȘĂNEANU**,
DRAGOȘ MIREA**, ION TUȚULESCU***

Rezumat: Dalta cu tub longitudinal pentru fixarea mânerului descoperită întâmplător lângă Drăgășani, jud. Vâlcea, deja prezentată în literatura de specialitate, a fost analizată prin metoda fluorescenței de raze X și supusă investigațiilor imagistice, în vederea determinării compoziției metalului și pentru a se obține mai multe informații de natură tehnologică. S-a constatat că dalta a fost făcută din bronz cu un nivel scăzut de staniu (2,46%). Minereul folosit pentru turnarea piesei conține o cantitate semnificativă de elemente nedozabile, peste 3,5%, dintre ele remarcându-se stibiul (1,89%). Examinarea cu ajutorul tomografiei computerizate a pus în evidență zonele cu porozitate crescută și a dus la determinarea cu exactitate a formei tubului de înmănușare. Precizările de ordin tehnologic sunt însoțite de o discuție referitoare la încadrarea cronologică a piesei (perioada timpurie a primei epoci a fierului).

Cuvinte-cheie: daltă cu tub de înmănușare, Oltenia, epoca timpurie a fierului, compoziția metalului, calitatea turnării

Dalta de metal care face obiectul notei de față a fost introdusă în circuitul științific în anul 2020, prilej cu care au fost menționate informații despre locul de descoperire, împrejurările care au dus la descoperirea sa, dar și câteva considerații asupra apartenenței tipologice¹. Prezentarea este însoțită de o fotografie a piesei. Dalta a fost reexaminată în cadrul Institutului Național de Cercetare-Dezvoltare pentru Fizică și Energie Nucleară „Horia Hulubei”, cu scopul de a se obține mai multe informații cu privire la tipul de metal folosit și de a se evalua, din punct de vedere tehnologic, calitatea produsului final. În cele ce urmează, prezentăm rezultatele obținute, alături de descrierea piesei și de o discuție legată de încadrarea sa cronologică².

* Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București; e-mail: ancadiana_popescu@yahoo.com.

** Institutul Național de Cercetare-Dezvoltare pentru Fizică și Inginerie Nucleară „Horia Hulubei” (IFIN-HH), Departamentul de Fizică Nucleară Aplicată; adrese e-mail: marta.petruneac@gmail.com; focsaneanumarin@gmail.com; dragos.mirea@nipne.ro.

*** Muzeul Județean „Aurelian Sacerdoțeanu” Vâlcea; e-mail: iontutulescu@yahoo.com.

¹ Tuțulescu, Terteci, Cionică 2020, p. 6–8, 10, fig. 1.

² Îi mulțumim lui Florin Gogâltan pentru sugestiile făcute pe marginea variantei inițiale a textului.

Piesa face parte din categoria dălților cu tub longitudinal pentru fixarea mânerului (fig. 1). A fost descoperită în mod întâmplător în anul 2018, în zona de vărsare a pârâului Pesceana în râul Olt, în apropierea localității Drăgășani, jud. Vâlcea, în momentul în care se aduna pietriș necesar construirii unei locuințe. În prezent, dalta se află în custodia muzeului din Drăgășani, urmând a intra în colecția Muzeului Județean „Aurelian Sacerdoțeanu” Vâlcea.



Fig. 1. Dalta cu tub de înmănușare de la Drăgășani, jud. Vâlcea.

Piesa este robustă, cu o compartimentare echilibrată. Tubul de înmănușare este rotund în secțiune în zona bordurii, căpătând apoi o formă ovală pe măsură ce înaintează către partea mediană a dălții (fig. 1/c, f). Lungimea sa este puțin peste jumătate din lungimea piesei. Lama are praguri laterale și secțiune rectangulară (fig. 1/a–b, d–e, g–h). Corpul piesei se îngustează ușor către zona mediană, către îmbinarea tubului cu lama, pentru ca apoi lama să coboare relativ drept spre tăiș. Valvele au fost bine îmbinate, iar cusăturile, destul de vizibile, au fost ciocănite și netezite, în încercarea de a îndepărta astfel surplusul de metal. Totuși, pe o laterală a părții superioare a manșonului, se observă un rest rămas de la turnare (fig. 1/e), format, probabil, ca urmare a scobirii în tipar a unui canal mai lat prin care să fi fost turnat metalul topit³. Marginea manșonului a fost decorată cu trei nervuri orizontale. Pare că între primele două nervuri, mai vizibil pe o jumătate a piesei, s-ar afla un model

³ Vezi, spre exemplificare, tiparul pentru turnarea dălților cu tub de înmănușare de la Ciumești, jud. Satu Mare, la Bader 1978, p. 123, 213, pl. LXIV/4-5.

format din triunghiuri (fig. 1/i), dar nu este clar dacă realizarea sa a fost intenționată sau modelul a apărut ca urmare a faptului că spațiul dintre cele două nervuri nu a fost netezit suficient (în pereții tiparului). Patina a fost îndepărtată mecanic de persoana care a descoperit piesa și, între timp, întreg corpul obiectului s-a acoperit de oxizi, căpătând o culoare roșiatică. Măsurată pe mijlocul fețelor late, iar apoi pe fețele laterale, dalta are lungimea de 9,8 cm, respectiv 9,9 cm. Diametrul maxim al tubului de înmănușare, măsurat la exterior, este de $2,3 \times 2,15$ cm, iar lungimea acestuia ajunge la 5,2 cm. Taișul are lățimea de 1,7 cm. Piesa cântărește 79 g.

Dalta de la Drăgășani a fost atribuită tipului cu lama dreaptă, subtipul I.a⁴, conform clasificării lui Gabriel Bălan, subtip alcătuit din piese cu corp zvelt, secțiunea circulară sau ovală în jumătatea superioară, rectangulară în cea inferioară⁵. La rândul său, subtipul I.a a fost împărțit în mai multe variante, în funcție de prezența decorului, aspectul lamei și taișului etc. Totuși, piesa nu își găsește analogii exacte printre dălțile publicate. Prezența pragurilor laterale o apropie de dalta cu tub descoperită în așezarea din punctul *Dealul Furcilor-Monolit* de la Alba Iulia, jud. Alba, pusă în relație cu ceramica din categoria cu decor canelat din prima epocă a fierului, identificată în acest sit⁶. Pe baza aspectului general și a prezenței pragurilor laterale pot fi găsite similitudini cu dalta identificată în depozitul descoperit la începutul secolului al XX-lea în ținutul Sucevei, datat în perioada timpurie a epocii fierului (Ha A)⁷ sau cu una dintre dălțile depozitului de la Ciceu-Corabia, jud. Bistrița-Năsăud, atribuit, de asemenea, perioadei timpurii a primei epoci a fierului (Ha B2)⁸. Tot pe baza modului în care este compartimentată piesa și a existenței pragurilor laterale, dalta de la Drăgășani este asemănătoare cu cea găsită izolat la Valea lui Mihai⁹, jud. Bihor, cu dalta de la Blandiana¹⁰, jud. Alba, al cărei context de descoperire nu este cunoscut, sau cu dalta descoperită în așezarea hallstattiană de la Vlădeni – *Popina Lată*¹¹, jud. Ialomița. Niciuna dintre piesele menționate drept analogii nu are nervuri pe manșon. Doar dalta de la Alba Iulia conține un decor în relief, însă cu totul diferit de ornamentația piesei de la Drăgășani. Manșonul decorat cu nervuri orizontale și lama cu praguri laterale reprezintă caracteristici și ale unui tip de topoare-celt răspândite în nordul Bosniei (cele mai multe exemplare), Croația, Slovenia și Ungaria, în contexte datate, în principal, la nivelul seriei de depozite Cincu-Suseni (Ha A1)¹². În România, piese

⁴ Tuțulescu, Terteci, Cionică 2020, p. 8.

⁵ Bălan 2009, p. 12–15.

⁶ Bălan 2009, p. 1–2, 31, pl. II.

⁷ Hänsel 2005, p. 293, 297, fig. 12.

⁸ Bălan 2009, p. 7, 33–34, pl. VIII/16b.

⁹ Bălan 2009, p. 8, 36, pl. IX/66.

¹⁰ Popa 2020, p. 94, fig. 3/8. Inițial, dalta a fost publicată ca provenind din depozitul de la Dumești, jud. Hunedoara, însă existența acestui depozit este îndoielnică. Vezi și Petrescu-Dîmbovița 1977, p. 93.

¹¹ Rența 2008, p. 102, fig. 67/9.

¹² Schauer 1974, p. 100, 102, fig. 3/6 (Schauer consideră piesa din depozitul de la Dolina ca fiind daltă cu tub); Žeravica 1993, p. 83–84, pl. 25/330, 334–340; Čerče, Šinkovec 1995, p. 160, fig. 60/3; König 2004, p. 20–22, 45–46, nota 67, pl. 15/20–24.

similare¹³ au fost descoperite în depozitele de la Aluniș, jud. Sălaj¹⁴, Rapoltu Mare, jud. Hunedoara¹⁵, Suseni, jud. Mureș¹⁶, datate tot la începutul primei epoci a fierului (Ha A1). Manșon decorat cu trei nervuri orizontale are și o piesă din depozitul de la Socu, jud. Gorj, descrisă drept topor-celt¹⁷, căreia îi lipsește, însă, jumătatea inferioară, făcând dificilă atribuirea tipologică. Nu excludem varianta ca respectiva piesă să fi fost similară celei de la Drăgășani. Depozitul de la Socu a fost datat în perioada timpurie a primei epoci a fierului (Ha A1)¹⁸. În lipsa unui context arheologic care să-i confere dălții de la Drăgășani elemente pentru o poziționare cronologică mai fină, ținând seama de analogiile prezentate, considerăm potrivită datarea sa în perioada timpurie a primei epoci a fierului (Ha A–Ha B1, în principal secolele XII–XI a.Chr.).

Piesa a fost analizată, pe o suprafață curățată de oxizi, cu spectrometrul portabil Bruker Tracer S1 Titan, prin metoda fluorescenței de raze X. Zona a fost iradiată timp de 30 s, utilizând un fascicol de 40 keV generat de tubul de rodium al aparatului. Fascicolul de raze X incident a trecut printr-un colimator, rezultând un spot circular cu diametrul de 8 mm. S-au obținut următoarele concentrații ale elementelor componente: 93,25% Cu, 2,46% Sn, 1,89% Sb, 0,52% Ni, 0,39% As, 0,28% Pb, 0,42% Ag, 0,13% Fe, 0,06% Co, 0,45% Si. Având în vedere concentrațiile elementelor principale identificate, se constată că dala a fost făcută din bronz, cantitatea de staniu adăugată fiind una redusă. Elementele nedozabile depășesc 3,5%, fiind de remarcat valoarea mai mare a stibiului în acest caz. Rezultatele analizelor compoziționale efectuate asupra unor piese descoperite în Slovenia, Ungaria, Elveția și Franța indică probabilitatea folosirii unor noi surse de minereu, cu un nivel ridicat de impurități (de regulă, stibiu, arsen și nichel), odată cu debutul primei epoci a fierului, tendința devenind mai vizibilă începând din secolul al XI-lea a.Chr.¹⁹. Luând în considerație procentul semnificativ de impurități și, în special, cantitatea mai mare de stibiu, este posibil ca minereul din care a fost făcută dala de la Drăgășani să fi provenit din astfel de surse, însă, evident, pentru lămuriri în acest sens sunt necesare analize complexe ale izotopilor plumbului.

Identificarea cu precizie a formei tubului de înmănușare și vizualizarea structurii interne a dălții de la Drăgășani au fost posibile prin folosirea sistemului de tomografie computerizată Nikon XT H 225, parametrii de lucru fiind setați astfel: curent de 135 μ A, tensiunea de 197 kV, expunerea de 500 ms, 360 de proiecții cu patru cadre pentru fiecare proiecție, timpul de achiziție de 21 minute. A fost utilizat un

¹³ Desenele pieselor publicate de M. Petrescu-Dîmbovița sunt schematic. Nu putem fi siguri că fețele laterale ale lamei sunt aplatizate, astfel încât lama să fie rectangulară în secțiune.

¹⁴ Petrescu-Dîmbovița 1977, p. 82, pl. 114/2.

¹⁵ Petrescu-Dîmbovița 1977, p. 103–104, pl. 180/2.

¹⁶ Petrescu-Dîmbovița 1977, p. 107–108, pl. 188/4.

¹⁷ Moisil 1911, p. 84; Berciu 1939, p. 138–139, fig. 172/5; Petrescu-Dîmbovița 1977, p. 120, pl. 284/3; Soroceanu 2005, p. 18, 22, 28.

¹⁸ Petrescu-Dîmbovița 1977, p. 120.

¹⁹ Rychner 1990; Trampuș Orel, Heath, Hudnik 1996; Trampuș Orel, Heath, Hudnik 1998; Liversage, Pernicka 2002; Hansen 2005, p. 310–311.

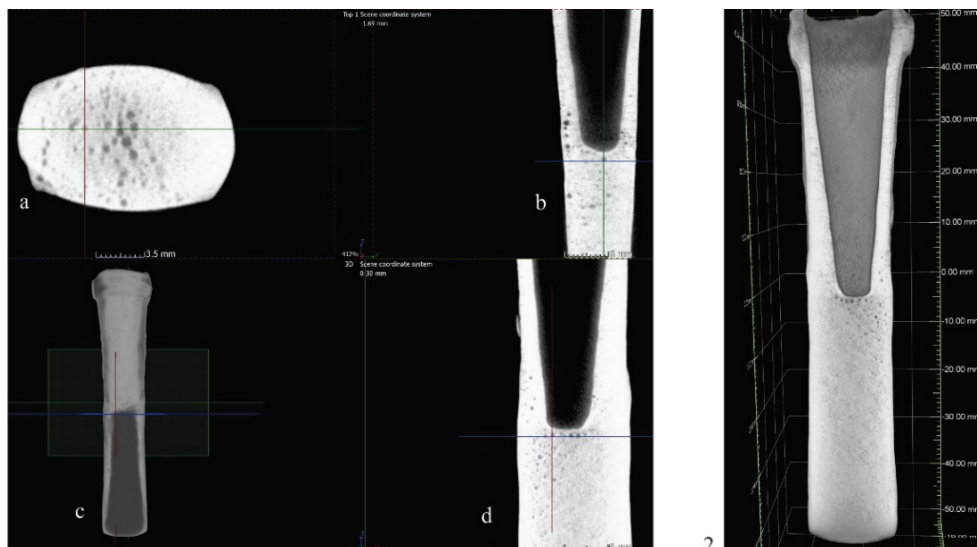


Fig. 2. 1. Poziționarea planurilor de secționare (c) și imagini ale secțiunilor virtuale trasate prin corpul dălții de la Drăgășani: a. orizontală, în zona cu porozitate ridicată de la îmbinarea dintre tub și lamă (plan albastru); b. longitudinală (plan roșu), d. frontală (plan verde); 2. Imagine 3D a secțiunii frontale trasate prin corpul dălții, cu vizualizarea șirului de goluri de sub tubul de înmănușare.

filtru de cupru cu grosimea de 1 mm. Datele colectate de tomograf au fost analizate și procesate cu ajutorul unui program performant de reconstituire, VGStudio MAX 3.0²⁰.

Secțiunile virtuale trasate vertical prin corpul piesei arată că dopul, probabil de lut²¹, folosit pentru crearea tubului de înmănușare a avut formă conică, cu un diametru de cca 5 mm la vârf și 15 mm la bază (fig. 2–4). Într-o fază incipientă a procesului de turnare a metalului în tiparul bivalv, dopul s-a mișcat, posibil ca urmare a presiunii exercitate de metalul care umplea tiparul și, eventual, din cauza unei fixări a sa mai slabe (fig. 2). Această deplasare a dus la o porozitate crescută în zona de îmbinare a tubului cu lama. Secțiunea frontală care împarte daltă în două jumătăți indică locul exact în care s-a aflat inițial vârful dopului, sub forma unui șir de mici goluri circulare (fig. 2/1d–2); în timpul turnării metalului, acesta a fost împins ușor spre exterior. Gradul mare de porozitate în zona aflată sub tubul de înmănușare a fost surprins și de secțiunea transversală trasată prin această parte a lamei (fig. 2/1a).

Numeroși pori sunt vizibili pe marginea tubului de înmănușare (fig. 3a; 4/1d–2). Turnarea metalului în tiparul bivalv a început din această zonă a piesei, fapt care a și determinat porozitatea crescută. Formarea de goluri în metal în porțiunea din obiect situată în apropierea canalului prin care se introducea metalul în tipar a fost

²⁰ Pentru mai multe detalii, vezi Popescu *et alii* 2020, p. 10.

²¹ Este de avut în vedere și varianta ca dopul să fi fost realizat și din alte materiale, cum ar fi, de exemplu, piatra sau metalul, pentru a forma tubul de înmănușare al celturilor, dălților și vârfulor de lance. Vezi o discuție consistentă la Wanzek 1989, p. 53–55; Hansen 1994, p. 131; Dietrich 2019.

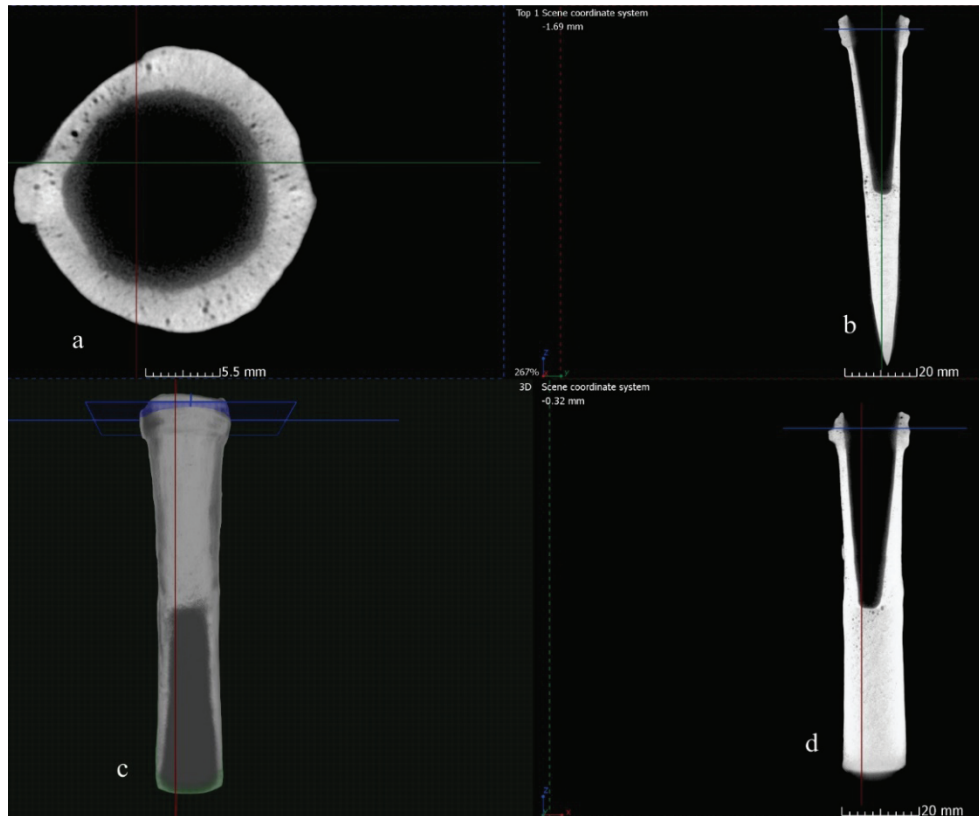


Fig. 3. Poziționarea planurilor de secționare (c) și imagini ale secțiunilor virtuale trasate prin corpul dălții de la Drăgășani: a. orizontală, prin marginea manșonului (plan albastru); b. longitudinală (plan roșu); d. frontală (plan verde).

consemnată în studii. De exemplu, analiza procedurii prin care a fost realizată o spadă cu cupă la mâner din Austria a prilejuit astfel de observații, în acest caz lama fiind turnată dinspre capătul care urma să fie fixat în mâner²². În zona mânerului s-au format goluri în metal, ceea ce a dus, în final, la ruperea spadei în acest punct. Și în cazul dălților cu tub, porozitatea ridicată în zona manșonului poate avea drept consecință fisurarea sau deteriorarea acestuia în momentul în care piesa este utilizată. Este posibil ca meșterii metalurgi să fi cunoscut aceste deficiențe și să fi căutat procedee simple prin care să sporească rezistența pieselor. Ne putem gândi că îngroșarea bordurii tubului de înmănușare al dălților sau celturilor, fapt observat la majoritatea exemplarelor descoperite, ar constitui o soluție în acest sens. În cazul piesei de la Drăgășani este de luat în seamă varianta ca nervurile să nu fi avut doar rol estetic, ci să reprezinte și o modalitate de întărire a rezistenței manșonului.

²² Mödlinger 2008.

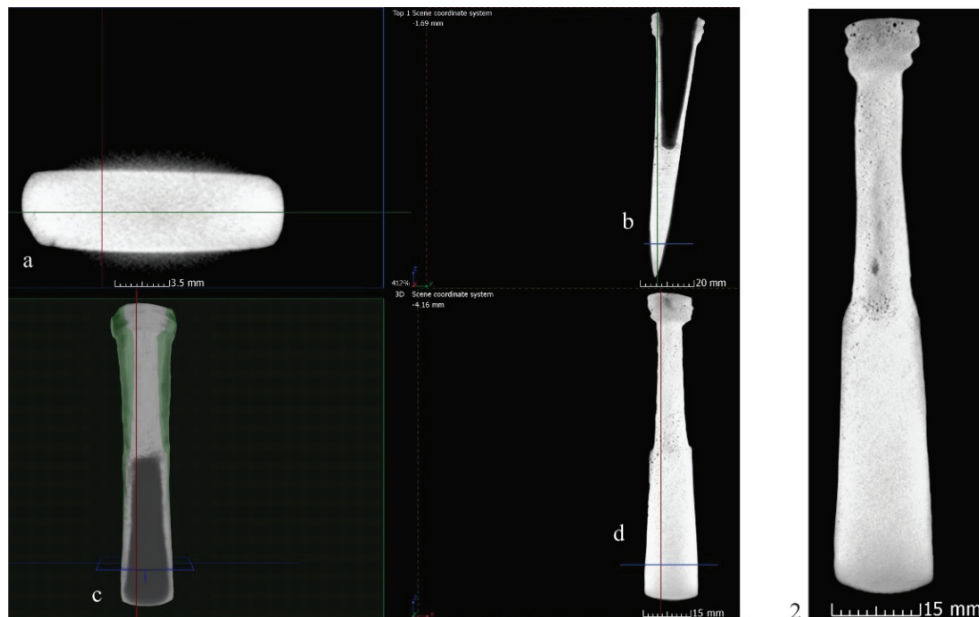


Fig. 4. 1. Poziționarea planurilor de secționare (c) și imagini ale secțiunilor virtuale trasate prin corpul dălții de la Drăgășani: a. orizontală, prin lamă (plan albastru); b. longitudinală (plan roșu); d. frontală (plan verde); 2. Imagine mărită a secțiunii frontale.

Studiul tomografic al dălții de la Drăgășani a pus în evidență porozitatea mai mare a metalului în toată zona tubului de înmănușare, cu accentuări evidente către extremitățile acestuia. Lama este solidă, bine turnată, fără goluri în metal. Prin curățarea patinei au fost îndepărtate, din păcate, eventuale urme care ar fi putut oferi mai multe indicii despre utilizarea piesei (de exemplu, striurile). Nu se observă o asimetrie a tăișului. Însă pe un capăt al tăișului sunt vizibile urmele unor lovituri, sub forma unor mici alveolări, făcute probabil cu lama unui obiect dur, iar pe cealaltă jumătate a tăișului, către zona mediană se pot constata ușoare teșituri (fig. 1/j). Fiind o piesă solidă, rezistentă, de dimensiuni relativ mari, dalta cu tub de la Drăgășani s-ar fi pretat, mai curând, la operațiuni de prelucrare a lemnului (cioplire, nivelare, tăiere).

Dălțile cu tub longitudinal pentru fixarea mânerului încep să fie confecționate încă din perioada timpurie a epocii bronzului și ajung la cea mai mare frecvență în perioada târzie a epocii bronzului și la începutul epocii fierului²³. Pe teritoriul României, cele mai multe exemplare au fost identificate în Transilvania, cu precădere în cadrul depozitelor (în special piesele datate în perioada târzie a epocii bronzului și prima epocă a fierului), foarte puține fiind găsite în așezări (îndeosebi dălțile aparținând epocii bronzului) sau ca descoperiri izolate și doar despre o piesă avem informații că

²³ Pentru o aprofundare a subiectului, vezi Schalk 2005; Bălan 2009, p. 2–9; Dietrich 2010; Ușurelu 2010; Jockenhövel 2019; Găvan, Lie 2020, p. 160–163.

ar putea proveni din context funerar²⁴. Câteva descoperiri sunt cunoscute de la sud de Carpați, din Muntenia: o valvă pentru turnarea de dălți din depozitul de tipare găsit la Cernica²⁵, o daltă cu lama fațetată din situl de la Sărata Monteoru²⁶, o daltă care provine, probabil, de la Oinacu²⁷, o daltă din așezarea de la Vlădeni²⁸ și două dălți din depozitul de bronzuri de la Dridu²⁹. Până la o reexaminare a piesei fragmentare, cu trei nervuri pe manșon, din depozitul de la Socu, dalta cu tub de înmănușare de la Drăgășani rămâne singurul exemplar de acest tip descoperit în Oltenia.

BIBLIOGRAFIE

- Bader 1978 T. Bader, *Epoca bronzului în nord-vestul Transilvaniei. Cultura pretracică și tracică*, București, 1978.
- Bălan 2009 G. Bălan, *Cronologia și tipologia dălților de bronz cu toc de înmănușare din România*, *Apulum* 46, 2009, p. 1–40.
- Berciu 1939 D. Berciu, *Arheologia preistorică a Olteniei*, Craiova, 1939.
- Čerče, Šinkovec 1995 P. Čerče, I. Šinkovec, *Catalogue of Hoards of the Urnfield Culture*, în B. Teržan (ed.), *Depojske in posamezne kovinske najbe bakrene in bronaste dobe na Slovenskem / Hoards and Individual Metal Finds from the Eneolithic and Bronze Ages in Slovenia*, vol. I, Ljubljana, 1995, p. 129–232.
- Dietrich 2010 O. Dietrich, *Vom Meißel zum Beil? Einige Gedanken zu den frühesten Tüllenbeilen im Karpatenbecken ausgehend von den Tüllenmeißeln vom Typ Bullendorf*, în H. Pop, I. Bejinariu, S. Băcuceș-Crișan, D. Băcuceș-Crișan (eds.), *Identități culturale locale și regionale în context european. Studii de arheologie și antropologie istorică / Local and regional cultural identities in European context. Archaeology and historical anthropology*, *In Memoriam Alexandri V. Matei*, Cluj-Napoca, 2010, p. 123–134.
- Dietrich 2019 O. Dietrich, *Gusskerne für Tüllenbeile aus Rumänischen Horten*, în M.S. Przybyła, K. Dziegielewski (eds.), *Chasing Bronze Age rainbows. Studies on hoards and related phenomena in prehistoric Europe in honour of Wojciech Blajer*, Kraków, 2019, p. 465–470.
- Enăchiuc 1995 V. Enăchiuc, *Der Bronzefund von Dridu, Kr. Ialomița*, în T. Soroceanu (ed.), *Bronzefunde aus Rumänien*, PAS 10, Berlin, 1995, p. 279–310.
- Găvan, Lie 2020 A. Găvan, M.A. Lie, *A casting mould uncovered in the Bronze Age tell settlement from Toboliu. Notes on the origin and distribution of socketed chisels*, *Ziridava* 34, 2020, p. 157–168.

²⁴ Bălan 2009, p. 9.

²⁵ Leahu 2003, p. 145–146, pl. LXVII/1; Bălan 2009, p. 33, pl. IV/12.

²⁶ Hänsel 1993; Bălan 2009, p. 35, pl. V/53.

²⁷ Piesă inedită, aflată în colecția Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan” al Academiei Române.

²⁸ Rența 2008, p. 102, fig. 67/9.

²⁹ Enăchiuc 1995, p. 279–280, 292, fig. 1/5, 9; Bălan 2009, p. 34, pl. VIII/27a–b.

- Hänsel 1993 A. Hänsel, *Ein Tüllenohlmeißel aus Sarața Monteoru im Berliner Museum für Vor- und Frühgeschichte*, Zbornik Narodnog Muzeja Beograd 14, 1993, p. 185–194.
- Hänsel 2005 A. Hänsel, *Un depozit de bronzuri din ținutul Sucevei*, în T. Soroceanu (ed.), *Bronzefunde aus Rumänien / Descoperiri de bronzuri din România*, vol. II, Bistrița – Cluj-Napoca, 2005, p. 285–299.
- Hansen 1994 S. Hansen, *Studien zu den Metalldeponierungen während der älteren Urnenfelderzeit zwischen Rhônetal und Karpatenbecken*, I, UPA 21, Bonn, 1994.
- Hansen 2005 S. Hansen, *Noi cercetări asupra metalurgiei epocii bronzului în sud-estul Europei*, în T. Soroceanu (ed.), *Bronzefunde aus Rumänien / Descoperiri de bronzuri din România*, vol. II, Bistrița – Cluj-Napoca, 2005, p. 301–315.
- Jockenhövel 2019 A. Jockenhövel, *Tüllenmeißel in bronze- und ältereisenzeitlichen Gräber Alteuropas – Zur frühen Geschichte eines Werkzeugs*, în M.S. Przybyła, K. Dziegielewski (eds.), *Chasing Bronze Age rainbows. Studies on hoards and related phenomena in prehistoric Europe in honour of Wojciech Blajer*, Kraków, 2019, p. 431–464.
- König 2004 P. König, *Spätbronzezeitliche Hortfunde aus Bosnien und der Herzegowina*, PBF XX, 11, Stuttgart, 2004.
- Leahu 2003 V. Leahu, *Cultura Tei. Grupul cultural Fundeni Doamnei. Probleme ale epocii bronzului în Muntenia*, BiblThrac 38, București, 2003.
- Liversage, Pernicka 2002 D. Liversage, E. Pernicka, *An industry in crisis? Copper alloy impurity patterns near the end of the Hungarian Bronze Age*, în E. Jerem, K.T. Biró (eds.), *Archaeometry 98. Proceedings of the 31st Symposium Budapest, April 26 – May 3 1998*, vol. II, BAR IntSer 1043, Oxford, 2002, p. 417–431.
- Mödlinger 2008 M. Mödlinger, *Micro-X-ray computer tomography in archaeology: analyses of a Bronze Age sword*, *Insight-Non-Destructive Testing and Condition Monitoring* 50, 6, 2008, p. 323–325.
- Moisil 1911 C. Moisil, *Privire asupra antichităților preistorice din România. III. Produsele industriei preistorice*, BCMI 4, 1911, p. 83–94.
- Petrescu-Dîmbovița 1977 M. Petrescu-Dîmbovița, *Depozitele de bronzuri din România*, București, 1977.
- Popa 2020 C.I. Popa, *Restitutio. Old discoveries of prehistoric bronze items in Blandiana*, JAHA 7, 4, 2020, p. 91–103.
- Popescu et alii 2020 A.-D. Popescu, V.-Ș. Cărăbiși, R. Sîrbu, M. Petruneac, D. Cristea-Stan, M. Focșăneanu, S. Mihălceanu, F. Constantin, *Tehnici de realizare a două fibule din prima epocă a fierului descoperite în Oltenia*, SCIVA 71, 1–2, 2020, p. 5–22.
- Rența 2008 E. Rența, *Prima epocă a fierului pe cursul râului Ialomița*, Târgoviște, 2008.
- Rychner 1990 V. Rychner, *L'analyse chimique du bronze préhistorique: pourquoi?*, ZSAK 47, 3, 1990, p. 201–212.
- Schalk 2005 E. Schalk, *Ein Tüllenmeißel aus Olynth/Agios Mamas, Griechenland*, în B. Horejs, R. Jung, E. Kaiser, B. Teržan (eds.),

- Schauer 1974 *Interpretationsraum Bronzezeit: Bernhard Hänsel von seinen Schülern gewidmet*, Bonn, 2005, p. 95–107.
- Schauer 1974 P. Schauer, *Der urnenfelderzeitliche Depotfund von Dolina, Gde. und Kr. Nova Gradiška, Kroatien*, JRGZM 21, 1, 1974, p. 93–124.
- Soroceanu 2005 T. Soroceanu, *Restitutiones bibliographicae et archaeologicae ad res praehistoricas pertinentes I. Contribuția lui C. Nicolescu-Otin la cunoașterea metalurgiei preistorice*, în T. Soroceanu (ed.), *Bronzefunde aus Rumänien / Descoperiri de bronzuri din România*, II, Bistrița – Cluj-Napoca, 2005, p. 15–46.
- Trampuž Orel, Heath, Hudnik 1996 N. Trampuž Orel, D.J. Heath, V. Hudnik, *Spectrometric Research of the Late Bronze Age Hoard Finds*, în B. Teržan (ed.), *Depojske in posamezne kovinske najbe bakrene in bronaste dobe na Slovenskem / Hoards and Individual Metal Finds from the Eneolithic and Bronze Ages in Slovenia*, II, Ljubljana, 1996, p. 165–242.
- Trampuž Orel, Heath, Hudnik 1998 N. Trampuž Orel, D.J. Heath, V. Hudnik, *Chemical analysis of Slovenian bronzes from the Late Bronze Age*, în C. Mordant, M. Pernot, V. Rychner (eds.), *L'Atelier du bronzier en Europe du XX^e au VIII^e siècle avant notre ère. Les Analyses de composition du métal: leur apport à l'archéologie de l'Âge du Bronze*, Paris, 1998, p. 223–236.
- Tuțulescu, Terteci, Cionică 2020 I. Tuțulescu, C. Terteci, I. Cionică, *Contribuții la metalurgia bronzului în nord-estul Olteniei. Piese noi descoperite*, Litua 22, 2020, p. 5–11.
- Ușurelu 2010 E. Ușurelu, *Apariția și evoluția dărilor cu toc de înmănușare longitudinal în epoca bronzului din Europa de Est*, Revista Arheologică 6, 2, 2010, p. 5–23.
- Wanzek 1989 B. Wanzek, *Die Gußmodel für Tüllenbeile im südöstlichen Europa*, UPA 2, Bonn, 1989.
- Žeravica 1993 Z. Žeravica, *Äxte und Beile aus Dalmatien und anderen Teilen Kroatiens, Montenegro, Bosnien und Herzegowina*, PBF IX, 18, Stuttgart, 1993.

COMPOSITIONAL AND X-RAY IMAGING ANALYSIS OF THE SOCKETED CHISEL DISCOVERED NEAR DRĂGĂȘANI

ABSTRACT

The socketed chisel, a chance find from nearby Drăgășani, Vâlcea County, was analysed by X-ray fluorescence and X-ray computed tomography to get information about the metal composition and its inner structure. The piece was made of bronze with a low level of tin (2.46%). The ore used for the casting of the piece contains a significant amount of impurities, over 3.5%, of which antimony holds a higher percentage (1.89%). The examination of the artefact by X-ray CT revealed the quality of the casting, the areas with increased porosity and allowed for the exact determination of the shape of

the socket. The technological specifications are alongside a short discussion regarding the dating of the artefact to the Early Iron Age, Ha A–Ha B1.

Keywords: socketed chisel, Oltenia, Early Iron Age, alloy composition, casting quality

LIST OF CAPTIONS

Fig. 1. Socketed chisel found near Drăgășani, Vâlcea County.

Fig. 2. 1. 3D image of the artefact (c) indicating the sectioning planes, and X-ray CT section images: a. transversal section through the area of higher porosity at the merging point between the socket and the blade (blue plane); b. longitudinal section (red plane); d. frontal section (green plane); 2. 3D image of the frontal section showing the row of holes below the socket.

Fig. 3. 3D image of the artefact (c) indicating the sectioning planes, and X-ray CT section images: a. transversal section through the socket area (blue plane); b. longitudinal section (red plane); d. frontal section (green plane).

Fig. 4. 1. 3D image of the artefact (c) indicating the sectioning planes, and X-ray CT section images: a. transversal section through the blade area (blue plane); b. longitudinal section (red plane); d. frontal section (green plane); 2. X-ray CT image of the frontal section.

EPIGRAPHICA TOMITANA (I)

DRAGOȘ HĂLMAGI*

Abstract: The present contribution opens a series of epigraphic notes on the Greek inscriptions from Tomis, offering new readings for ISM II, 30 (funerary epigram), 105 (statue base for Geta), 117, 334 (votive altars), 415 and 422 (epitaphs).

Keywords: Greek inscriptions from Tomis, honorific inscriptions, votive inscriptions, epitaphs, Publius Septimius Geta

Summing up three decades of publications, the supplement to the corpus of Tomitan inscriptions also included a series of indispensable corrections to Iorgu Stoian's editions. Several other inscriptions were reinterpreted recently¹. The present note is the first instalment of a series of new readings and interpretations.

The six inscriptions presented below² were first published by G.G. Tocilescu in *Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn*. The monuments are part of the collections of the former National Museum of Antiquities (MNA), now the "Vasile Pârvan" Institute of Archaeology in Bucharest. Unfortunately, their republication by Stoian left much to be desired³.

1. ISM II, 30 (fig. 1, inv. L 978a–b). Carelessly read and claimed to be a catalogue of names, the inscription is a funerary epigram set in a *tabula ansata*. It has six verses arranged in twelve lines:

5 [-----]οι καὶ σω-
 [-----]εἶχον
 [-----]σοφίη
 [-----]vac.
 [-----]α πε-
 [-----]

* "Vasile Pârvan" Institute of Archaeology, Bucharest; e-mail: dragoshalmagi@gmail.com.

This paper benefited from the helpful comments of an anonymous referee to whom I am grateful.

¹ Avram 2018 (ISM II, 204, 314, 407, 444); Avram 2019a (ISM II, 4, 5, 19, 27); Avram 2019b (ISM II, 253, 308, 331, 358, 434); Avram, Hălmagi 2019 (ISM II, 37, 98, 314).

² Photographs by the author.

³ For a general criticism, see BÉ 1988, 15 and the introduction of ISM VI.2, p. 9–11.

[----- νηπ]ίχου
 [-----] *vac.*
 10 [----- Π]ρόκλος?
 [-----] *vac.*
 [-----]φειν
 [-----]

L. 9: or [Πάτ]ροκλος.

If restored correctly, [νηπ]ίχου indicates the tomb of a child.



Fig. 1. Funerary epigram (ISM II, 30).

2. ISM II, 105 = ISM VI.2, 105 (fig. 2/1–2, inv. L 45). Fragmentary base, 92 × 28.5 × 31.5 cm, reused as building material, with an inscription in elegant letters. It probably carried a life-size marble statue. The name of the honorand has been erased.



Fig. 2. 1. Statue base for Geta (ISM II, 105); 2. detail.

5 ✦ τὸ[ν [[Καίσαρα ✦]
 Πόπλι[ον Σεπίμιον]
 Γέτα[ν [υῖὸν καὶ ἀδελ-
 φὸν]] Σε[βαστῶν ἡμε]-
 τέρων [ἢ βουλὴ καὶ ὁ]
 δῆμο[ς τῆς λαμπρο]-
 τάτης [μητροπόλε]-
 ως Τό[μεως. ✦]

L. 1–4: previously undeciphered. L. 4: ΣΗ in previous editions, but ΣΕ on stone.

Translation:

The council and the people of the most splendid metropolis of Tomis praise the Caesar Publius Septimius Geta, son and brother of our Augusti.

The dedication indicates that the statue was part of a statuary group portraying members of the imperial family. The titulature dates the monument to 198–209 AD⁴. Statue bases dedicated to Geta are numerous in North Africa⁵, Italy and the western provinces, but they are also found in the Greek East⁶. His name was erased after *damnatio memoriae* in 212⁷.

3. ISM II, 117 (fig. 3, inv. L 1501). The form Ὑγιέαι is odd. I propose the following reading:

```

-----
1  [- ---- ἀνέ]-
   [θηκ]εν ἀλ[ύσι]-
   [ον? κ]αὶ ἀρᾶ[ν]
   Ἀσκληπι[ῶ]
5  καὶ Ὑγίη ἐκ γ[ό]-
   σου vac. σωθεῖς.
      vacat

```

L. 1/2: or ἄλ[υσ|ιτ].

⁴ Geta was elevated as Caesar in the fall of 197, when Septimius Severus was acclaimed *imperator* for the tenth time (Kienast 1996, p. 157, 166), or on 28 January 198, when the emperor took the title *Parthicus Maximus* (Kienast 1996, p. 156) on the centenary of Trajan's accession.

⁵ See, for example, IRT² 433–444, statue bases of Geta at Lepcis Magna. IRT² 390 (Septimius Severus), 402 (Iulia Domna), 419 (Caracalla) and 433 (Geta) were part of the same assemblage and were all dedicated between December 199 and December 200 by M. Calpurnius Geta Attianus and his son.

⁶ I.Ephesos 4109, base for four statues of Septimius Severus, Iulia Domna, Caracalla and Geta; IGR III, 419–421 (*cf.* Bean 1960, p. 74–75), bases for Septimius Severus, Caracalla and Geta at Sia in Pisidia; Paribeni, Romanelli 1914, p. 170, no. 118–119 (with improved reading by Bean, Mitford 1962, p. 208, n. 41), for Caracalla and Geta at Lamos in Cilicia; IOSPE I² 199 A-B, a double base for Caracalla and Geta at Olbia.

⁷ For a detailed account, see Varner 2004, p. 168–184; Krüpe 2011, p. 196–244.

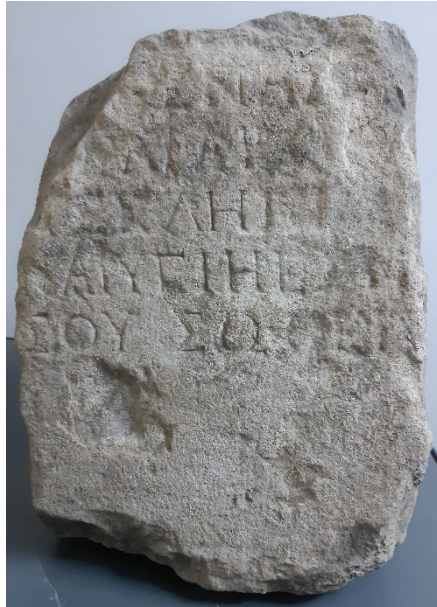


Fig. 3. Dedication to Asklepios and Hygieia (ISM II, 117).

Translation:

... consecrated the chain and the altar(?) to Asklepios and Hygieia, having been saved from illness.

Dedications of ἀλύσια are not uncommon. An inscription from the Asklepieion at Athens (IG II/III³, 1, 898) lists a silver chain paid as fine (l. 60: ἀλύσιον ἀργυροῦν [τ]ὸ εἰσπραχθέν) among the consecrated objects, and two other objects attached to chains which were dedicated by individuals (l. 110–111: κύλινδρος, ἐνι τραγέλα[φο]ς, ὄν – – – ἀν]έθη(κεν) [καὶ] ἀλύσιον τὸ ἐνδεδεμένον, and l. 124: [– – –]η ἀλυσίωι ἀργ[υροῦ]ι δεδεμένη, ἦν ἀνέθη(κεν) Καλλίστιον). These objects were also dedicated to other gods: two priests offered a chain with medallion(s) in the sanctuary of Hekate in Lagina (I.Stratonikeia 653a: ἄλυσιν σὺν ἀσπι[δίσκη] vel δίσκαις).

The word ἀρά appears in several votive inscriptions from Crete, probably with the meaning “vow” (I.Cret I xxv, 3; I.Cret I xxxi, 7; SEG 23, 593). However, the word can also be explained here as a Latin loanword, synonym to βωμός. This possibility is reinforced by an inscription on a small altar of unknown provenance (inv. 1627), republished by Florian Matei-Popescu⁸: it was dedicated in a curious mixture of Latin and Greek as ἀρα Εἰ<νο>υεικτι, *ara(m) Invicti*⁹.

⁸ Matei-Popescu 2011, p. 269–271, no. 3 (AÉ 2011, 1144; SEG 61, 587).

⁹ The editor read ΟΥΕΙΚΤΙ or CIΥΕΙΚΤΙ. For similar dedications, see AÉ 1937, 231 (Rome): *dei Solis Invicti Mithrae aram*; Künzl 1977, p. 321–322, D (Benningen, on the Neckar limes): *ara(m) Hercul(is) Invi(cti)*. The use of ει for /i/ is not uncommon in contemporary Greek inscriptions:

4. ISM II, 334 (fig. 4, inv. L 568). Published as a funerary monument, it is, in fact, a fragmentary altar. The inscription with deeply incised letters reads:

- 1 [---]έρωγ?
 [---]ίου άν-
 [έθηκε]ν θεῶ Ἡ-
 [ρωι ὑπ]έρ τε έαυ-
 5 [τοῦ κα]ί συμβίου
 [καί τέ]κνων. *vac.*

L. 2/3: or Ἡ[[λίω].

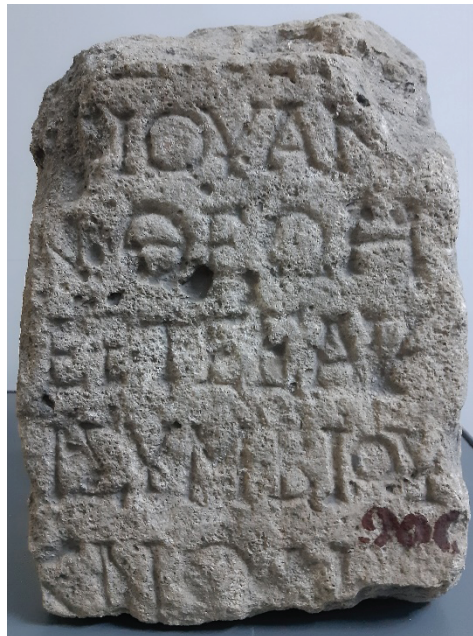


Fig. 4. Dedication to Heros (or Helios) (ISM II, 334).

Translation:

... son of ... ios dedicated to the god Heros¹⁰ (or Helios) on behalf of himself and his wife and children.

Ἀρεισταγόρου (ISM VI.2, 490, probably from Istros), Δειογένης (IG X,2 1 922 – Thessalonike), Δειωγένης (I.Perinthos 185), Δειονοισία (I.Perinthos 177). For the loss of final -m in Latin, see Väänänen 1981, p. 66–67; Adams 2007, p. 74, n. 168, p. 636, 653. Cf. also τίτολο in ISM VI.2, 544.

¹⁰ Other dedications to θεῶ Ἡρωι without epithets: IGBulg II, 487; II, 755; I.Byzantion S17.

5. ISM II, 415 (fig. 5, inv. L 913). Fragment of a funerary inscription set in a *tabula ansata*:

1 [ὁ δεῖνα τοῦ δεῖνος]
 [τὴν πύελον? ζῶν καὶ φρον]ῶν ✱
 [ἐκ τῶν ἰδίων κατεσκε]ούασε

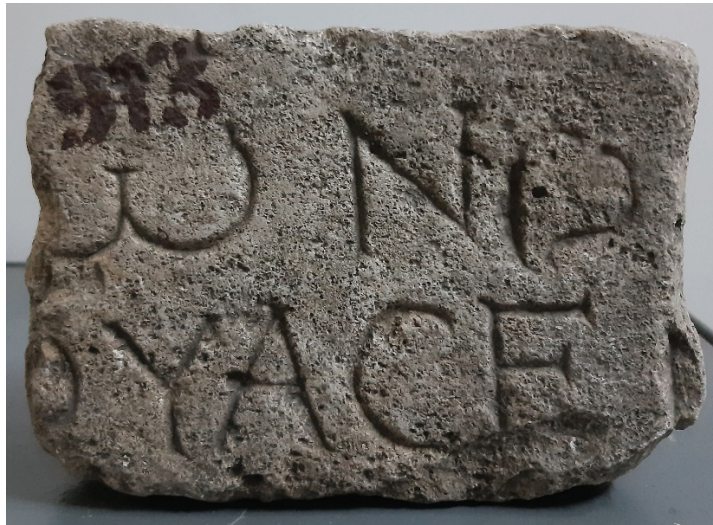


Fig. 5. Funerary inscription (ISM II, 415).

The text is probably similar to that of ISM II, 294, with the word κατεσκευούασε(v) misspelled in the same way. The same mistake appears in epitaphs from Asia Minor, particularly from Bithynia¹¹, indicating a possible origin of this “inscriptional regionalism”¹².

6. ISM II, 422 (fig. 6, inv. L. 836). Fragment of a funerary inscription:

1 [----- σθέ vel γέ]-
 νους [Τομείτης φυ]-
 λῆς Οἰ[νώπων ----]
 [π]αρεῖχ[εν? ----]

¹¹ I.Mus Iznik 1232, 1236, 1337, 1452; TAM IV.1, 295. For Bithynians at Tomis, see Avram 2013.

¹² Adams 2007, p. 678.

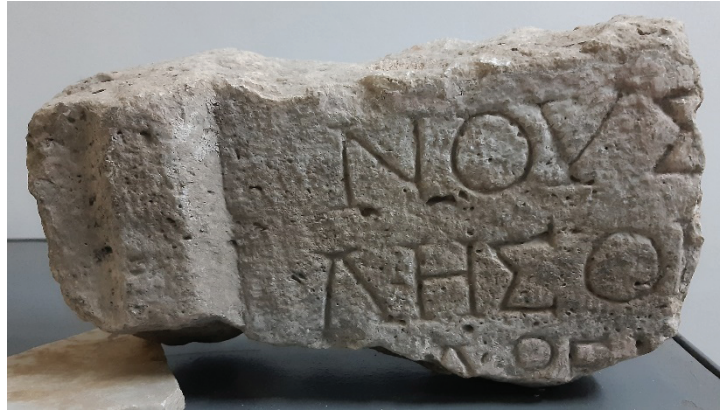


Fig. 6. Funerary inscription (ISM II, 422).

The text seems to transition from prose to verse at the end of line 2¹³. The *phyle* Oinopes is also mentioned in ISM II, 255 and 375.

BIBLIOGRAPHY

- Adams 2007 J.N. Adams, *The Regional Diversification of Latin 200 BC–AD 600*, Cambridge, 2007.
- Avram 2013 A. Avram, *Les Bithyniens en Thrace, en Mésie inférieure et dans le Pont Nord à l'époque impériale*, in H. Bru, G. Labarre (eds.), *L'Anatolie des peuples, des cités et des cultures (IIe millénaire av. J.-C. – Ve siècle ap. J.-C.)*, Colloque international de Besançon – 26–27 novembre 2010, vol. I, Besançon, 2013, p. 111–132.
- Avram 2018 A. Avram, *Notes épigraphiques (VII)*, in A. Avram, L. Buzoianu, V. Lungu (eds.), *Koinè et mobilité artisanale entre la Méditerranée et la mer Noire dans l'Antiquité. Hommage à Pierre Dupont à son 70e anniversaire*, Pontica 51, Suppl. V, Constanța, 2018, p. 335–341.
- Avram 2019a A. Avram, *Notes épigraphiques (IX)*, in A. Avram, L. Buzoianu (eds.), *Varia epigraphica et archaeologica. Volume dédié à la mémoire de Maria Bărbulescu*, Pontica 52, Suppl. VI, Constanța, 2019, p. 211–224.
- Avram 2019b A. Avram, *Notes épigraphiques (X)*, Pontica 52, 2019, p. 299–306.
- Avram, Hălmaġi 2019 A. Avram, D. Hălmaġi, *Nouveaux documents sur les cultes égyptiens à Tomis*, Aristonothos 15, *Greci e Romani sulle sponde del Mar Nero*, 2019, p. 61–76.
- Bean 1960 G.E. Bean, *Notes and Inscriptions from Pisidia. Part II*, *Anatolian Studies* 10, 1960, p. 43–82.
- Bean, Mitford 1962 G.E. Bean, T.B. Mitford, *Sites Old and New in Rough Cilicia*, *Anatolian Studies* 12, 1962, p. 185–217.

¹³ For a similar use of the verb, see the metric inscription from Antiochia ad Cragum edited in Bean, Mitford 1965, p. 34, no. 35: παιδι καλήν μνήμην ἄθανατον παρέχων.

- Bean, Mitford 1965 G.E. Bean, T.B. Mitford, *Journeys in Rough Cilicia in 1962 and 1963*, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Denkschriften 85, Vienna, 1965.
- Kienast 1996 D. Kienast, *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*, 2. Auflage, Darmstadt, 1996.
- Krüpe 2011 F. Krüpe, *Die Damnatio memoriae: Über die Vernichtung von Erinnerung: Eine Fallstudie zu Publius Septimius Geta (189–211 n. Chr.)*, Gutenberg, 2011.
- Künzl 1977 E. Künzl, *Der Steindenkmälerfund von Benningen, Kreis Ludwigsburg*, Fundberichte aus Baden-Württemberg 3, 1977, p. 286–327.
- Matei-Popescu 2011 F. Matei-Popescu, *Note epigrafice III*, SCIVA 62, 3–4, 2011, p. 265–273.
- Paribeni, Romanelli 1914 R. Paribeni, P. Romanelli, *Studi e ricerche archeologiche nell' Anatolia meridionale*, Monumenti Antichi 23, 1914, p. 5–274.
- Varner 2004 E.R. Varner, *Mutilation and Transformation: Damnatio Memoriae and Roman Imperial Portraiture*, Monumenta Graeca et Romana 10, Leiden, 2004.
- Väänänen 1981 V. Väänänen, *Introduction au latin vulgaire, troisième édition revue et augmentée*, Paris, 1981.

EPIGRAPHICA TOMITANA (I)

REZUMAT

Contribuția de față deschide o serie de note epigrafice privind inscripțiile grecești de la Tomis, oferind lecturi noi pentru ISM II, 30 (epigramă funerară), 105 (bază de statuie pentru Geta), 117, 334 (altare votive), 415 și 422 (epitafuri).

Cuvinte-cheie: inscripții grecești de la Tomis, inscripții onorifice, inscripții votive, epitafuri, Publius Septimius Geta

EXPLICAȚIA FIGURILOR

- Fig. 1. Epigramă funerară (ISM II, 30).
 Fig. 2. 1. Bază de statuie pentru Geta (ISM II, 105); 2. detaliu.
 Fig. 3. Dedicatie pentru Asklepios și Hygieia (ISM II, 117).
 Fig. 4. Dedicatie pentru Heros (sau Helios) (ISM II, 334).
 Fig. 5. Inscriptie funerara (ISM II, 415).
 Fig. 6. Inscriptie funerara (ISM II, 422).

UN FAUX POURTANT NON DÉPOURVU D'INTÉRÊT DE LA COLLECTION « MARIA ET DR. GEORGE SEVEREANU »

ALEXANDRU AVRAM*, DRAGOȘ HĂLMAGI**, ALINA STREINU***

Abstract: One of the bronze figurines in the “Maria and dr. George Severeanu” collection depicts a nude young man holding an inscribed plaque above his head. The unusual inscription reads “of the Antiocheans near Daphne”. There are three other identical statuettes in the British Museum and the museums of Boulogne-sur-Mer and Dijon, which Henri Seyrig proved to be forgeries sixty years ago. We revisit the history of these objects for new insights into the dealings of the antiquities market in the second half of the 19th century and the beginning of the 20th century.

Keywords: forgery, Severeanu collection, bronze statue, Syrian Antioch

Parmi les objets acquis à coup sûr à l'étranger par les époux Maria et George Severeanu¹ se trouve (sous le numéro d'inventaire 19111) une statuette de bronze entièrement conservée représentant un jeune-homme nu tenant de sa main gauche une sorte de *pinax* (pancarte) au-dessus de sa tête. Dimensions : ht. = 0,157 m, ht. de l'homme = 0,121 m ; poids = 201,6 g. Sur la pancarte (0,048 × 0,023 × 0,005 m) figure une inscription en lettres en relief, ht. = 0,004–0,005 m ; interligne = 0,001–0,003 m.

Comme dans la plupart des cas, les registres d'inventaire de la collection ne nous aident guère à apprendre les circonstances dans lesquelles cet objet fut acquis. Cependant, l'inscription² aurait pu en fournir un indice :

* Le Mans Université, Faculté des Lettres, Langues et Sciences humaines / Institut d'archéologie « Vasile Pârvan » de l'Académie Roumaine, Bucarest ; e-mail : alexandru.avram@univ-lemans.fr.

** Institut d'archéologie « Vasile Pârvan » de l'Académie Roumaine, Bucarest ; e-mail : dragoshalmagi@gmail.com.

*** Musée municipal de Bucarest ; e-mail : musatalina@yahoo.com.

¹ Les trois signataires de cette note ont sous presse, dans un volume préparé à Iași par le professeur Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba et dédié à la mémoire de notre ami Octavian Bounegru, un article consacré aux inscriptions lapidaires et aux autres objets inscrits de la collection « Maria et dr. George Severeanu ». C'est en préparant cette contribution que nous tombâmes sur la statuette qui fait l'objet de la présente mise au point.

² Nous remercions chaleureusement le professeur Angelos Chaniotis (Princeton) de l'aide qu'il nous a accordée pour la compréhension du texte.

Ἄντιοχέων
 <τ>ῶν ἐπὶ
 Δάφνηι.

« (Objet, don) des Antiochéens près de Daphnè ».

À la l. 2, la première lettre semble être un υ plutôt qu'un τ ; à la fin, le π ne présente pas de barre horizontale unissant les deux pieds. On remarque ensuite l'hésitation entre ω (l. 2) et ο (l. 1 ; forme correcte Ἄντιοχέων). Quoi qu'il en soit, il est assez bizarre qu'une statuette votive porte une telle inscription.



Fig. 1. Statuette (fausse) de la collection « Maria et dr. George Severeanu ». Photo par Alina Streinu.

Il s'agirait donc de la célèbre ville syrienne d'Antioche-sur-l'Oronte – désignée aussi, comme précaution anti-homonymie, ἐπὶ Δάφνη (Strabon XV 1, 73, C. 719 ; XVI 2, 4, C. 749), ou bien *Epidaphne* (Pline, *Nat. hist.* V 79), « près de Daphnè » –,

ce qui indiquerait, de prime abord, que la statuette aurait été acquise en Syrie ou que, de toute façon, elle aurait été fabriquée dans ce pays. Mieux encore, une statuette tout à fait similaire et portant la même inscription était déjà connue depuis 1929. Il s'agit d'un bronze appartenant à un lot hétérogène acquis par le Musée Britannique sur le marché des antiquités de Londres : « these pieces, which were bought together in London and were said to have been found in Greece, belong to very diverse periods and localities »³. Nous en reproduisons la description : « styleless figure (ht. 6 in. = 15 cm) which is also said to have been found in the Peloponnese, but which actually came, as its inscription shows, from Antioch on the Orontes. It represents a naked youth carrying a board or similar flat object with a short peg-handle. [...] The date of this piece may be late Hellenistic or early Roman »⁴. L'inscription fut ensuite reprise dans le corpus des monuments épigraphiques d'Antioche-sur-l'Oronte, IGLS III 2, sous le numéro 1072⁵.

Bien avant la notice de Forsdyke de 1929 annonçant la nouvelle acquisition du Musée Britannique, une statuette similaire (ht. = 13,5 cm) dite avoir été trouvée en 1885 entre Camiers et Étaples (Pas-de Calais) – et même très exactement, « près du ruisseau qui sert d'émissaire à l'étang de Camiers et qui, après avoir contourné la dune de l'Hornel, se déverse dans la Canche » – était signalée par Victor-Jules Vaillant⁶. Sauf que peu de temps après elle fut déjà soupçonnée d'être fausse⁷. Le lien entre les deux objets – la statuette du Musée Britannique et celle du musée de Boulogne-sur-Mer – fut établi en 1961 par Henri Seyrig, dont nous reproduisons *in extenso* les propos⁸ :

³ Forsdyke 1929, p. 69. La statuette est illustrée, fig. XLIV/d. L'éditeur lit à la première ligne Ἀντιοχείων, ce qui n'est pas pourtant soutenu par la photo.

⁴ Forsdyke 1929, p. 70–71. La statuette est publiée en ligne : https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1929-1016-7. Elle a été acquise en 1929 chez un certain T. Zoumpoulakis.

⁵ Selon les éditeurs du corpus, il s'agirait d'un bronze votif : une offrande consacrée par la cité d'Antioche dans un sanctuaire. Voir aussi Cook 1940, p. 1191.

⁶ Vaillant 1890, p. 157–165, avec dessin : statuette produite en Syrie représentant une « récompense honorifique » accordée à un vainqueur à des concours gymniques d'Antioche-sur-l'Oronte et apportée par son possesseur en Gaule. « Il n'y a rien de surprenant dans la découverte de cette statuette dont l'origine est vraisemblablement syrienne, sur les rives de la Canche, au nord-ouest de la Gaule Belgique [...]. Un Syrien qui, plus jeune, avait appartenu à l'une de ces équipes de concours thématique, aura, en se rendant à son navire, à sa garnison, à son comptoir de Morinie ou de Bretagne, emporté un souvenir de son adolescence, un témoignage des victoires pacifiques de la palestre gagnées dans son pays natal » (p. 162–163).

⁷ Dans le volume IG XIV consacré aux inscriptions grecques du bassin occidental de la Méditerranée (section travaillée par Albert Lebeque), l'inscription figure, sous le numéro 371b*, parmi les *falsis addenda*, avec le commentaire : « Ubi extat non traditur [*en fait, la statuette se trouvait alors, en 1890, année de parution du volume IG XIV, dans la collection de Vaillant, pour être ensuite cédée en don au musée de Boulogne-sur-Mer* – A. A., D. H., A. S.]. Iuvenis est statua qui [...] tabellam manu sinistra tenet [...] ; in hoc scriptum ANTIOXEON / ΤΩΝ ΕΠΙ / ΔΑΦΝΙΩΝ. [...] Falsa videtur etiam haec ; tituli verba nummis Antiochenis simillima ». Voir maintenant IGF 222, avec commentaire.

⁸ Seyrig 1961.

« Le Musée britannique possède une statuette de bronze d'un homme nu, au visage légèrement levé, qui fait de sa main droite un geste d'oblation, et qui lève au-dessus de sa tête, avec sa main gauche, une sorte de pancarte où se lisent, en relief, les mots ANTIOXEΩN TΩN EΠI ΔAΦNH. L'éditeur de ce petit monument le juge, non sans raison, « dénué de style ». On le donnait pour originaire du Péloponnèse, et c'est bien cette provenance que m'ont indiquée à moi-même, voilà quelque trente-cinq ans, les marchands d'Athènes chez qui je la voyais, et qui allaient la vendre à un savant anglais renommé⁹.

Le sujet mal explicable de cette statuette m'a toujours intrigué, surtout à partir du moment où je me suis orienté davantage vers les antiquités de la Syrie. Aussi ma surprise fut-elle grande, il y a quelques mois, d'en apercevoir une parfaite réplique dans une vitrine du musée de Boulogne-sur-Mer. Le conservateur de ce musée, M. Daguerre, m'apprit alors que l'objet provenait de la collection de V.-J. Vaillant, qui l'avait publié dans son *Épigraphie de la Morinie* (p. 156 s.), parue à Boulogne en 1890. D'après l'inventaire, la statuette avait été trouvée en 1885 dans le Pas-de-Calais, entre Camiers et Étaples. Comme je faisais part de cette découverte à mon ami Jean Charbonneaux, celui-ci m'informa aussitôt qu'un autre exemplaire se trouvait au musée de Dijon, dont le conservateur, M. Quarré, eut en effet l'amabilité de m'en envoyer une photographie¹⁰. Les trois exemplaires de Londres, Boulogne et Dijon sont parfaitement identiques, et sortent visiblement du même moule. [...]

Nous avons évidemment là les produits d'un faussaire, qui travaillait au siècle dernier, probablement en France. Il n'y aura plus lieu, désormais, d'en chercher l'exégèse, ni d'en encombrer les recueils d'antiquités et d'inscriptions syriennes »¹¹.

Aux trois faux déjà signalés – ceux du Musée Britannique et des musées de Boulogne-sur-Mer et de Dijon – nous pouvons donc ajouter un quatrième, celui de la collection Severeanu. Car il est manifeste que notre exemplaire est sorti du même moule (voir *supra* les détails paléographiques qui se retrouvent sur tous les exemplaires)¹². Comme il avait été déjà noté par Lebègue, la source d'inspiration semble avoir été un type de monnaie, compte tenu du fait que les légendes sur les frappes locales mentionnent, comme d'habitude, l'ethnique au génitif pluriel. C'est ainsi que l'on pourrait également en expliquer la paléographie : car les lettres des légendes monétaires ne sont pas toujours très nettes. Quelques pièces d'Antiochos IV Épiphanes frappées à Antioche portent sur le revers la légende ANTIOXEΩN TΩN ΠPOΣ ΔAΦNH autour de la représentation de Zeus debout. Nous avons

⁹ S'agit-il de Forsdyke lui-même ?

¹⁰ Photo reproduite par Seyrig, fig. 1.

¹¹ Cf. J. Robert et L. Robert, BÉ 1962, 305 ; 1964, 44 (p. 134–135).

¹² Seul celui de Boulogne-sur-Mer n'est pas illustré par une photo, mais le dessin de Vaillant, de même que sa transcription en majuscules, reprise telle quelle dans IG XIV, révèlent les mêmes particularités (o à la place de l'ω à la première ligne et les pieds du π non reliés par la haste horizontale supérieure).

trouvé une seule légende à ἐπί, sur les pièces d'Édesse : ANTIOXEΩN TΩN EΠI KΑΛΛIΠOHI¹³.

Il y a tout de même une petite contribution que ce nouveau faux démasqué peut apporter : puisque George Severeanu fréquentait assidument le marché grec des antiquités et compte tenu du fait que Forsdyke (confirmé d'ailleurs par Seyrig) donnait le Péloponnèse comme provenance de la statuette du Musée Britannique, il serait séduisant d'y localiser « l'atelier » plutôt que « probablement en France », comme le supposait Seyrig. Les bronzes péloponnésiens, surtout zoomorphes, sont fort nombreux : sans doute suffit-il d'évoquer ceux d'Olympie. Il y a même dans la collection Severeanu un taureau votif de bronze extrêmement intéressant de l'archaïsme tardif portant une dédicace à Apollon Maléatas en provenance sûrement du Péloponnèse et un autre, d'époque, semble-t-il, plus tardive (hellénistique ?), toujours inscrit, peut-être de même origine¹⁴. George Severeanu aurait donc acquis à une certaine occasion, selon toute probabilité, un lot dit provenir du Péloponnèse, ce qui était vrai pour l'un des taureaux, plutôt plausible pour l'autre et faux pour le « jeune-homme à la pancarte ». On ne peut que se demander – sans pour autant en trouver une réponse nette – si c'étaient le ou les faussaires qui ont introduit ces statuettes sur le marché des antiquités étiquetées comme objets originaires du Péloponnèse, une région connue, y compris dans les milieux commerçants, pour ses figurines votives en bronze, ou si de telles provenances n'ont été ajoutées que plus tard par des marchands en quête d'obtenir des prix plus avantageux.

L'histoire si détaillée sur la découverte de l'exemplaire de Boulogne-sur-Mer « près du ruisseau, etc. » n'est que le mensonge servi au bien trop naïf Vaillant par un commerçant d'antiquités rusé. La morale de cette histoire est que « les détails sur le lieu de 'trouvaille' peuvent paraître savoureux [...] : chacun sait que les menteurs entrent volontiers dans un grand détail et qu'un faux témoignage est ordinairement très circonstancié et précis »¹⁵.

BIBLIOGRAPHIE

- | | |
|---------------|--|
| Cook 1940 | A.B. Cook, <i>Zeus: A Study in Ancient Religion</i> , vol. III. <i>Zeus, God of the Dark Sky (Earthquakes, Clouds, Wind, Dew, Rain, Meteorites)</i> , Cambridge, 1940. |
| Forsdyke 1929 | E.J. Forsdyke, <i>Greek Bronze Statuettes</i> , <i>The British Museum Quarterly</i> 4, 1929, 3, p. 69–71. |
| Seyrig 1961 | H. Seyrig, <i>Varia</i> , <i>Syria</i> 38, 1961, 3–4, p. 346–348. |
| Vaillant 1890 | V.-J. Vaillant, <i>Épigraphie de la Morinie ou Inscriptions gallo-romaines sur pierre, métal, verre et terre-cuite</i> , Boulogne-sur-Mer, 1890. |

¹³ Voir SCO, nos 1416–1418 (ΠΡΟΣ ΔΑΦΝΗΙ) et 1499–1501 (ΕΠΙ ΚΑΛΛΙΡΟΗΙ). Des monnaies portant ces deux types de légendes étaient déjà connues en Europe au XIX^e siècle, comme en témoigne une note du Musée numismatique d'Athènes publiée dans le journal *Τηλέγραφος* du 25 janvier 1881, p. 4.

¹⁴ Ces deux objets seront prochainement publiés dans l'article annoncé à la note 1.

¹⁵ J. Robert et L. Robert, *BÉ* 1963, 41.

UN FALS NELIPSIT TOTUȘI DE INTERES DIN COLECȚIA
„MARIA ȘI DR. GEORGE SEVEREANU”

REZUMAT

Una dintre figurinele de bronz din colecția „Maria și dr. George Severeanu” înfățișează un tânăr nud, care ține deasupra capului o placă cu o inscripție neobișnuită: „al antiohienilor de lângă Daphne”. Trei alte statuete identice, aflate la British Museum și în muzeele din Boulogne-sur-Mer și Dijon, au fost dovedite falsuri de Henri Seyrig în urmă cu șaiszeci de ani. Reluăm istoria acestor obiecte pentru o nouă perspectivă asupra pieței de antichități din a doua jumătate a secolului al XIX-lea și începutul secolului XX.

Cuvinte-cheie: fals, colecția Severeanu, statueta de bronz, Antiohia din Siria

LEGENDA ILUSTRĂȚIEI

Fig. 1. Statuetă (falsă) din colecția „Maria și dr. George Severeanu”. Foto Alina Streinu.

DIN NOU DESPRE CETATEA DE LA PĂCUIUL LUI SOARE

OANA DAMIAN*

Rezumat: Contribuția de față este prilejuită de exprimarea, de către Gheorghe Mănușcu-Adameșteanu, într-o lucrare din anul 2017, *Monede bizantine descoperite în Dobrogea, vol. 5. Monede bizantine descoperite la Păcuil lui Soare, județul Constanța, secolele IX–XIV*, a unui punct de vedere insolit privind edificarea, în epoca romană/romano-bizantină (secolele IV–VII), a cetății insulare cercetate începând din anul 1956. Noua teorie poate fi contrazisă cu vechile argumente, preluate din literatura de specialitate, privind construirea acestei fortificații *a fundamentis* în perioada medio-bizantină (secolele X–XIII).

Cuvinte-cheie: Imperiul bizantin, Ioan I Tzimiskes, Păcuil lui Soare, cetate, *a fundamentis*

Înainte de a intra în fondul problemei, se impune mărturisirea că opțiunea pentru acest titlu este tributară unei îndelungate tradiții, determinată de polemicele stârnite de-a lungul timpului, între istoriografiile română și bulgară, în special în anii '60–'70 ai secolului trecut, de o problemă sensibilă: atribuirea inițiativei construirii cetății din capătul nord-estic al insulei dunărene Păcuil lui Soare. Situată în colțul de sud-vest al Dobrogei, la circa 12 km distanță de Ostrov (jud. Constanța) și la 20 km față de Silistra (= *Durostorum–Dristra/Dorostolon*), sediul capitalei provinciei bizantine *Paristrion/Paradounavon*, fortificația construită *a fundamentis* de către bizantini, la sfârșitul secolului al X-lea și cercetată de un colectiv de arheologi români, coordonat în principal de către Petre Diaconu, a constituit multă vreme subiectul unor controverse cu o serie de arheologi bulgari, care susțineau drept comanditar al edificării cetății primul țarat bulgar¹. O problemă sensibilă într-o zonă sensibilă: ideea restabilirii frontierei bizantine la Dunăre, la răscrucea mileniilor I și II, în relație cu aspecte de putere exercitate de statul bulgar medieval, prin raportare la o regiune geografică înglobând colțul de sud-vest al Dobrogei românești și partea nord-estică a Bulgariei actuale, altfel spus o parte din Dobrogea istorică în sens medieval și o parte a fostului Cadrilater, cu județul Durostor, în sens modern. Nenumăratele polemici legate de autoritatea decidentă a ridicării fortificației insulare, implicând argumente de natură stratigrafică, ceramică, lingvistică, topografică, au pălit, la un moment dat, locul lor fiind luat, în anii '70–'80 ai secolului trecut, de o altă controversă, vizând domeniul geografiei istorice, și anume identificarea celebrei și enigmatice localități Vicina cu situl din insula

* Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București; e-mail: oanadamian63@gmail.com.

¹ Vezi, în acest sens, Diaconu 1972, p. 23 și nota 1; Diaconu 1976b, p. 939–941.

Păcuiul lui Soare *versus*, în linii generale, propunerile care optau pentru regiunea gurilor Dunării ca spațiu mai potrivit pentru localizarea orașului². De data aceasta, polemica era mult mai largă – depășind cadrul unei confruntări regionale româno-bulgare pe teren „bizantin” și încărcătura preponderent arheologică a chestiunii –, iar problema rămânea, în mare măsură, deschisă³.

În contextele date, reluarea, în diverse registre, cu ponderi diferite ale argumentelor, a problematicii apartenenței cronologice și culturale a sitului de la Păcuiul lui Soare părea să se bazeze, totuși, pe câteva certitudini, printre care edificarea *a fundamentis* a impresionantei cetăți de către bizantini⁴ (adică în absența unui aport anterior al stăpânirii/civilizației romane și romano-bizantine, specific Dobrogei).

Pe baza cercetărilor sistematice⁵, inițiate în 1956 și continuate până în prezent în insula Păcuiul lui Soare, a fost identificată o cetate, având caracter inițial de bază navală pentru flota bizantină⁶, cu o formă, probabil, trapezoidală sau rectangulară⁷, cu o suprafață de aproximativ 4–5 ha, din care se mai poate vedea astăzi doar o parte⁸, zona occidentală fiind distrusă de apele Dunării (fig. 1).

² Vezi, în acest sens, Diaconu 1970; Diaconu 1976a; Diaconu 1981; Diaconu 1985.

³ Vezi, de exemplu, o recentă reluare a dosarului problemei localizării Vicinei (Madgearu 2016).

⁴ Pentru caracterul *a fundamentis* bizantin al cetății de la Păcuiul lui Soare, vezi: Nestor, Diaconu 1959, p. 588; Diaconu 1959, p. 653; Vilceanu 1963; Popa 1964, p. 107; Diaconu 1965, p. 13; Vilceanu 1965, p. 291, 300; Diaconu 1966, p. 367; Condurachi, Barnea, Diaconu 1966, p. 7–9; Popa 1967, p. 271, 280–281, 291; Diaconu 1969, p. 398; Diaconu 1970, p. 287; Popa 1970, p. 569, 572, 577; Diaconu 1971; Barnea 1971a, p. 82; Diaconu 1972, p. 24; Diaconu 1976a, p. 412–417, cu bibliografia anterioară; Diaconu 1976b, p. 940; Baraschi 1991a, p. 138; Mănușu-Adameșteanu 2001, p. 33–35; Damian 2005, p. 143; Madgearu 2007, p. 95; Damian 2015, p. 230.

⁵ Nestor, Diaconu 1959; Diaconu 1959; Diaconu 1961; Diaconu, Popa, Angheliescu 1962; Diaconu 1966; Diaconu 1969; Diaconu 1971; Diaconu, Vilceanu 1972; Diaconu 1976a; Diaconu, Baraschi 1977; Baraschi 1987; Diaconu, Căpățână 1988–1989; Diaconu 2000; Diaconu, Damian, Vasile 2001; Diaconu *et alii* 2003; Diaconu *et alii* 2004; Damian 2005, p. 150–157; Damian *et alii* 2007; Damian *et alii* 2008; Damian *et alii* 2013.

⁶ Pentru rolul de bază navală a flotei bizantine deținut de fortificația de la Păcuiul lui Soare, vezi: Nestor, Diaconu 1959, p. 588; Diaconu 1959; Diaconu, Popa, Angheliescu 1962, p. 713–716; Vilceanu 1963, p. 207–208; Popa 1964, p. 107; Diaconu 1965, p. 13; Vilceanu 1965, p. 291; Diaconu 1966, p. 368; Popa 1967, p. 271; Diaconu 1969, p. 398–400; Popa 1970, p. 569; Diaconu 1971, p. 5; Diaconu 1972, p. 24–25; Diaconu 1976a, p. 412; Diaconu 1976b, p. 940; Diaconu 1985; Damian 2015, p. 230 și nota 165. Cetatea, în forma sa primară și cu funcția inițială, a durat puțin (Diaconu 1959, p. 654–656; Diaconu 1961, p. 602; Diaconu 1972, p. 51), din momentul edificării în vremea lui Ioan I Tzimiskes până la probabila dezafectare în vremea revoltei bulgare, recucerirea, de către bizantini, în 1001, a nord-estului Bulgariei și a Dobrogei marcând trecerea așezării la etapa unei așezări păzite de *stratiotai* (Diaconu 1969, p. 400).

⁷ Diaconu 1972, p. 47 și nota 1.

⁸ Popa 1964, p. 108 (o treime); Diaconu 1969, p. 398; Diaconu 1971, p. 3 (o cincime); Diaconu 1972, p. 12, nota 12 (o treime/o pătrime/o șesime).

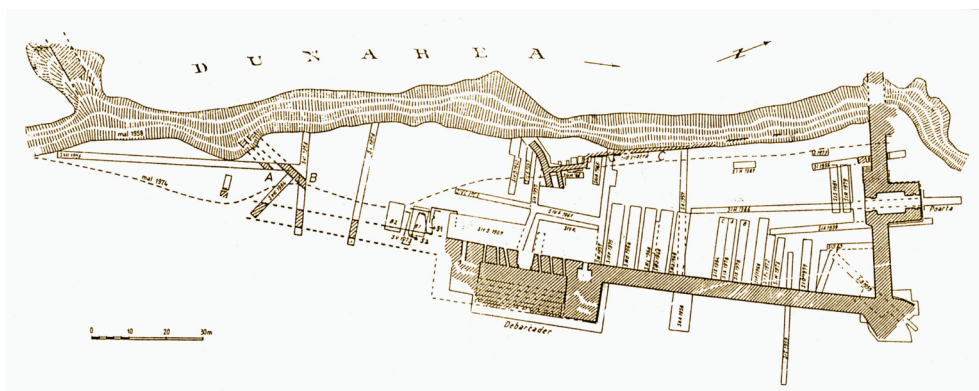


Fig. 1. Păcuiul lui Soare. Planul fortificației bizantine (după Baraschi 1987, fig. 1).

Porțiunea păstrată din cetatea insulară este mărginită în partea de nord-est de un zid lung de 42 m, iar spre sud-est de un alt zid, a cărui lungime măsoară 240 m, păstrat adeseori pe o înălțime de 5–6 m, cu lățimea cuprinsă între 4,20 și 6 m, diferența de aproape 2 m fiind anulată printr-un sistem de praguri (*crepidae*) amenajate pe verticala ambelor fețe ale zidului, în jumătatea lui inferioară; zidurile sunt construite în sistemul „blocaj”, cu paramentele din blocuri de dimensiuni mari, de formă paralelipipedică, îngrijit fasonate, legate cu mortar compus din var, nisip și pietriș de râu, cu adaos de cărămidă sfărâmată (mortar hidrofug), pentru umplerea rosturilor, și miezul alcătuit din blocuri de formă neregulată sau paralelipipedice alcătuind o masă compactă de zidărie, formată prin suprapunerea unor planuri orizontale de pietre legate cu mortar (fig. 2). Dată fiind natura sedimentară a solului în care urmau să fie fixate temeliiile, format în special din nisip, iar, la adâncimi mari, din mâl de culoare neagră vântată, constructorii cetății au optat pentru asigurarea stabilității zidurilor printr-o substrucție de lemn, compusă din pari de stejar dispuși vertical, peste care au fost așezate în anumite locuri bârne, tot de stejar, dispuse longitudinal și transversal⁹ (fig. 3).

Dintre complexele fortificate exterioare, cel mai mare interes prezintă poarta, turnurile și instalația portuară. Poarta, amenajată pe latura de nord-est, se prezintă sub forma unui turn cu forma dreptunghiulară (14,70 × 10,50 m), pavat cu dale mari de piatră, reprezentând de fapt o platformă-temelie, cu unul sau două etaje și două intrări (una, exterioară, de tip cataractă și o a doua, interioară, amenajată în grosimea zidului de incintă, prevăzută cu două canaturi blocate cu un drug de lemn, ale cărui capete intrau în câte o nișă amenajată în lateralele porții, în această zonă păstrându-se „pornirile” unei bolți din blocuri de piatră); accesul la etaj se făcea pe trepte de piatră

⁹ Diaconu 1961, p. 599–600; Vilceanu 1965; Popa 1972, p. 27–29; Diaconu 1972, p. 47–51, 55–57; Diaconu, Damian, Vasile 2001; Diaconu *et alii* 2004; Damian *et alii* 2008.

construite în curtea de la vest de poartă¹⁰ (fig. 4). Nu este exclusă existența a încă unei porți pe latura sudică a cetății¹¹.

Alte elemente de fortificație sunt reprezentate de un turn cu o latură semicirculară și una dreaptă pentru a realiza cu zidul de incintă un unghi obtuz menit să constituie un obstacol în calea apelor și, mai ales, a ghețurilor, asigurând glisarea lor lesnicioasă¹², precum și un turn de piatră semicircular, situat la vest de poarta mare a cetății, singurul de acest tip documentat până în prezent la Păcuiul lui Soare¹³.

Instalația portuară (debarcaderul) situat pe latura de sud-est a cetății (deoarece la data ridicării acesteia partea navigabilă a Dunării era constituită de brațul Ostrov) este un ansamblu constructiv cu lungimea de 24 m, reprezentat de o suită de platforme de piatră, având aspectul unei scări monumentale coborând spre apă în trepte, fiind flancat de două turnuri rectangulare și având o intrare impunătoare spre cetate, largă



Fig. 2. Păcuiul lui Soare. Zidul de incintă nordic (după Diaconu *et alii* 2004).

¹⁰ Popa 1967; Dordea-Voitec 1967; Popa 1970; Popa 1972; Diaconu, Damian, Vasile 2001; Diaconu *et alii* 2004.

¹¹ Diaconu 1972, p. 43.

¹² Diaconu 1972, p. 36–37.

¹³ Diaconu, Căpățînă 1988–1989, p. 153, fig. 1 B.



Fig. 3. Păcuiul lui Soare. Sectorul sudic, cu substrucția de lemn vizibilă (după Diaconu *et alii* 2004).

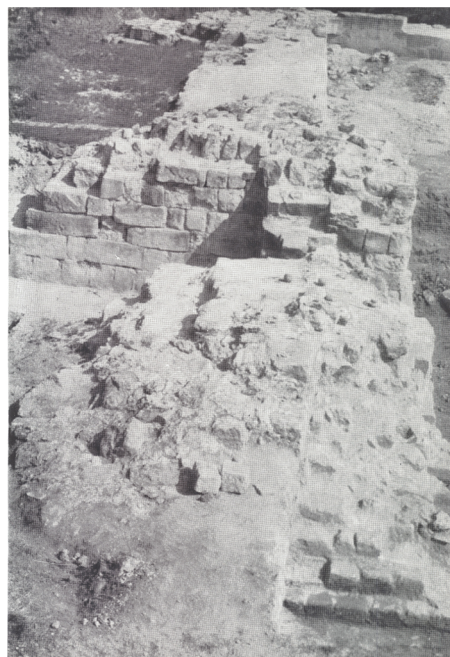


Fig. 4. Păcuiul lui Soare. Turnul-poartă (după Popa 1967).



Fig. 5. Păcuiul lui Soare. Instalația portuară (după Diaconu, Vilceanu 1972).

de 4 m, cu o poartă confecționată din doi batanți de lemn placați cu fier. Atât în dreapta, cât și în stânga acestui acces, în lățimea zidului de incintă, au fost amenajate câte trei deschideri (fante) prin care erau petrecute, probabil, odgoanele folosite la legarea corăbiilor¹⁴ (fig. 5). Din cauza sedimentării nisipului, produsă cu deosebire în ultimii 200 de ani, posibilele anexe (dane, diguri) sunt acoperite cu acesta. În dreptul instalațiilor portuare, în interiorul cetății, au fost dezvelite ruinele unei mari clădiri prevăzute cu o absidă; orientarea acesteia, spre sud-vest, și lipsa vestigiilor creștine au determinat concluzia că nu este vorba de un edificiu de cult, destinația sa fiind probabil determinată de funcționarea debarcaderului¹⁵. Raportul dintre fortificație și viețuire în secolele X–XIV, precum și interpretarea/reinterpretarea chestiunii funcționării fortificației în anumite epoci¹⁶ tocmai prin

¹⁴ Diaconu 1966, p. 366–367; Vilceanu 1967, p. 593–605; Diaconu 1969, p. 398–399; Diaconu 1972, p. 38–43; Damian *et alii* 2013.

¹⁵ Diaconu 1972, p. 45–46.

¹⁶ În cazul fortificației de la Păcuiul lui Soare, s-a considerat că atât latura de nord, cât și cea de est a curtinei bizantine nu mai funcționează ca atare în secolul al XI-lea și în următoarele (Baraschi 1987, p. 126–128; Baraschi 1991a, p. 138). O trecere în revistă a elementelor invocate pentru funcționarea/nefuncționarea curtinei bizantine indică următoarele: locuitorii așezării târzii din insula Păcuiul lui Soare nu au mai folosit ca element de fortificație latura estică a zidului de incintă bizantin, demontat în partea sa de sud încă din veacul al XI-lea, adică în zona de la sud de port (Baraschi 1987, p. 127 și notele 37–38, 42); în secolele XIII–XIV nu funcționa nici latura de nord a cetății, pasajul porții de aici devenind parte integrantă dintr-o necropolă a așezării și fiind suprapus ulterior de o locuință amenajată peste nivelul înmormântărilor (Baraschi 1987, p. 127–128 și notele 44–46); în momente și zone diferite se constată că zidurile bizantine sunt utilizate ca pereți ai unor locuințe (L 24 din pasajul porții, din a doua jumătate a secolului al XIV-lea – Popa 1964, p. 113, nota 12; Diaconu, Baraschi 1977, p. 26 și nota 25) sau ca dublură a pereților acestora (L 1 și L 2 din secolul al XI-lea, construite în spatele turnului nordic al portului – Vilceanu 1972, p. 64 și fig. 21); mai multe demantelări intenționate, provocate, probabil, de nevoia de piatră, uneori chiar a locuitorilor cetății, în diferite momente ale existenței așezării, dar și distrugerii naturale încă din vechime ale zidurilor (Baraschi 1987, p. 127–128, LXXXVII, fig. 1); ridicarea unor ziduri (Baraschi 1987, fig. 1): în secolul al XI-lea – zidul de piatră (C), paralel cu Dunărea, orientat NNV–SSE, cu lățimea de 1,25–1,85 m, cu crepidă doar pe fața sa vestică, care dublează latura estică a cetății, la circa 30–40 m în interior, adică la vest de poarta de nord a cetății, părând o modalitate de demarcare a acesteia și a portului de restul fortificației (Diaconu 1959, p. 654, fig. 2 și 3/2; Diaconu 1961, p. 600, 602, 606 și fig. 1/2 și 2/1; Diaconu, Popa, Angheliescu 1962, fig. 1; Diaconu 1966, p. 370 și fig. 2; Diaconu 1972, p. 46, fig. 4, 16, pl. XVII/1; Diaconu 1976a, p. 416; Baraschi 1987, p. 127–128, LXXXVII, fig. 1); zidul din piatră legată cu pământ din sudul cetății (B), orientat VSV–ENE, cu lățimea de peste 4 m, care se întâlnește cu linia zidului de incintă bizantin în unghi obtuz (vezi Diaconu 1959, p. 654, fig. 2 și 3/2; Diaconu 1961, p. 600, 602, 606 și fig. 1/2 și 2/1; Diaconu, Popa, Angheliescu 1962, fig. 1; Diaconu 1966, p. 370 și fig. 2; Diaconu 1971, p. 10; Diaconu 1972, p. 45, fig. 4; Diaconu 1976a, p. 418; Baraschi 1987, p. 128, LXXXVII, fig. 1); în secolul al XIV-lea – zidul (A), paralel cu cel menționat mai sus, construit din piatră legată cu mortar, orientat V–E și cu lățimea de 3,80 m (Diaconu 1961, p. 606; Diaconu, Popa, Angheliescu 1962, p. 713 și fig. 1; Diaconu 1973; Diaconu, Baraschi 1977, p. 11–14, 31, pl. XVII/2; Baraschi 1987, p. 128, LXXXVII, fig. 1).

În opinia noastră, rolul militar funcțional explicit al fortificației în momentul construirii tinde să se modifice, pe măsura creșterii rolului așezării civile. Sesizăm o modificare a funcționalității curtinei, prin mutarea accentului de pe aspectul protecției pe cel al delimitării/includerii, fortificația tinzând să capete un caracter mai degrabă simbolic (în plan militar și politic), dar evident funcțional în sensul ocupării și utilizării spațiului în favoarea locuirii.

prisma acestei relații au fost evidențiate de o restrângere a perimetrului locuit în jumătatea estică a cetății¹⁷. Intervențiile se referă atât la începutul secolului al XI-lea, cât și la sfârșitul secolului al XIII-lea – începutul secolului al XIV-lea, prin ridicarea unui nou zid de incintă în partea de sud-vest a cetății, lat de peste 2 m, din pietre neregulate ca formă, de mărime mică și mijlocie, cu blocuri paralelipipedice pentru parament¹⁸. Începând cu primii ani ai veacului al XI-lea, cetatea de la Păcuiul lui Soare își pierde caracterul eminate de bază navală, la adăpostul zidurilor cetății urmând să se desfășoare o intensă viețuire, care va dura, cu o întrerupere în secolul al XII-lea¹⁹, determinată de un incendiu provocat de invazia cumanilor din 1094, până în prima jumătate a secolului al XV-lea²⁰, momentul ocupării Dobrogei de către turci.

În general, argumentele pentru considerarea unei fortificații ca fiind ridicată *a fundamentis* în epoca medio-bizantină²¹ sunt furnizate atât de prezența unor elemente (existența unui nivel de viețuire anterior cetății, pe care structurile constructive să îl secționeze²²; descoperiri monetare aparținând epocii dinastiei macedonene, cu precădere intervalului Ioan I Tzimiskes – Vasile al II-lea)²³, cât, mai ales, de absența altora (excluderea oricărei legături constructive cu o fortificație din epoca romană/romano-bizantină, bazată pe evidențe stratigrafice și pe studii de parament). O discuție specială a fost dedicată descoperirilor monetare. Nu foarte numeroase, nici descoperite întotdeauna în contexte absolut clare, monedele emise în vremea domniei lui Ioan I Tzimiskes²⁴ apar în siturile ale căror refaceri sau începuturi se leagă de recucerirea bizantină a zonei Dunării de Jos (fig. 6) în vremea împăratului menționat: *Dinogetia*–Garvăn – 1 AE²⁵, *Noviodunum*–Isaccea –

¹⁷ În acest context, se poate repune problema aspectului periferic al zonei cercetate dintr-o așezare, de invocată, eventual, în legătură cu situl de la Păcuiul lui Soare (Vilceanu 1972, p. 67, nota 26; Diaconu, Baraschi 1977, p. 31). Noțiunea de „periferic” este însă extrem de relativă: zona dintr-o așezare dunăreană situată aproape de cursul fluviului (cazul curtinei estice pentru Păcuiul lui Soare, cu tot ceea ce presupune prezența unei instalații portuare) poate părea marginală în raport cu centrul topografic al sitului, dar, ținând cont de faptul că acesta nu este accesibil pentru așezarea insulară, din rațiuni de distrugere naturală, considerăm că stadiul cercetării arheologice este cel care dă măsura.

¹⁸ Popa 1964, p. 108–109; Diaconu 1973; Diaconu, Baraschi 1977, p. 11–14.

¹⁹ Diaconu 1972, p. 54 și nota 21; Baraschi 1987.

²⁰ Custurea 1982.

²¹ Baraschi 1991a, p. 138; Mănușu-Adameșteanu 2001, p. 33, 39, 45, 64; Damian 2005, p. 143, 146; Madgearu 2007, p. 89, 95; Damian 2015, p. 232; Mănușu-Adameșteanu 2018, partea I, p. 563.

²² O atare situație nu se întâlnește pe insula Păcuiul lui Soare.

²³ Vezi, *infra*, notele 24–33, cu precizarea că datele numismatice, chiar în condițiile unei prezențe reduse, sunt considerate argumente pentru edificarea fortificațiilor în epoca medio-bizantină.

²⁴ Mănușu-Adameșteanu 2018, partea a II-a, p. 103 (pentru moneda de argint/*miliaresia*), 128–130 (pentru *folleis* clasa A 1).

²⁵ Mănușu-Adameșteanu 2018, partea I, p. 648, 748; partea a II-a, p. 130.

7 AE²⁶, Nufăru – 2 AE²⁷, Capidava – 1 AE²⁸, *Axiopolis*–Cernavodă – 1 AE²⁹, *Tomis*–Constanța – 2 AR și 7 AE³⁰, *Carsium*–Hârșova – 1 AE³¹, Derwent – 1 AR³², Păcuiul lui Soare – 2 AR și 3 AE³³. Așadar, atunci când descoperirile monetare din această categorie se asociază cu prezența unor elemente de fortificație și/sau de locuire pot constitui argumente de încadrare cronologică, chiar dacă contextul stratigrafic nu conține o dovadă irefutabilă, cum ar fi descoperirea monedei pe un nivel constructiv.

Caracteristicile și evoluția fortificației de la Păcuiul lui Soare sunt marcate, evident, de o serie de evenimente politice, dar amprenta cea mai importantă este dată de amplasarea într-o insulă³⁴ și de acțiunea continuă a apelor Dunării³⁵. Substrucția de lemn folosită pentru consolidarea solului sedimentar, utilizarea cu precădere a tehnicii „blocaj” în ridicarea zidului de incintă³⁶, lățimea neobișnuită a acestuia, obținută prin sistemul pragurilor (crepidelor) dispuse pe verticala paramentelor, amplasarea porții în zona cea mai înaltă³⁷ sunt tot atâtea elemente care indică nu numai o opțiune singulară pentru o anumită manieră de edificare, ci și o dinamică

²⁶ Mănușcu-Adameșteanu 2018, partea I, p. 649, 749; partea a II-a, p. 130.

²⁷ Mănușcu-Adameșteanu 2018, partea I, p. 652, 751; partea a II-a, p. 130 (mențiune eronată 1 AE).

²⁸ Mănușcu-Adameșteanu 2018, partea I, p. 656, 745; partea a II-a, p. 130.

²⁹ Mănușcu-Adameșteanu 2018, partea I, p. 657, 745; partea a II-a, p. 130.

³⁰ Mănușcu-Adameșteanu 2018, partea I, p. 657, 752; partea a II-a, p. 103, 130.

³¹ Mănușcu-Adameșteanu 2018, partea I, p. 659, 746; partea a II-a, p. 130.

³² Mănușcu-Adameșteanu 2018, partea I, p. 658, 744; partea a II-a, p. 103, 130.

³³ Mănușcu-Adameșteanu 2017c, p. 88–89, 175; Mănușcu-Adameșteanu 2018, partea I, p. 661, 743; partea a II-a, p. 103, 130.

³⁴ Pentru un punct de vedere diferit, care pornește de la premisa că actuala insulă, fiind de formație recentă, cetatea a fost amplasată inițial pe malul stâng al Dunării, vezi Vilceanu 1967, p. 606–614; Vilceanu 1972, p. 67, nota 26; Madgearu 2007, p. 27, 95, 100). Pentru inanitatea acestei teze privind cetatea de la Păcuiul lui Soare, cu argumente de natură stratigrafică, dar și hidrologică, vezi Diaconu 1972, p. 57–58.

³⁵ Conform unor păreri, zona cetății a părut să fie afectată de un început de schimbare a cursului Dunării încă de la sfârșitul secolului al X-lea, când este distrusă latura de sud a zidului de incintă (Vilceanu 1965, p. 291–292; Vilceanu 1967, p. 605; Vilceanu 1972, p. 67, nota 29). Au fost construite ulterior alte ziduri, menite a restrânge incinta locuită la jumătatea estică a cetății, unul la începutul secolului al XI-lea, zidul din piatră legată cu pământ din sudul cetății, orientat VSV–ENE, unul datând din aceeași perioadă, orientare NNV–SSE, paralel cu Dunărea, care dublează latura estică a cetății, la circa 30–40 m în interior, și un altul în secolul al XIV-lea, din pietre legate cu mortar, paralel cu cel menționat deja (Baraschi 1987, p. 127–128, LXXXVII, fig. 1, cu bibliografia anterioară; vezi și *supra*, nota 16). Pentru măcar această parte de est a cetății (zona S II A/1958), există opinia, documentată stratigrafic, că, în perioada cuprinsă între sfârșitul secolului al X-lea și începutul secolului al XIV-lea, insula nu a fost inundată de apele Dunării (Diaconu 1961, p. 600).

³⁶ Vezi Damian, Niculescu, Măgureanu 2007, p. 179–180, pentru paradoxul cunoașterii unui sit arheologic pe baza distrugerilor provocate de natură.

³⁷ Nestor, Diaconu 1959, p. 588; Diaconu 1959, p. 653–656; Diaconu 1961, p. 599–600; Vilceanu 1965, p. 291–300; Vilceanu 1967, p. 593–601; Popa 1967, p. 271–280; Popa 1970, p. 569–572; Diaconu 1971, p. 3–6; Diaconu 1972, p. 27–29, 36–46; Popa 1972.

de tip constructiv aparte prin raportare la celelalte fortificații contemporane, care nu suportă niciun fel de comparație cu restul exemplilor.

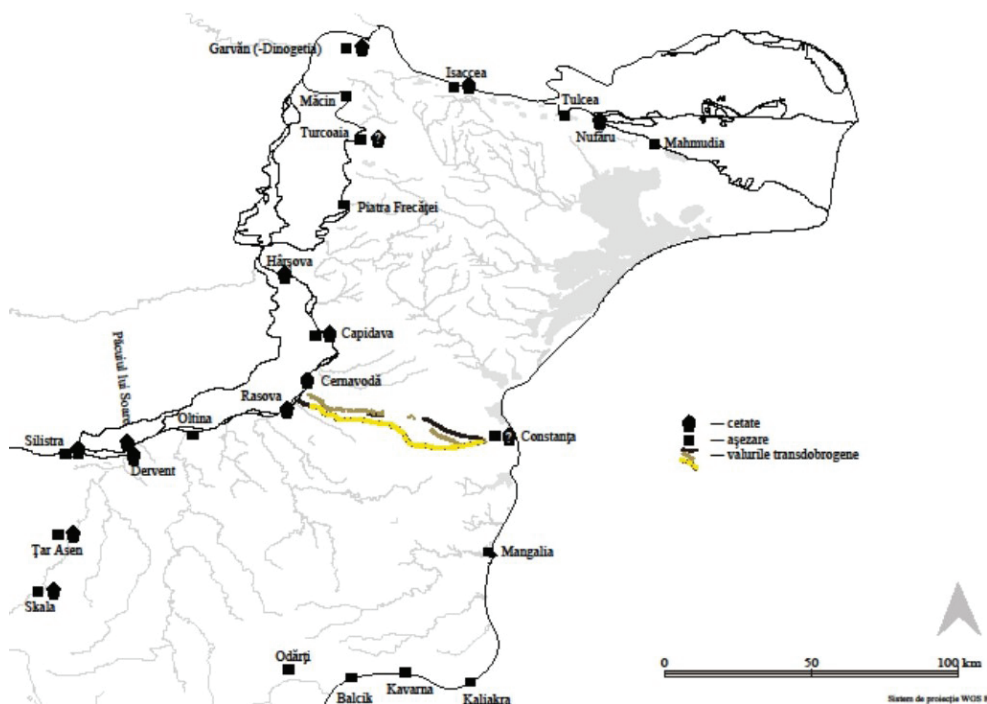


Fig. 6. Zona Dobrogei, cu situri aparținând epocii bizantine (după Damian 2015, pl. LXI).

De-a lungul timpului, în diversele studii publicate de către membrii colectivului de cercetare a sitului de la Păcuiul lui Soare³⁸, în condițiile unei libertăți totale de exprimare a punctelor de vedere divergente, a existat, totuși, consens în ceea ce privește momentul edificării fortificației, adică perioada medio-bizantină, în speță epoca lui Ioan I Tzimiskes³⁹, cu intervenții în jurul anului 1000 și la nivelul secolelor XIII–XIV, prin construirea de ziduri pentru marcarea unei restrângeri a locuirii⁴⁰. Indiferent de tehnica de realizare a acestor intervenții (ziduri seci sau legate cu un mortar de foarte slabă calitate pentru blocarea intrărilor prin praguri/supraînălțarea nivelului turnului-poartă de nord și debarcaderului, ziduri din pietre reutilizate legate cu pământ, utilizarea unor tipuri diferite de mortar)⁴¹, acestea nu au afectat în

³⁸ Pentru a nu aminti decât contribuțiile apărute până la momentul publicării primului volum monografic (Diaconu, Vilceanu 1972): Diaconu 1959; Diaconu 1961; Diaconu, Popa, Angheliescu 1962; Vilceanu 1963; Popa 1964; Diaconu 1965; Vilceanu 1965; Diaconu 1966; Popa 1967; Vilceanu 1967; Diaconu 1969; Diaconu 1970; Popa 1970; Diaconu 1971; Diaconu 1972; Popa 1972; Vilceanu 1972.

³⁹ Vezi *supra*, nota 4.

⁴⁰ Vezi *supra*, notele 16 și 35.

⁴¹ Diaconu 1972, p. 54 și toată bibliografia anterioară. Vezi și *supra*, nota 16.

niciun fel planul inițial al fortificației⁴² și aspectul de „tot unitar” al acestei realizări arhitecturale deosebite.

Nu am mai fi reluat aceste probleme, absolut cunoscute și convingător exprimate încă de la începuturile cercetării sitului, în plus certificate și de propriile investigații⁴³, dacă o contribuție recentă⁴⁴ nu ar fi pus sub semnul întrebării momentul edificării fortificației din insula Păcuiul lui Soare⁴⁵. Astfel, în pofda unei contribuții însumând 665 de pagini⁴⁶, dintre care doar câteva adună date despre epoca romană⁴⁷, arheologul și numismatul epocii medio-bizantine, Gheorghe Mănușu-Adameșteanu, emite ipoteza că: „ne-am putea gândi că cetatea a fost construită în perioada romană/ romano-bizantină” și că „prin urmare, la numeroasele incertitudini și necunoscute legate de istoria locuirii de pe insula Păcuiul lui Soare, se adaugă, acum, perioada și constructorul acestei importante fortificații, care ar fi putut fi ridicată nu de către armata bizantină în timpul domniei împăratului Ioan I Tzimiskes, momentul constructiv putând fi plasat în perioada romano-bizantină”⁴⁸; „în capătul de nord-est al insulei Păcuiul lui Soare se păstrează, parțial, zidurile unei fortificații din piatră legată cu mortar ridicată, se presupunea – *a fundamentis* –, în timpul lui Ioan I Tzimiskes. Corelarea informațiilor arheologice cu cele numismatice, raportate la realitățile consemnate la Dervent, ne-au permis să stabilim că fortificația, construită

⁴² Vezi, în acest sens, și Popa 1967, p. 280, nota 7.

⁴³ În perioada 2000–2012 au fost efectuate cercetări arheologice pentru degajarea unor elemente ale sistemului constructiv al fortificației insulare, în vederea realizării unui studiu de arhitectură care să stea la baza unui proiect de conservare și punere în valoare a monumentului bizantin: în campaniile 2000–2003 au fost cercetate poarta de nord, precum și acea parte a sectorului de sud al cetății, care, de obicei, este acoperită de apele Dunării; în campaniile 2004–2005 și 2007 s-a realizat degajarea părții de nord a instalației portuare cu turnul adiacent și s-a cercetat zona de racord dintre curțina estică și zidul turnului nordic al instalației portuare; în campaniile 2006, 2008–2012 s-a urmărit degajarea părții sudice a debarcaderului și a intrării sale, cercetarea turnului sudic care îl flanchează, doar parțial cercetat în anii '60, precum și identificarea limitelor cetății în colțul sud-estic (Diaconu, Damian, Vasile 2001; Diaconu *et alii* 2003; Diaconu *et alii* 2004; Damian *et alii* 2007; Damian *et alii* 2008; Damian *et alii* 2013).

⁴⁴ Mănușu-Adameșteanu 2017c. Volumul se înscrie într-o serie de autor, *Monede bizantine descoperite în Dobrogea*, aparținând lui Gh. Mănușu-Adameșteanu, care analizează sau reevaluează descoperiri numismatice, cu un conținut de date arheologice, provenind o parte din descoperiri proprii, dar cele mai multe preluate din publicații anterioare, organizate în principal în funcție de cronologia campaniilor arheologice, fără a ține adesea cont de evoluția cercetării în siturile respective reflectată în publicații de sinteză. În prezenta contribuție, vom face unele referiri doar la volumele nr. 2, 4, 5, 6 și 8 din serie (Mănușu-Adameșteanu 2017a; Mănușu-Adameșteanu 2017b; Mănușu-Adameșteanu 2017c; Mănușu-Adameșteanu 2018; Mănușu-Adameșteanu 2019).

⁴⁵ Mănușu-Adameșteanu 2017c, p. 130–142, cu precădere p. 140, 142, cu reluarea în Mănușu-Adameșteanu 2018, partea I, p. 141–147, 559.

⁴⁶ Mănușu-Adameșteanu 2017c.

⁴⁷ Mănușu-Adameșteanu 2017c, p. 125–128.

⁴⁸ Mănușu-Adameșteanu 2017c, p. 140, 142–143.

într-o perioadă anterioară, nu mai era funcțională în anul 971⁴⁹. În plus, autorul amintit consideră că „la începutul secolului al XI-lea, se constată o abandonare a masivei fortificații anterioare” și că „instalația [portuară] de la Păcuiul lui Soare, prin dezafectarea ei în secolul al XI-lea, aduce un nou argument pentru plasarea ei în perioada romano-bizantină⁵⁰”.

„Argumentele” invocate sunt reinterpretări distorsionate sau tendențioase ale observațiilor membrilor colectivului, multe aparținând perioadei de început a cercetării în teren, apărute în rapoarte preliminare de săpătură, în condițiile în care există nenumărate studii și volume ulterioare și, în plus, în domeniul arheologiei, este arhicunoscut faptul că nu doar înregistrarea primară contează, ci și acumularea de informații. Este eludat unul dintre principalele argumente de ordin arheologic ale încadrării cronologice a momentului edificării cetății, și anume descoperirea unui cercl de tip Bjelo Brdo în mortarul folosit la ridicarea zidului de incintă⁵¹; artefactul pare o ficțiune în viziunea lui Gh. Mănușcu-Adameșteanu⁵², însușindu-și, în plus, un alt punct de vedere, eronat după părerea noastră, indiferent de încadrarea cronologică absolută a acestuia, că descoperirea piesei respective nu marchează momentul construirii fortificației, ci unul de funcționare a acesteia⁵³. Neidentificarea, în lotul de monede reanalizat, a monedei aparținând împăratului Ioan I Tzimiskes, descoperită în campania 1959 pe nivelul ocupațional care suprapune placa de mortar care marchează momentul terminării construirii cetății⁵⁴, determină aprecierea că „singurul element clar de încadrare cronologică, moneda, nu mai poate fi folosită ca element de datare pentru plasarea construirii fortificației în timpul domniei lui Ioan I Tzimiskes⁵⁵”, în ciuda faptului că la Păcuiul lui Soare au fost descoperite, totuși, monede (două de argint și trei de bronz) emise în vremea domniei acestui împărat⁵⁶. Autorul citat admite, totuși, că „cele două *milaresia* bătute de împăratul Ioan I Tzimiskes confirmă prezența armatei bizantine la Păcuiul lui Soare în timpul acestui împărat, la care se alătură un exemplar descoperit în cursul cercetărilor arheologice din fortificația de la Derwent⁵⁷ și pledează pentru importanța locuirii [în insulă]⁵⁸ și pentru faptul că „cetatea a fost folosită” în perioada acestui împărat⁵⁹.

⁴⁹ Mănușcu-Adameșteanu 2019, p. 559.

⁵⁰ Mănușcu-Adameșteanu 2018, partea I-a, p. 565.

⁵¹ Menționat în mai multe rânduri de descoperitorii cetății (Vilceanu 1963, p. 209 și fig. 1; Diaconu 1972, p. 23, nota 1, p. 137, nota 3, p. 160, fig. 56/2).

⁵² Mănușcu-Adameșteanu 2017c, p. 130: „nu dispunem de niciun fel de informații referitoare la momentul și locul găsirii bulgărelui de mortar”.

⁵³ Florescu, Ciobanu 1972, p. 390, 394–395.

⁵⁴ Diaconu, Popa, Angheliescu 1959, p. 716; Diaconu 1972, p. 23, nota 1.

⁵⁵ Mănușcu-Adameșteanu 2017c, p. 131.

⁵⁶ Mănușcu-Adameșteanu 2017c, p. 89, 131, 133, notele 565–566; Mănușcu-Adameșteanu 2018, partea I, p. 661, 743; partea a II-a, p. 103, 130.

⁵⁷ Mănușcu-Adameșteanu 2017c, p. 89, notele 348–349.

⁵⁸ Mănușcu-Adameșteanu 2017c, p. 134.

⁵⁹ Mănușcu-Adameșteanu 2018, partea I, p. 142, notele 326–330.

Gh. Mănucu-Adameșteanu consideră că anumite caracteristici constructive ale cetății, precum substrucțiunile de lemn, sistemul „blocaj” și utilizarea mortarului hidrofug în edificarea zidului de incintă⁶⁰, la fel ca și evidențierea singularității tipului constructiv de la Păcuiul lui Soare în perioada medio-bizantină, caracterul său arhaizant⁶¹ și analogiile cu elemente de fortificație din alte situri⁶² ar conduce spre încadrarea din punct de vedere tipologic în epoca romană⁶³. Afirmatia pare să ignore faptul că în zona fortificației nu a fost identificat nicăieri un nivel ocupațional databil în epoca romană⁶⁴ și că toate cercetările anterioare au indicat, cu argumente de ordin stratigrafic, că este vorba de o construcție din temelie, care nu suprapune/secționează nicio realitate arheologică atribuibilă acestei perioade⁶⁵. Elementele aparținând epocii romane/romano-bizantine constau în artefacte disparate (materiale ceramice, descoperiri de piese de port și monetare, doi denari de sticlă), documentând, fără îndoială, existența, în secolul al VI-lea, a unei așezări, considerată, probabil, un punct vamal⁶⁶, deși nicăieri pe suprafața păstrată/cercetată a sitului insular nu a fost identificată vreo depunere *in situ*, nici indiciul unui element constructiv aparținând acestei epoci. Este foarte dificil de înțeles cum o cetate, impresionantă chiar în actuala sa condiție ruinată, poate fi atribuită unei epoci care să nu fi lăsat în schimb nicio urmă de ocupare prin niveluri de viețuire sau materiale specifice, oricât de temeinică ar fi putut fi nivelarea/curățarea operată în epoca medio-bizantină⁶⁷. Toți cercetătorii

⁶⁰ Vîlceanu 1965, p. 301–302.

⁶¹ Popa 1967, p. 280–292; Popa 1972, p. 33.

⁶² Popa 1967, p. 281–288; Diaconu 1985, p. 109; Diaconu 1994, p. 88–90.

⁶³ Mănucu-Adameșteanu 2017c, p. 141.

⁶⁴ Diaconu 1972, p. 51–52 și notele 8–10, p. 187–188; Damian 2005, p. 151 și notele 34–36.

⁶⁵ Diaconu 1972, p. 52 și notele 8–10. Cercetările desfășurate post 2000 în zona fortificației, acoperind suprafețe cuprinse între 350 și 750 mp și coborând punctual până la adâncimi cuprinse între 4 și 6 m, nu au documentat niciun material sau nivel arheologic atribuibil epocii romane (Diaconu, Damian, Vasile 2001; Diaconu *et alii* 2003; Diaconu *et alii* 2004; Damian *et alii* 2007; Damian *et alii* 2008; Damian *et alii* 2013).

⁶⁶ Diaconu 1972, p. 51–52 și notele 8–10, p. 187–188; Damian 2005, p. 151 și notele 34–36. Nu trebuie uitat faptul că fortificarea zonei dealului Dervent este documentată în epoca romană, chiar dacă nu s-au făcut cercetări arheologice în acest sens. Este așadar posibil ca și în epocile romană și romano-bizantină să fi funcționat sistemul cetăților-pereche din zona acestui vad, sistem certificat pentru epoca medio-bizantină. Pentru dubletul Păcuiul lui Soare – Dervent, ridicat în epoca medio-bizantină, vezi Vîlceanu 1967, p. 606 și notele 28–29.

⁶⁷ Nu poate fi trecută cu vederea realitatea arheologică din situri precum *Dinogetia*–Garvăn sau *Noviodunum*–Isaccea. Ambele cetăți se înscriu în grupa fortificațiilor romano-bizantine restaurate și reutilizate în cadrul sistemului defensiv medio-bizantin organizat la frontiera nordică a imperiului, pe baza constatării reamenajării și reutilizării zidului de incintă roman în epoca bizantină. La *Dinogetia*–Garvăn, după ce s-a realizat curățarea și nivelarea, prin înlăturarea dărâmăturilor din epoca romano-bizantină, pe o distanță de 15 m de la baza incintei, operațiune înregistrată sub forma unui strat din moloz, cu grosimea de 0,50–1,00 m, situat deasupra unui strat de pământ vegetal steril, deus de-a lungul vremii deasupra ultimului nivel romano-bizantin, a urmat refacerea zidului, așezat direct pe stâncă, al incintei, probabil bine păstrate, restaurarea parțială a turnurilor 2 și 3 care flancau poarta principală, în vederea obținerii unei încăperi identice cu cea a porții interioare, realizându-se practic o a doua poartă (Barnea 1961, p. 31; Condurachi, Barnea,

sitului de la Păcuiul lui Soare au evidențiat tehnica de construcție de înalt nivel, priceperea meșterilor bizantini de a construi pe nisip⁶⁸, prin adaptarea la calitatea solului de fundare utilizând tehnici de sorginte romană, dar cu valoare devenită universală și care nu pot sugera aprecieri privind etnicitatea constructorilor sau a comanditarilor, ci continuități culturale⁶⁹. Un argument în acest sens este tocmai

Diaconu 1966, p. 5–6; Ștefan *et alii* 1967, p. 20, 21–23, 26, 30, fig. 5; Barnea 1971a, p. 76–77; Barnea 1971b, p. 360–362). La *Noviodunum*–Isaccea, zidul de incintă de sud al cetății, cu turn, construit în epoca romano-bizantină din straturi succesive de blocuri mici de piatră și cărămizi pătrate, lat de 2 m, este refăcut în epoca bizantină prin suprapunerea directă a unui zid mai îngust, de 1,80–1,90 m, din piatră nefasonată, prinsă cu mortar de culoare albă, păstrat pe o înălțime de 1,10 m. Se consideră că zidul de incintă, construit, cel mai probabil, la sfârșitul secolului al X-lea, a fost distrus în cursul secolului al XI-lea și completat/refăcut la sfârșitul secolului al XI-lea sau la începutul secolului al XII-lea, când încetează locuirea din așezarea *extra muros*. Cercetările mai recente la curtea de sud, ridicată în epoca romano-bizantină au indicat suprapunerea și refacerea acestuia la sfârșitul secolului al XIII-lea sau începutul secolului al XIV-lea (Condurachi, Barnea, Diaconu 1966, p. 5; Barnea 1971a, p. 76; Barnea 1971b, p. 352–360; Baumann *et alii* 1998, p. 35; Baumann, Mănușu-Adameșteanu 2001, p. 108; Baumann 2010, p. 14, 57–60; Stănică 2015, p. 158 și nota 730; Mănușu-Adameșteanu 2017a, p. 47, 49, 62–68, 146).

⁶⁸ În această privință, dorim să atragem atenția asupra rolului substructiei de lemn a cetății și potențialului suplimentar de încadrare cronologică oferit de aceasta prin prisma analizelor de tip ¹⁴C și dendrologice. În cazul primelor, ar putea fi tranșată o discuție (până acum inexistentă) – încadrarea în epoca romană/romano-bizantină *versus* cea în epoca medio-bizantină. În ceea ce privește a doua categorie, descoperirile din anul 2003 au fost urmate de o încercare, din păcate încă nefinalizată, a rezolvării, prin intermediul dendrocronologiei, a problemei rafinării momentului revenirii bizantine la Dunărea de Jos (sfârșitul secolului al X-lea *versus* începutul secolului al XI-lea).

⁶⁹ Vezi și Popa 1967, p. 289–290. În acest sens, redăm mai jos un pasaj edificator dintr-o lucrare aparținând lui Răzvan Theodorescu (1976, p. 118, fig. 117–120): „Zidurile de piatră ale incintei, impresionate prin masivitatea lor, prin acuratețea execuției, prin tehnica impecabilă a așezării blocurilor ecarisate foarte amintitoare de meșteșugul constructiv roman și de anticul *opus quadratum*, prinse cu un mortar de bună calitate, executat în mai multe maniere, trasând un perimetru rectangular păstrat astăzi într-o proporție redusă pe insula împădurită de la Păcuiul lui Soare; forma și, mai ales, aspectul acestei incinte, conservând tradiții dintre cele mai pure ale arhitecturii cetăților din lumea greco-romană, într-o epocă de efectivă reînviere a unor norme clasicizante în mai fiecare ramură a artei din Bizanțul împăraților Macedoneni; unele detalii ale arhitecturii acestei fortificații de piatră din vecinătatea Dorostolon-ului, cum ar fi, spre pildă, poarta de nord a cetății, cu similitudini în alte zone de influență cultural artistică bizantină – în Bulgaria, la incinta capitalei statului lui Simion, de la Preslav – sunt tot atâtea argumente pentru afirmarea unui alt tip de continuitate care [...] reprezintă o refolosire, la nivelul arhitecturii militare bizantine de comandă imperială, din secolul al X-lea, a unor procedee antice din același domeniu. În acest sens, cetatea de la Păcuiul lui Soare constituie, poate, pe planul întregii arte constructive a fortificațiilor din Bizanț, un exemplu grăitor, regăsit aidoma, în alte ramuri artistice care cunosc în epoca împăraților Macedoneni o notabilă redescoperire a canoanelor artei romano-bizantine, iustinianee, un adevărat accent «clasicist» consemnat îndeobște de către istoricii artei și culturii. Trebuie adăugat că la Păcuiul lui Soare – cetate amintind, și prin planul său foarte regulat, de mai vechile fortificații ale aceleiași abia menționate epoci romano-bizantine – legătura strânsă între funcția militară a așezării străjuite de puternice ziduri și arhitectura sa se citește, dincolo de soliditatea evidentă oricui, dincolo de înălțimea bănuită a incintei, într-o întocmire arhitectonică rar întâlnită în Europa răsăriteană a Evului Mediu, anume în în impunătorul chei-debarcader de pe latura estică a cetății, oferind aspectul unei vaste platforme în trepte, alcătuită din blocuri de piatră, apărată de turnuri rectangulare ale căror urme au fost dezvelite de arheologi...”.

asemănarea tipologică dintre cetatea din insula Păcuiul lui Soare și fortificațiile capitalelor primului țarat bulgar, de la Pliska și Preslav, realități de netăgăduit ale epocii medievale, dar ridicate cu meșteri și tehnici bizantine, inevitabil moștenitoare ale celor romano-bizantine⁷⁰. În plus, o intervenție neautorizată, practică în anul 2015 asupra unui tronson din curtea nordică (sub str. Ulmului) de la Nufăru, a doua cetate bizantină (cercetată) ridicată *a fundamentis*⁷¹, a permis identificarea tehnicii de construcție de tip „blocaj” și în acest caz⁷², chiar dacă într-o formulă mai restrânsă.

Un alt argument al lui Gh. Mănușu-Adameșteanu pentru propunerea schimbării încadrării cronologice a „...ziduril[or] unei fortificații din piatră legată cu mortar ridicată, se presupunea – *a fundamentis* – în timpul lui Ioan Tzimiskes” este „corelarea informațiilor arheologice cu cele numismatice, raportate la realitățile consemnate la Dervent, ne-au permis să stabilim că fortificația, construită într-o perioadă anterioară, nu mai era funcțională în anul 971. Rolul avut de cetatea de la Păcuiul lui Soare de supraveghere a navelor pe Dunăre – a fost preluat de fortificația de la Dervent, construită – *a fundamentis* – în timpul lui Ioan I Tzimiskes. Pentru ridicarea acesteia – zid lat de 1,85 m, cu latura de răsărit de 120 m –, s-a folosit și piatră adusă din Păcui [pietrele care păstrează urme de mortar hidrofug]”⁷³. Afirmatia că fortificația nu mai era funcțională la revenirea bizantinilor în anul 971⁷⁴ contrazice ideea exprimată anterior că insula era locuită și că fortificația a fost folosită în timpul lui Ioan I Tzimiskes⁷⁵.

În plus, anulând caracterul *a fundamentis*⁷⁶ al edificării primei cetăți bizantine descoperite în Dobrogea, Gh. Mănușu-Adameșteanu ne propune un „scenariu” oarecum diferit față de cel cunoscut privind refacerea *limes*-ului în epoca dinastiei

⁷⁰ Popa 1967, p. 285–288 și notele 31–41; Madgearu 2007, p. 96.

⁷¹ Despre cetatea de la Nufăru, Gh. Mănușu-Adameșteanu, membru al colectivului de cercetare a acestui sit, ca arheolog în anii '80–90 ai secolului trecut și cu preocupări numismatice pentru perioada următoare, admite valabilitatea încadrării în epoca medio-bizantină: Baraschi, Moghior 1984–1985, p. 146; Baraschi 1991b, p. 403; Mănușu-Adameșteanu 2001, p. 64, pentru argumentul numismatic; Mănușu-Adameșteanu 2018, partea I, p. 294, 563.

⁷² Damian 2017, p. 179, fig. 13.

⁷³ Mănușu-Adameșteanu 2017c, p. 135–136, 140; Mănușu-Adameșteanu 2018, partea I, p. 143, 148–157, 559.

⁷⁴ Mănușu-Adameșteanu 2017c, p. 134; 2018, partea I, p. 143.

⁷⁵ Mănușu-Adameșteanu 2017c, p. 134; 2018, partea I, p. 142.

⁷⁶ Deși îl acceptă – „**incinte construite *a fundamentis*, începând cu domnia împăratului Ioan Tzimiskes**: Dervent, Hârșova–*Carsium* și Nufăru” (Mănușu-Adameșteanu 2018, partea I, p. 563) pentru situri cercetate și valorificate publicistic – în valoare absolută – în măsură mult mai mică. Pentru **Dervent**, vezi: Vilceanu 1967, p. 606, 611; Barnea 1971a, p. 89; Diaconu, Vilceanu 1972, p. 11–12, cu bibliografia anterioară; Diaconu 1996; Mănușu-Adameșteanu 2001, p. 39; Damian 2005, p. 146 și nota 22; Damian, Vasile 2010, p. 337 și nota 3, p. 338–339, notele 38–41; Mănușu-Adameșteanu 2018, partea I, p. 148–157, 563; pentru **Carsium–Hârșova**, vezi: Condurachi, Barnea, Diaconu 1966, p. 6–7; Aricescu 1971, p. 356, 369; Barnea 1971a, p. 80; Mănușu-Adameșteanu 2018, partea I, p. 148–157, 563; pentru **Nufăru**, vezi: Baraschi, Moghior 1984–1985, p. 146; Baraschi 1991a, p. 138; Baraschi 1991b, p. 403; Damian, Andonie 1997, p. 62; Mănușu-Adameșteanu 2001, p. 64; Madgearu 2007, p. 89; Damian 2017, p. 161–163 și notele 1–10 pentru bibliografia anterioară; Mănușu-Adameșteanu 2018, partea I, p. 294, 563.

Macedonene. În istoriografia problemei restabilirii frontierei bizantine pe Dunăre și constituirea themei Paristrion la finele mileniului I⁷⁷, s-a conturat opinia potrivit căreia sistemul defensiv imperial s-a sprijinit atât pe unele cetăți romano-bizantine, reamenajate și transformate în baze militare sau sedii ale garnizoanelor dispuse pe noul hotar⁷⁸, cât și pe cele câteva cetăți noi, construite *a fundamentis* în vremea domniei lui Ioan I Tzimiskes⁷⁹. Legate de Bizanț în mod direct, odată cu revenirea Imperiului la Dunărea de Jos, dar și indirect, prin raportare la prezența ultimelor valuri de migratori (pecenegi, uzi, cumani, tătari) ori la cucerirea otomană, într-un context politic complex, aceste așezări și comunitățile lor se adaptează la modificarea condițiilor istorice (prin

În cazul sitului de la **Dervent**, de pildă, pentru care sunt invocate chiar notițe de șantier și puncte de vedere controversate în interiorul colectivului din anii '60 – '70 (Mănușcu-Adameșteanu 2017c, p. 135–136) privind cercetările, rămase inedite, prezența în componența zidului de incintă a pietrelor cu mortar hidrofug aduse din fortificația demantelată din insula Păcuiul lui Soare ar putea fi chiar un argument în favoarea ridicării cetății de pe malul dobrogean la începutul secolului al XI-lea (vezi, pentru sinteza datelor, și Damian, Vasile 2010, p. 338 și notele 38–42). Trebuie să atragem atenția asupra unei chestiuni foarte cunoscute, și anume faptul că mortarul hidrofug, cel conținând praf de cărămidă, este o creație a epocii romano-bizantine, folosită însă pe scară foarte largă și în epoca medio-bizantină. În cazul cetății de la Nufăru (recunoscută ca fiind ridicată *a fundamentis* în epoca medio-bizantină), asemeni celei de la Păcuiul lui Soare, utilizarea acestui tip de mortar, cu precădere în zona turnurilor, prin rostuirii și rerostuirii, conferă chiar zidurilor interioare o culoare de un roz vinețiu intens, cu aspectul unei tencuieli.

Chiar și **argumentul numismatic**, constând în monedele emise în vremea domniei lui Ioan I Tzimiskes (Mănușcu-Adameșteanu 2018, partea a II-a, p. 103, 128–130), capătă greutate diferită în admiterea caracterului *a fundamentis* al unei fortificații: Dervent – 1 AR (Mănușcu-Adameșteanu 2017c, p. 89; 2018, partea a II-a, p. 103, 658, 744), *Carsium*–Hârșova – 1 AE (Mănușcu-Adameșteanu 2018, partea a II-a, p. 130, 659, 746), Nufăru – 2 AE (Mănușcu-Adameșteanu 2018, partea a II-a, p. 130, 652, 751) față de Păcuiul lui Soare – 2 AR și 3 AE (Mănușcu-Adameșteanu 2017c, p. 89; Mănușcu-Adameșteanu 2018, partea a II-a, p. 103, 130, 661, 743).

⁷⁷ Pentru sinteze privind fenomenul cultural bizantin la Dunărea de Jos, cu aplecare asupra „reconquistei” de la finele secolului al X-lea, vezi: Condurachi, Barnea, Diaconu 1966; Barnea 1971a, p. 71–97; Baraschi 1991a; Mănușcu-Adameșteanu 2001, mai ales p. 1–99; Damian 2005, p. 143–144, 150–183; Madgearu 2007, p. 87–98; Damian 2015, p. 228–233, pl. LIX–LXI, cu bibliografia anterioară; Stănică 2015, p. 122–132. Pentru un punct de vedere mai recent privind refacerea *limes*-ului bizantin în lumina descoperirilor arheologice și numismatice, vezi Mănușcu-Adameșteanu 2018, partea I, p. 140–336, 647–663, anexa 1 și tabelele 1–3, 5–6, 11–13, 15–16.

⁷⁸ În cazul fortificațiilor romano-bizantine, poate fi vorba atât de restaurare minimală și reutilizare în cadrul sistemului defensiv medio-bizantin a unor elemente încă foarte bine conservate, ziduri noi fiind adosate sau suprapuse celor vechi (exemplele *Dinogetia*–Garvăn și *Noviodunum*–Isaccea), cât și de cetăți medio-bizantine amplasate în perimetrul cetăților romano-bizantine, curtea antică fiind completată, înălțată și inclusă parțial într-o nouă curtea, devenind astfel componentă a unui sistem defensiv diferit, cu modificări față de planul antic (exemplele *Capidava* și *Durostorum*–Dorostolon/Dristra–Silistra). Vezi, în acest sens, Damian 2015, p. 229 și notele 154–160.

⁷⁹ Unele, precum Păcuiul lui Soare și Nufăru, au fost și continuă a fi cercetate, oferind dovezi clare ale edificării lor în epoca împăraților macedoneni; altele, deși cercetate din punct de vedere arheologic, în măsură mai mare (precum *Carsium*–Hârșova și *Dervent*) sau mai mică (precum *Axiopolis*–Cernavodă – cetatea de sud și Rasova), ar necesita verificarea și actualizarea datelor pentru concluzii absolut convingătoare (Damian 2015, p. 229–230 și notele 154, 161–167).

restrângerea sau extinderea locuirii, completarea fortificațiilor, supraviețuirea, pentru perioade diferite, în fața invaziilor și distrugerilor repetate)⁸⁰.

În „scenariul” privind *limes*-ul bizantin propus recent de către Gh. Mănucu-Adameșteanu, cetatea de la Păcuiul lui Soare apare drept o fortificație „refăcută” la începutul secolului al XI-lea⁸¹, cu o situație asemănătoare celei de la Capidava, în care „sistemul constructiv este completat cu ziduri amenajate din piatră legată cu pământ⁸². „În prima jumătate a secolului al XI-lea, locuirea era protejată de ziduri amenajate din piatră cu pământ – situație izolată, care contrastează cu incintele din piatră legată cu mortar, folosite de limesul dunărean în secolul XI, fortificația fiind dezafectată în a doua jumătate a secolului al XI-lea”⁸³. Exemplul fortificației de la Păcuiul lui Soare, tratat prin prisma construirii unor noi ziduri de incintă, prin reutilizarea unor blocuri de piatră din vechea curtină, legate cu pământ, este interpretat de către Gh. Mănucu-Adameșteanu în sensul unei analogii pentru situația de la Capidava⁸⁴. Considerăm că o atare comparație este nepotrivită, în cazul sitului de la Păcuiul lui Soare fiind vorba de amenajări care țin de evoluția fortificării în epoca medio-bizantină, de modalități de restrângere a locuirii, de delimitări „interioare”, determinate, probabil, de cauze naturale, cum ar fi fluctuația nivelului apelor Dunării, sau de rațiuni politice, legate de pierderea caracterului de bază navală, în timp ce la Capidava este vorba de însăși edificarea fortificației în epoca medio-bizantină prin utilizarea – prin completare/înălțare – a zidului romano-bizantin⁸⁵. În acest context,

⁸⁰ Baraschi 1991a, p. 134–139; Mănucu-Adameșteanu 2001, p. 100–136, 200–209; Damian 2005, p. 143–144, 150–183; Damian 2015, p. 229, 232, pl. LIX–LXI; Stănică 2015, p. 122–132.

⁸¹ Se consideră că „începutul secolului al XI-lea marchează o nouă etapă, cu caracter civil, după cum o demonstrează abandonarea fortificației militare (piatră și mortar) și restrângerea ariei apărute prin ridicarea unor ziduri din piatră legată cu pământ. Pe baza cercetărilor arheologice, s-a constatat că la reluarea locuirii, incinta „bizantină” nu mai este folosită, situație surprinzătoare pentru o fortificație ridicată în urmă cu câteva decenii – construirea cetății a fost plasată între 972–976 – și, care, trebuia să se fi păstrat într-o stare bună de funcționare” (Mănucu-Adameșteanu 2018, partea I, p. 143). Cetatea chiar se păstra, era funcțională, zidurile legate cu pământ și ulterior, pentru perioada medievală propriu-zisă, cu mortar, marcând **o restrângere a locuirii într-o zonă mai înaltă**.

⁸² Mănucu-Adameșteanu 2018, partea I, p. 563.

⁸³ Mănucu-Adameșteanu 2017c, p. 199.

⁸⁴ Mănucu-Adameșteanu 2017a, p. 140, 332.

⁸⁵ În cazul Capidavei bizantine, cetatea făcând parte din grupa construcțiilor „mixte”, în care ziduri medievale sunt adosate sau suprapuse celor vechi, integrate practic unor noi incinte, se observă o combinație între vechiul zid romano-bizantin, conturând o incintă pătrată, ruinată, se pare, în mare măsură, cu ziduri groase de 2,75 m, și un zid nou, lat de 2 m, care suprapune parțial traseul celei dintâi; acest nou zid de incintă, din care se păstrează pe latura de nord, est și sud fragmente înalte de 0,80 m, a fost ridicat din blocuri de piatră luate din zidurile și construcțiile romane, la care se adaugă fragmente arhitectonice, sculpturale și inscripții, așezate unele peste altele în asize regulate, în parament predominând pietrele mai mari cu față, legate cu pământ, fără temelie, folosindu-se de zidul romano-bizantin pe care îl completează în partea superioară retrăgându-se însă cu 0,75 m față de incinta antică (Florescu, Florescu, Diaconu 1958, p. 23, 135–138; Florescu 1965, p. 26 și fig. 24; Condurachi, Barnea, Diaconu 1966, p. 6; Barnea 1971a, p. 80; Opreș, Duca 2016, p. 142–144, nr. 76, în special p. 143 și fig. 2–3, 6–8, cu menționarea cercetărilor din perioada 2001–2012 și din campania 2015: zidul medio-bizantin, uneori cu un parament păstrat pe înălțimea a 3–4 asize de piatră, are un emplecton din piatră și pământ și este construit prin suprapunere directă, talpa rezemând direct pe nucleul de zidărie cu mortar antic sau pe dărâmătura romană cu mortar și chirpici).

problema folosirii ca liant – pentru pietrele zidului de incintă – a pământului, în mai mare măsură decât a mortarului, este o caracteristică nu numai a sitului de la Capidava, ci și a celui de la Derwent (zid cu parament din pietre legate cu mortar și cu emplecton din pietre legate cu pământ)⁸⁶, ceea ce, pe linia gândirii lui Gh. Mănușu-Adameșteanu, ar fi mai degrabă un argument că fortificația de la Derwent datează din această perioadă, și nu din secolul al X-lea⁸⁷.

Dincolo de maniera de edificare a zidurilor de incintă (sau de delimitare), se impune o privire asupra unui element de fortificație definitoriu și, totodată, extrem de spectaculos, al cetății de la Păcuiul lui Soare, debarcaderul. Construit, evident, odată cu zidul de incintă, fiind o dezvoltare a acestuia spre est, sub forma platformelor de piatră descendente spre zona navigabilă a Dunării, este legat cronologic de apariția și evoluția cetății. Gh. Mănușu-Adameșteanu chiar invocă în chip special dezafectarea instalației portuare în secolul al XI-lea ca un argument pentru plasarea ei în perioada romano-bizantină⁸⁸. Dezafectarea este exprimată, în viziunea autorului invocat, de blocarea intrării debarcaderului cu un zid de piatră legată cu pământ, lat de 2 m, care apare demantelat la jumătatea secolului al XI-lea⁸⁹. Intervenția a fost interpretată însă de către autorii săpăturilor drept o ridicare a nivelului [de călcare al] porților⁹⁰, ca o măsură de refortificare punctuală sub presiunea atacurilor migratorilor de la mijlocul secolului al XI-lea⁹¹. Gh. Mănușu-Adameșteanu adaugă: „Având în vedere distanța mare a debarcaderului față de cursul actual al Dunării, înnisiparea trebuie să se fi produs într-o perioadă anterioară – în secolul XI nu mai era folosit – deci, în perioada medie-bizantină nu avea cum să fie folosit”⁹². Legat de problema caracterului și duratei funcționării instalației portuare de la Păcuiul lui Soare, interpretată prin prisma prezenței unor elemente ocupaționale adiacente, ne permitem a zăbovi, puțin mai mult, și prin prisma unor argumente suplimentare, deși indirecte, ridicate de cercetarea într-un alt sit, de aceeași factură.

Un aspect particular, care caracterizează zona urbană de la Dunărea de Jos, este existența portului, presupusă în multe locuri⁹³, dar documentată arheologic pentru

⁸⁶ Damian, Vasile 2010, p. 338 și nota 19; Mănușu-Adameșteanu 2018, partea I, p. 150.

⁸⁷ Mănușu-Adameșteanu 2018, partea I, p. 156.

⁸⁸ Mănușu-Adameșteanu 2018, partea I, p. 565.

⁸⁹ Mănușu-Adameșteanu 2017c, p. 61 și nota 200, p. 62 și nota 210, p. 91 și nota 351, p. 142.

⁹⁰ Vilceanu 1967, p. 604–605; Diaconu 1971, p. 9.

⁹¹ Diaconu 1966, p. 370; Diaconu 1972, p. 54.

⁹² Mănușu-Adameșteanu 2017c, p. 186.

⁹³ Caracterul de **așezări portuare fluviale**, evident în izvoarele scrise, este decelabil arheologic, în general, în mod indirect, prin mărfurile tranzacționate prezente în spațiul respectiv (Barnea 1961, p. 48–57; Diaconu 1971, p. 15; Barnea 1980, p. 271–287; Damian 2005; Stănică 2015, p. 227–256, 272–327) și, doar în puține cazuri, prin instalațiile – cheiuri de acostare și moluri identificate (vezi, în acest sens, Matei 1987, p. 95; Baraschi 1991a, p. 142), ca amenajări datând în mod cert din epoca romană, cu prezumția utilizării și în Evul Mediu la *Noviodunum*–Isaccea (Barnea, Mitrea, Anghelescu 1957, p. 157, fig. 3, p. 174; Barnea 1959, p. 464, fig. 1; Barnea, Barnea 1984; Mănușu-Adameșteanu 2017b, p. 64, 68), Capidava (Matei 1987, nota 12; Matei 1988–1989, p. 121–123, 129; 1991, p. 150–152 și nota 69; Dobrinescu, Bodolică 2016; Mănușu-Adameșteanu 2017a, p. 407–408, 434) și *Carsium*–Hârșova (Matei 1991, p. 152; Nicolae 1993, p. 216; Panait *et alii* 1995–1996, p. 127; Nicolae *et alii* 2013).

epoca medio-bizantină doar în cazul cetății insulare de la Păcuiul lui Soare⁹⁴ și al celei cercetate în intravilanul localității Nufăru (jud. Tulcea)⁹⁵. Dincolo de locul comun al faptului că șansa cercetării unei astfel de instalații portuare⁹⁶ este, nu tocmai paradoxal, tocmai ieșirea acesteia din uz din cauza fluctuațiilor cursului apei, se pune problema unei diferențe în legătură cu cele două debarcadere medio-bizantine *a fundamentis* nu numai din punct de vedere al amenajării propriu-zise, ci și al organizării spațiului din jur. Astfel, la Păcuiul lui Soare, prima așezare portuară bizantină cu instalația aferentă documentată arheologic, a fost deja înregistrată prezența în zona debarcaderului, la adăpostul cortinei și în imediata apropiere, a unor complexe de locuire, care o folosesc drept al patrulea perete. În această zonă a instalației de acostare se află grupate șase dintre cele opt locuințe cu două încăperi, dintre care două sunt case-atelier, dar ar putea fi vorba nu de o situație aparte, ci de una determinată doar de intensitatea mai mare a cercetărilor de teren în această zonă⁹⁷. La Nufăru, se poate observa o foarte intensă prezență ocupațională din categoria locuințelor și a spațiilor de depozitare, atât la nord, cât și la sud de zidul de incintă, construit pe stâncă și extins spre est, în continuarea celui al instalației portuare, fiind documentat un adevărat cartier, ilustrat cu precădere de amenajări constructive cu baze de piatră, încadrabile în secolul al XI-lea⁹⁸, constituind, probabil, un ansamblu legat tot de funcționarea instalației respective. Dacă debarcaderul de la Păcuiul lui Soare se consideră că a folosit drept instalație de acostare pe toată durata existenței așezării sitului insular⁹⁹ (dincolo de momentul pierderii rolului de bază navală), prin simplul fapt că nu există indicii ale suprapunerii de un nivel ocupațional, semn că uscatul s-ar fi extins în detrimentul apei încă din perioada de funcționare a sitului insular, în cazul cheiului de la Nufăru situația este diferită, descoperirea unui complex funerar și a unor complexe menajere care perforază pavajul în pantă care pornește de la zidul amplasat la baza stâncii sugerând o utilizare doar până, cel mai târziu, la sfârșitul secolului al XI-lea, determinată, probabil, tocmai de pierderea calităților naturale ale zonei.

⁹⁴ Diaconu 1972, p. 38–43; Diaconu 1976a, p. 414–415.

⁹⁵ Damian, Vasile, Samson 2017, p. 90–91 și nota 13.

⁹⁶ Mai trebuie precizat faptul că, pentru epoca antică, s-a afirmat că maniera de construcție nu a urmat niciodată o dezvoltare complet liniară, deoarece a depins prea mult de topografia locală, de materialele de construcție disponibile și de condiționările economice regionale (Munteanu 2012, p. 182 și nota 14). Esențial este aspectul exploatării condițiilor naturale în sensul amenajărilor portuare, fără construcții propriu-zise (Munteanu 2012, p. 183), al identificării doar a unui chei, mai mult sau mai puțin spațios, în funcție de importanța așezării deservite (Munteanu 2012, p. 185) și al amenajărilor de lemn (piloni sau cheiuri), cu sau fără clădiri (Munteanu 2012, p. 184, 187, 227–228, notele 375–383) – cazul *Axiopolis*–Cernavodă–Hinog, unde au fost semnalate construcții de lemn în malul apei, sub faleza înaltă a malului dobrogean (Baraschi 1991a, p. 142 și nota 44; vezi, pentru eventuale construcții situate în zona portului, Munteanu 2012, p. 214 și notele 277–281). Considerăm că asemenea aprecieri sunt întru totul valabile și pentru epoca bizantină.

⁹⁷ Diaconu, Vilceanu 1972, p. 61, nota 15, p. 64–66, fig. 21, p. 262–263, pl. XXII–XXIII.

⁹⁸ Damian, Vasile, Samson 2017, p. 90–91, pl. 6–9.

⁹⁹ Diaconu 1972, p. 57.

O foarte rapidă trecere în revistă a elementelor celei mai recente pledoarii, aparținând lui Gh. Mănuclu-Adameșteanu, pentru identificarea Vicinei¹⁰⁰ cu situl de la *Noviodunum*–Isaccea *versus* cel de la Păcuiul lui Soare¹⁰¹ dezvăluie tendința autorului de a evidenția până la supraevaluare argumentele de cultură materială, mai ales de natură numismatică, în contextul ignorării unor date oferite, totuși, de izvoarele narative.

Pe baza analizei izvoarelor scrise și arheologice, s-a putut emite ipoteza că la Păcuiul lui Soare a ființat celebra localitate dunăreană Vicina¹⁰², important centru comercial de la Dunărea de Jos, precum și sediul unei mitropolii, care a funcționat până în preajma anului 1359, Iakynth, primul mitropolit al Ungro-Vlahiei, fiind și ultimul mitropolit de Vicina; în condițiile actuale de conservare a cetății, când o mare parte din suprafața acesteia a fost înghițită de apele Dunării, problema descoperirii unei biserici mitropolitane nu se mai poate pune, singurele documente materiale de la Păcuiul lui Soare, creștine prin conținutul și semnificația lor, care pot fi invocate în acest sens fiind numeroasele și variatele cruci descoperite¹⁰³.

În cadrul propunerii, reevaluate, de identificare cu localitatea medievală Vicina a sitului de la *Noviodunum*–Isaccea¹⁰⁴ *versus* cel de la Păcuiul lui Soare, dincolo de o comparație cu conținut preponderent numismatic¹⁰⁵, este invocată și calitatea deosebită a obiectelor asociate cultului (chiar în absența unui edificiu¹⁰⁶) ca argument pentru funcționarea aici a unui sediu episcopal¹⁰⁷. În contextul repunerii problemei localizării Vicinei și prin această prismă, nu putem să nu invocăm o părere potrivit

¹⁰⁰ Menționăm că nu intenționăm să ne pronunțăm asupra dosarului problemei, considerând că nu putem aduce niciun argument suplimentar în favoarea vreuneia sau alteia dintre fascinantele teorii de geografie istorică privind localitatea menționată pentru prima dată în secolul al XI-lea, în *Alexiada* Anei Comnena. Precizăm doar că teoria lui Petre Diaconu ni se pare cea mai convingător prezentată.

¹⁰¹ Mănuclu-Adameșteanu 2017b, p. 142–145, 155–157; Mănuclu-Adameșteanu 2019, p. 176, 202.

¹⁰² Unul dintre argumentele importante în demonstrația lui Petre Diaconu privind identificarea sitului de la Păcuiul lui Soare cu Vicina (Diaconu 1970; Diaconu 1976a, p. 427–447; Diaconu 2001), din păcate parcă uitat de către cei care reiau dosarul problemei, îl constituie portulanul pisano-amalfitan, *Compasso da Navigare*, care menționează toponimul și hidronimul Vecina, *flumen de Vecina vel de danubio*, fluviul Vecina sau al Dunării, precizând distanța de 200 de mile între vărsarea Dunării în mare prin brațul Aspera și cel al Vecinei. Transformarea celor 200 de mile nautice italiene în km, o milă italiană echivalând cu 1734,32 m, ar avea drept rezultat 346,8 km, insula Păcuiul lui Soare fiind situată la km 356 față de gura de vărsare a brațului Sulina pe actualul traseu de navigație (Diaconu 1981, p. 2316; Diaconu 2001, p. 176). Vezi discuția cea mai recentă: Madgearu 2016, în special p. 64–65.

¹⁰³ Diaconu 1976a, p. 445, fig. 12; vezi și Mănuclu-Adameșteanu 2017c, p. 165–166.

¹⁰⁴ Mănuclu-Adameșteanu 2017b, p. 140–145, 151–152, 154–157, 165.

¹⁰⁵ Mănuclu-Adameșteanu 2017c, p. 190–198; Mănuclu-Adameșteanu 2018, partea I, p. 146–147, 277–278.

¹⁰⁶ Deși este menționată, totuși, existența unui edificiu cu mai multe etaje și pictură interioară! (Mănuclu-Adameșteanu 2017b, p. 157).

¹⁰⁷ Mănuclu-Adameșteanu 2017b, p. 140–157, 162; Mănuclu-Adameșteanu 2017c, p. 169, 199; Mănuclu-Adameșteanu 2019, p. 176.

căreia, în legitimarea centrelor ecleziastice, continuitatea toponimică este esențială: în practica bizantină de până la mijlocul secolului al XV-lea, reînființarea unei episcopii sau mitropolii într-un loc în care în Antichitate a ființat un sediu eparhial impunea denumirea după numele vechi al localității (precum mitropolia *Tomis*-ului, nu a *Constantiei*) ori folosirea, eventuală, a dubletului (de tipul „mitropolia de *Odessos* sau *Varna*”, „mitropolia *Durostorum*-ului sau a *Dristrei*”), ceea ce ar fi determinat, în cazul dat, formula „mitropolia *Noviodunum*-ului”/„mitropolia *Noviodunum*-ului sau a *Vicinei*”¹⁰⁸.

O privire fugitivă asupra seriei de autor *Monede bizantine descoperite în Dobrogea*¹⁰⁹ ne lasă să întvedem relativ multe certitudini privind civilizația epocii bizantine la Dunărea de Jos, dobândite pe baza cercetărilor arheologice (și numismatice), dar și ridicarea, în percepția lui Gh. Mănușu-Adameșteanu, a unui mare semn de întrebare asupra unui sit considerat emblematic pentru istoriografia problemei¹¹⁰. Este posibil ca, tocmai prin raportare la dosarul de geografie istorică, încă „neclasat” – localizarea orașului *Vicina* –, dorința de a evidenția, în „ierarhia” regiunii Dunării de Jos a epocii medio-bizantine, un sit arheologic – *Isaccea* – în detrimentul altuia – *Păcuil lui Soare* –, să fi determinat ipoteze insuficient argumentate, precum cea care a prilejuit reacția de față.

BIBLIOGRAFIE

- | | |
|-----------------------------|---|
| Aricescu 1971 | A. Aricescu, <i>Noi date despre cetatea de la Hirșova</i> , Pontica 4, 1971, p. 351–370. |
| Baraschi 1987 | S. Baraschi, <i>Câteva accente la istoria așezării de la Păcuil lui Soare</i> , CCDJ 3–4, 1987, p. 123–132. |
| Baraschi 1991a | S. Baraschi, <i>Despre civilizația urbană din Dobrogea în secolele XI–XIV</i> , SCIVA 42, 3–4, 1991, p. 133–152. |
| Baraschi 1991b | S. Baraschi, <i>Unele probleme despre Proslavița</i> , Peuce 10, 1991, vol. 1, p. 399–409, vol. 2, p. 371–375. |
| Baraschi, Moghior 1984–1985 | S. Baraschi, N. Moghior, <i>Date noi referitoare la fortificațiile medieval-timpurii din complexul arheologic de la Nufăru – Ilgani, județul Tulcea</i> , SMMIM 17–18, 1984–1985, p. 144–151. |

¹⁰⁸ Diaconu 2001, p. 175–176.

¹⁰⁹ Serie asupra căreia ne rezervăm dreptul de a reveni, în ceea ce privește aprecierile de ordin arheologic, și cu alte ocazii.

¹¹⁰ Ne permitem a cita în acest sens părerea lui Radu Harhoiu, considerat, mai degrabă, un „iconoclast” în lumea științifică românească: „Petre Diaconu a clădit, cu pasiune și dăruire, paradisul de la Păcuil [ul lui Soare], unde s-au format [...] arheologii *limes*-ului bizantin de la Dunărea de Jos. [...] Am putea spune, fără teama de a greși prea mult, că Petre Diaconu este, de fapt, creatorul arheologiei bizantine în România. [...] Aici, la Păcuil lui Soare, vreme de o jumătate de secol, a vegheat neîntrerupt [...] la păstrarea și creșterea moștenirii bizantine.” (*In memoriam Petre Diaconu*, SCIVA 59–60, 2008–2009, p. 267, 270).

- Barnea 1959 I. Barnea, *Săpăturile de salvare de la Noviodunum*, MCA 5, 1959, p. 461–473.
- Barnea 1961 I. Barnea, *Garvăn–Dinogetia*, București, 1961.
- Barnea 1971a I. Barnea, *Stăpânirea bizantină asupra Dobrogei între anii 971–1185: Thema Paristrion (Paradunavon)*, în I. Barnea, Ș. Ștefănescu, *Din istoria Dobrogei, vol. III, Bizantini, români și bulgari la Dunărea de Jos*, București, 1971, p. 71–168.
- Barnea 1971b I. Barnea, *Dinogetia et Noviodunum, deux villes byzantines du Bas Danube*, RESEE 9, 3, 1971, p. 343–362.
- Barnea 1980 I. Barnea, *Dinogetia – ville byzantine du Bas Danube*, Byzantina 10, 1980, p. 237–287, fig. VII–XXVII.
- Barnea 1981 I. Barnea, *Arta creștină în România. 2. Secolele VII–XIII*, București, 1981.
- Barnea, Barnea 1984 I. Barnea, A. Barnea, *Săpăturile de salvare de la Noviodunum*, Peuce 9, 1984, p. 97–105.
- Barnea, Mitrea, Angheliescu 1957 I. Barnea, B. Mitrea, N. Angheliescu, *Sondașul de la Noviodunum*, MCA 4, 1957, p. 155–174.
- Baumann 2010 V.H. Baumann, *Noviodunum. Șantier arheologic 1995–2009*, Tulcea, 2010.
- Baumann, Mănușu-Adameșteanu 2001 V.H. Baumann, A. Stănică, Gh. Mănușu-Adameșteanu, A. Popescu, C. Lockyear, D. Aparaschivei, C. Rădulescu, *Isaccea, jud. Tulcea [Noviodunum], punct: Cetate*, în CCA, campania 2000, Buziaș, 2001, p. 108–110, nr. 94.
- Baumann et alii 1998 V.H. Baumann, Gh. Mănușu-Adameșteanu, M. Iacob, D. Paraschiv, S. Mănăstireanu, *Isaccea, jud. Tulcea. I. Noviodunum*, în CCA, campaniile 1995–1997, Călărași, 1998, p. 34–35, nr. 41.
- Condurachi, Barnea, Diaconu 1966 E. Condurachi, I. Barnea, P. Diaconu, *Nouvelles recherches sur le limes byzantin du Bas-Danube aux X^e–XI^e siècles*, Thirteenth International Congress of Byzantine Studies, Oxford, 1966, extras, p. 1–15.
- Custurea 1982 G. Custurea, *Date noi cu privire la încetarea locuirii în așezarea de la Păcuiul lui Soare*, SCIVA 33, 2, 1982, p. 238–239.
- Damian 2005 O. Damian, *Repere arheologice privind orașele medievale ale diferitelor zone. Dunărea de Jos*, Historia Urbana 13, 1–2, 2005, p. 141–183.
- Damian 2015 O. Damian, *Bizanțul la Dunărea de Jos în secolele VII–X*, Brăila, 2015.
- Damian 2017 O. Damian, *Considerații asupra cercetării arheologice într-un sit suprapus de o așezare modernă. Studiu de caz: Nufăru, jud. Tulcea*, SCIVA 68, 1–4, 2017, p. 161–190.
- Damian, Andonie 1997 O. Damian, C. Andonie, *Nufăru, jud. Tulcea*, în CCA, campaniile 1983–1992, București, 1997, p. 61–63, nr. 44.
- Damian, Vasile 2010 O. Damian, G. Vasile, *Vestigii arheologice descoperite pe dealul Dervent, jud. Constanța*, în A. Măgureanu, E. Gall (eds.), *Între stepă și imperiu. Studii în onoarea lui Radu Harhoiu*, București, 2010, p. 337–384.

- Damian, Niculescu, Măgureanu 2007 O. Damian, Gh.A. Niculescu, A. Măgureanu, *50 de ani de cercetări arheologice în siturile de la Târgșoru Vechi și Păcuiul lui Soare*, SCIVA 58, 1–2, 2007, p. 177–181.
- Damian, Vasile, Samson 2017 O. Damian, M. Vasile, A. Samson, *O necropolă medio-bizantină cercetată la Nufăru, jud. Tulcea, punctul Trecere bac. Considerații arheologice preliminare*, MCA S.N. 13, 2017, p. 89–125.
- Damian et alii 2007 O. Damian, A. Bănăseanu, V. Apostol, Ș. Bâlici, C. Apostol *Păcuiul lui Soare, Ostrov, com. Ostrov, jud. Constanța*, în CCA, campania 2006, Tulcea, 2007, p. 258–259, nr. 135.
- Damian et alii 2008 O. Damian, A. Bănăseanu, M. Mărgineanu Cârstoiu, V. Apostol, *Păcuiul lui Soare, Ostrov, com. Ostrov, jud. Constanța*, în CCA, campania 2007, Iași, 2008, p. 214, nr. 115.
- Damian et alii 2013 O. Damian, D. Ene, M. Mărgineanu Cârstoiu, V. Apostol, *Păcuiul lui Soare, Ostrov, com. Ostrov, jud. Constanța*, în CCA, campania 2012, Craiova, 2013, p. 97–98, nr. 46.
- Diaconu 1959 P. Diaconu, *Săpăturile de la Păcuiul lui Soare*, MCA 6, 1959, p. 653–666.
- Diaconu 1961 P. Diaconu, *Șantierul arheologic de la Păcuiul lui Soare*, MCA 7, 1961, p. 599–608.
- Diaconu 1965 P. Diaconu, *Cetatea bizantină de pe insula Păcuiul lui Soare*, RevMuz 1, 2, 1965, p. 12–16.
- Diaconu 1966 P. Diaconu, *Quelques problèmes relatifs à la forteresse byzantine de Păcuiul lui Soare à la lumière des dernières fouilles archéologiques*, Dacia N.S. 10, 1966, p. 365–371.
- Diaconu 1969 P. Diaconu, *Rolul cetății din insula Păcuiul lui Soare în cadrul situației politice a Dobrogei la sfârșitul secolului al X-lea*, Pontica 2, 1969, p. 395–400.
- Diaconu 1970 P. Diaconu, *Despre localizarea Vicinei*, Pontica 3, 1970, p. 275–295.
- Diaconu 1971 P. Diaconu, *Cetatea bizantină din insula Păcuiul lui Soare*, BMI 40, 1, 1971, p. 3–20.
- Diaconu 1972 P. Diaconu, *Câteva cuvinte despre rolul cetății de la Păcuiul lui Soare; Zidurile cetății. Poarta și portul; Observații stratigrafice*, în P. Diaconu, D. Vîlceanu, *Păcuiul lui Soare, I, Așezarea bizantină*, București, 1972, p. 23–25; 27–29, 36–46; 47–58.
- Diaconu 1973 P. Diaconu, *Cîteva considerații în legătură cu un zid medieval de la Păcuiul lui Soare*, BMI 42, 2, 1973, p. 33–36.
- Diaconu 1976a P. Diaconu, *Păcuiul lui Soare–Vicina*, Byzantina 8, 1976, p. 409–447, fig. 47–58.
- Diaconu 1976b P. Diaconu, *Istoria Dobrogei în unele lucrări străine recente*, RevIst 29, 6, 1976, p. 935–941.
- Diaconu 1981 P. Diaconu, *Iarși despre localizarea Vicinei*, RevIst 34, 12, 1981, p. 2311–2316.
- Diaconu 1985 P. Diaconu, *Puncte de vedere privind cetatea de la Păcuiul lui Soare*, CCDJ 1, 1985, p. 107–112.
- Diaconu 1994 P. Diaconu, *Despre istoria Dobrogei în evul mediu timpuriu (Dobrudža. Etudes ethno-culturelles, Sofia, 1987, 238 p.)*,

- în *Recenzii și discuții arheologice*, I, CCDJ 12, Călărași, 1994, p. 81–106.
- Diaconu 1996 P. Diaconu, voce *Dervent*, în *EAIVR*, vol. II, D–L, București, 1996, p. 50.
- Diaconu 2000 P. Diaconu, voce *Păcuiul lui Soare*, în *EAIVR*, M–Q, București, 2000, p. 281–282.
- Diaconu 2001 P. Diaconu, *Unde a fost Vicina?*, în *Contribuții istorice și etimologice*, Aalborg, 2001, p. 172–176.
- Diaconu, Baraschi 1977 P. Diaconu, S. Baraschi, *Păcuiul lui Soare, II, Așezarea medievală (secolele XIII–XV)*, București, 1977.
- Diaconu, Căpățînă 1988–1989 P. Diaconu, D. Căpățînă, *Date noi despre un turn al cetății Vicina*, CCDJ 5–7, 1988–1989, p. 153–156.
- Diaconu, Damian, Vasile 2001 P. Diaconu, O. Damian, M. Vasile, *Păcuiul lui Soare, Ostrov, com. Ostrov, jud. Constanța*, în CCA, campania 2000, Suceava, 2001, p. 170–172, nr. 141.
- Diaconu, Popa, Angheliescu 1962 P. Diaconu, R. Popa, N. Angheliescu, *Șantierul arheologic de la Păcuiul lui Soare*, MCA 8, 1962, p. 713–722.
- Diaconu, Vîlceanu 1972 P. Diaconu, D. Vîlceanu, *Păcuiul lui Soare, I, Așezarea bizantină*, București, 1972.
- Diaconu et alii 2003 P. Diaconu, O. Damian, M. Mărgineanu Cârstoiu, V. Apostol, Șt. Bălăci, *Păcuiul lui Soare, Ostrov, com. Ostrov, jud. Constanța*, în CCA, campania 2002, Covasna, 2003, p. 223–224, nr. 137.
- Diaconu et alii 2004 P. Diaconu, O. Damian, N. Palincaș, M. Vasile, A. Mototolea, M. Mărgineanu Cârstoiu, V. Apostol, Șt. Bălăci, *Păcuiul lui Soare, Ostrov, com. Ostrov, jud. Constanța*, în CCA, campania 2003, Buziaș, 2004, p. 226–227, nr. 137.
- Dobrinescu, Bodolică 2016 C. Dobrinescu, V. Bodolică, *Sat Capidava, com. Topalu, jud. Constanța, Sector PORT, Debarcader/Molul portuar antic*, în CCA, campania 2015, nr. 82, p. 155–157, 497–499.
- Dordea-Voitec 1967 Mira Dordea-Voitec, *L'étude de restitution de la porte nord de la forteresse byzantine de Păcuiul lui Soare*, Dacia N.S. 11, 1967, p. 293–299.
- Florescu 1965 R. Florescu, *Capidava*, București, 1965.
- Florescu, Ciobanu 1972 R. Florescu, R.Ș. Ciobanu, *Problema stăpânirii bizantine în nordul Dobrogei în secolele IX–XI*, Pontica 5, 1972, p. 381–400.
- Florescu, Florescu, Diaconu 1958 G. Florescu, R. Florescu, P. Diaconu, *Capidava*, monografie arheologică, volumul I, București, 1958.
- Madgearu 2007 A. Madgearu, *Organizarea militară bizantină la Dunăre în secolele X–XII*, Târgoviște, 2007.
- Madgearu 2016 A. Madgearu, *The location of Vicina revisited. Is there any final solution?*, EBpB 7, 2016, p. 61–75.
- Matei 1987 C. Matei, *Cercetările arheologice în zona instalației portuare antice de la Capidava*, CCDJ 3–4, 1987, p. 95–101.
- Matei 1988–1989 C. Matei, *Cercetări arheologice în zona instalației portuare antice de la Capidava (II)*, CCDJ, 5–7, 1988–1989, p. 121–140.

- Matei 1991 C. Matei, *Considerații privind raportul dintre Classis Flavia Moesica și fortificațiile limes-ului roman de la Dunărea de Jos (sec. I–VI)*, Pontica 24, 1991, p. 143–158.
- Mănuclu-Adameșteanu 2001 Gh. Mănuclu-Adameșteanu, *Istoria Dobrogei în perioada 969–1204. Contribuții arheologice și numismatice*, București, 2001.
- Mănuclu-Adameșteanu 2017a Gh. Mănuclu-Adameșteanu, *Monede bizantine descoperite în Dobrogea, vol. 2. Monede bizantine descoperite în nordul Dobrogei, secolele VI–XIII*, București, 2017.
- Mănuclu-Adameșteanu 2017b Gh. Mănuclu-Adameșteanu, *Monede bizantine descoperite în Dobrogea, vol. 4. Monede bizantine descoperite la Isaccea, județul Tulcea, secolele IX–XI, partea I text, partea a II-a catalog*, București, 2017.
- Mănuclu-Adameșteanu 2017c Gh. Mănuclu-Adameșteanu, *Monede bizantine descoperite în Dobrogea, vol. 5. Monede bizantine descoperite la Păcuiul lui Soare, județul Constanța, secolele IX–XIV, partea I text, partea a II-a catalog*, București, 2017.
- Mănuclu-Adameșteanu 2018 Gh. Mănuclu-Adameșteanu, *Monede bizantine descoperite în Dobrogea, vol. 6. Monede bizantine descoperite în nordul Dobrogei, secolele IX–XI, partea I, a II- text, partea a III-a, a IV-a catalog*, București, 2018.
- Mănuclu-Adameșteanu 2019 Gh. Mănuclu-Adameșteanu, *Monede bizantine descoperite în Dobrogea, vol. 8. Monede bizantine descoperite în nordul Dobrogei, secolele XI–XIII (1092–1204), partea I text, partea a II-a catalog*, București, 2019.
- Munteanu 2012 C. Munteanu, *Porturi fluviale romane din provinciile renane și dunărene (secolele I–III p. Chr.)*, Pontica 45, 2012, p. 181–260.
- Nestor, Diaconu 1959 I. Nestor, P. Diaconu, *Săpăturile arheologice de la Păcuiul lui Soare (r. Băneasa, reg. Constanța)*, MCA 5, 1959, p. 587–592.
- Nicolae 1993 C. Nicolae, *Despre topografia anticului Carsium*, Pontica 26, 1993, p. 215–229.
- Nicolae et alii 2013 C. Nicolae, C. Talmațchi, V. Bodolică, V.Șt. Georgescu, D. Mihai, *Hârșova, jud. Constanța [Carsium]*, în CCA, campania 2012, nr. 26, p. 65–66, 326.
- Opriș, Duca 2016 I.C. Opriș, M. Duca, *Capidava, sat Capidava, com. Topalu, jud. Constanța. Incinta medio-bizantină. Zidul de sec. IX–XI de pe curtinele C-D și E ale cetății Capidava*, în CCA, campania 2015, Târgu Jiu, nr. 76, p. 142–144, 457–461.
- Panait et alii 1995–1996 P.I. Panait, A. Rădulescu, A. Ștefănescu, D. Flaut, *Cercetările arheologice de la cetatea Hârșova. Campania 1995*, Pontica 28–29, 1995–1996, p. 121–134.
- Popa 1964 R. Popa, *Păcuiul lui Soare. O așezare dunăreană cu trăsături urbane în veacurile XIII–XIV*, Studii 1, 1964, p. 107–115.
- Popa 1967 R. Popa, *La porte nord de la forteresse byzantine de Păcuiul lui Soare*, Dacia N.S. 11, 1967, p. 271–292.

- Popa 1970 R. Popa, *La porte nord de la forteresse byzantine du Xe siècle de Păcuiul lui Soare et ses relations avec l'architecture militaire byzantine, Actes du Premier Congrès International d'Etudes Sud-Est Européennes*, vol. 2, 1970, p. 569–577.
- Popa 1972 R. Popa, *Zidurile cetății. Poarta și portul*, în P. Diaconu, D. Vilceanu, *Păcuiul lui Soare, I, Așezarea bizantină*, București, 1972, p. 29–36.
- Stănică 2015 A. Stănică, *Viața economică din nordul Dobrogei în secolele XI–XIV*, Tulcea, 2015.
- Ștefan et alii 1967 Gh. Ștefan, I. Barnea, M. Comșa, E. Comșa, *Dinogetia, I, Așezarea feudală timpurie de la Bisericiuța–Garvăn*, București, 1967.
- Theodorescu 1976 R. Theodorescu, *Un mileniu de artă la Dunărea de Jos (400–1400)*, București, 1976.
- Vilceanu 1963 D. Vilceanu, *Cu privire la data de început a cetății de la Păcuiul lui Soare*, SCIV 14, 1, 1963, p. 207–222.
- Vilceanu 1965 D. Vilceanu, *Cu privire la tehnica de construcție a zidului de incintă al cetății bizantine de la Păcuiul lui Soare (secolul X)*, SCIV 16, 2, 1965, p. 291–305.
- Vilceanu 1967 D. Vilceanu, *Debarcaderul și problema poziției geografice a cetății bizantine de la Păcuiul lui Soare*, SCIV 18, 4, 1967, p. 593–615.
- Vilceanu 1972 D. Vilceanu, *Locuințele din așezarea feudală timpurie*, în P. Diaconu, D. Vilceanu, *Păcuiul lui Soare, I, Așezarea bizantină*, București, 1972, p. 59–69.

DE NOUVEAU SUR LA FORTIFICATION DE PĂCUIUL LUI SOARE

RÉSUMÉ

L'ouvrage de Gheorghe Mănuclu-Adameșteanu, *Monnaies byzantines découvertes en Dobroudja, vol. 5. Monnaies byzantines découvertes à Păcuiul lui Soare, département de Constanța, IX–XIV^{ème} siècles* (2017), fait remonter la fondation de cette cité insulaire, fouillée depuis 1956, à l'époque romaine tardive / romano-byzantine (IV–VII^{ème} siècles). Notre contribution contredit cette nouvelle théorie sur la base d'arguments antérieurs relatifs à l'enceinte fortifiée, édifiée *a fundamentis* au cours de la période médio-byzantine (X–XIII^{ème} siècles).

Mots-clés : l'Empire Byzantin, Jean I Tzimiskes, Păcuiul lui Soare, fortification, *a fundamentis*

EXPLICATIONS DES FIGURES

- Fig. 1. Păcuiul lui Soare. La fortification byzantine (d'après Baraschi 1987, fig. 1).
- Fig. 2. Păcuiul lui Soare. Le secteur nord, le mur d'enceinte (d'après Diaconu et alii 2004).
- Fig. 3. Păcuiul lui Soare. Le secteur sud, la substruction en bois de l'enceinte fortifiée (d'après Diaconu et alii 2004).
- Fig. 4. Păcuiul lui Soare. La tour-porte (d'après Popa 1967).
- Fig. 5. Păcuiul lui Soare. L'installation portuaire (d'après Diaconu, Vilceanu 1972).
- Fig. 6. La carte de la Dobroudja, les sites archéologiques byzantins (d'après Damian 2015, pl. LXI).

AL WA – DESPRE MORMÂNTUL 10 DIN BISERICA DOMNEASCĂ
DE LA CURTEA DE ARGEȘ
LA O SUTĂ DE ANI DE LA DESCOPERIREA SA

ADRIAN IONIȚĂ*, ALEXANDRU SIMON**

Motto: *Vreme trece, vreme vine,
Toate-s vechi și nouă toate;
Ce e rău și ce e bine
Tu te-ntreabă și socoate ...
Glossă, Mihai Eminescu*

Rezumat: Articolul reprezintă o *addenda* academică la sinteza *AL WA: Prințul Negru al Vlahiei și vremurile sale* (Cluj-Napoca, 2017). Pe baza noilor informații disponibile, doi dintre cei trei autori ai lucrării (arheologul și istoricul) discută aspecte neglijate sau neremarcate anterior, cu accent pe poziția stratigrafică a așa-numitului mormânt 10 (descoperit în urmă cu un secol, în 1920) și pe o parte a inventarului său funerar. Totodată, prezentul articol este un răspuns la criticile (vezi L. Bătrîna, A. Bătrîna, *Opinii cu privire atât la cronologia mormântului 10 din Biserica Domnească de la Curtea de Argeș, cât și pe marginea inelului cu camea descoperit în acesta*, SCIVA 71, 1–2, 2020, p. 129–155) nefondate ridicate împotriva principalei teme a cărții amintite: identitatea personajului monarhic din mormântul 10, din Biserica „Sfântul Nicolae Domnesc” din Curtea de Argeș, cu un voievod pe nume Alexandru (aparent nu Nicolae Alexandru, ci un frate mai vârstnic al acestuia). Reamintim că acesta era singurul mormânt neprofanat din întreaga biserică, cu un sarcofag (păstrat intact), conținând un fastuos inventar funerar. Din acest motiv, încă din perioada interbelică, s-a presupus, cu mult temei, că mormântul a aparținut unei biserici mai vechi, anterioară mijlocului secolului al XIV-lea, în fapt anterioară anului 1300, după cum au evidențiat săpăturile arheologice de la sfârșitul anilor '60. În mod paradoxal, aceste critici au izbutit doar să întărească concluziile pe care încercau să le contrazică. De pildă, identificarea corectă a unei matroane romane (din familia imperială) pe camea inelului principal (în opinia noastră) al defunctului din mormântul 10, precum și observația tehnică (imposibilă anterior), conform căreia controversata inscripție *AL WA/VA* de pe acest inel a fost inscripționată de la bun început (și nu adăugată ulterior), demonstrează caracterul de „inel de investitură” al artefactului în discuție. „Inelul de investitură” a fost emis, foarte probabil, de către Papalitate, în vremea lui Clement VI (nu de către coroana regală a Ungariei), pentru un stăpânitor al Vlahiei aflat în unire cu Biserica Romei (de la Avignon la acea vreme),

* Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, Academia Română, București; e-mail: aionita67@yahoo.com.

** Centrul de Studii Transilvane, Academia Română, Cluj-Napoca; e-mail: alexandrusimon2003@gmail.com.

poate inclusiv sub raportul ritului (*latin*), după cum o indică, în chip elocvent, celălalt inel devoțional al defunctului, inel trecut însă sub tăcere de către critici. Rezultatul nedorit în fapt (desigur, pentru acei critici) este o dovadă suplimentară a caracterului profund partizan al amintitelor obiecții. În plus, viitoarele cercetări pot avea un teren mai sănătos pe care să construiască, deoarece, în ciuda progresului înregistrat, sunt încă necesare mai multe surse și analize pentru a clarifica multitudinea de întrebări care înconjoară geneza Țării Românești și, în special, necropola domnească de la Curtea de Argeș.

Cuvinte-cheie: Biserica Domnească de la Curtea de Argeș, primii voievozi ai Țării Românești, morminte princiare, secolul al XIV-lea, mormântul 10, stratigrafie, inele devoționale

Unul dintre poate ultimele texte scrise de către Nicolae Iorga, înaintea sfârșitului său tragic, a fost o recenzie a volumului *Curtea de Argeș. Istoria orașului prin monumentele lui*, publicat de către Grigore Ionescu (la București, în 1940), la Fundația pentru Literatură și Artă „Regele Carol II” (nu era editura favorită a lui Iorga!)¹. În 1937², Iorga acceptase recenta ipoteză a lui Aurelian Sacerdoțeanu³ privind existența unei biserici mai vechi (numită astăzi „Argeș I”) sub Biserica „Sfântul Nicolae Domnesc” din Curtea de Argeș (astăzi „Argeș II”). Iorga rămăsese însă la părerea sa – singulară – că, în deja mult prea celebrul mormânt 10 din biserica domnească, se afla însuși Basarab (după Sacerdoțeanu însă, tatăl lui Basarab, *Tihomir*, ar fi fost voievodul din mormântul 10, mormânt care ar fi aparținut primei biserici). În 1940, savantul, căruia biserica de la Argeș îi adusese numai griji (începând cu nevoia de a-și revizui teoria că primii voievozi fuseseră niște „țărani mai înstăriți”), a explodat când a citit rândurile tânărului arhitect Gr. Ionescu.

„[...] Fără dovezi, d. Grigore Ionescu vede pe Radu [în mormântul 10⁴], care, dacă, după părerea sa, a făcut Tismana, ar trebui să fie îngropat acolo, în mormântul care, după mine, nu poate fi decât al aceluia care a făcut biserica din roșu, Băsărabă (p. 89–90). Nu se poate vedea în inscripția latină AL. W. (la d. Drăghiceanu, l.c., chiar „MA” ca „inel de logodnă”...) numele lui Alexandru Vodă (care era în primul rând Nicolae), ci, cum s’a spus, numele gravorului.// De altfel în documentul de la 1714⁵, se vorbește de doi domni îngropați, Băsărabă și Nicolae-Alexandru, dar acesta nu zace la Argeș [...]”⁶.

¹ Reluăm în continuare idei și pasaje din Ioniță, Kelemen, Simon 2017, p. 130, în primul rând pentru a arăta că multe aspecte erau clare de destulă vreme și nu cereau fastidioase și adesea elucubrante lămuriri și ipoteze.

² Iorga 1937, p. 220 (versiunea în franceză a *Istoriei românilor*, III. *Ctitorii*).

³ Sacerdoțeanu 1935. Urmat (până la capăt) în ipoteză, până în anii 2010, doar de către Rădvan 2011 (p. 128, nota 98), după știința noastră.

⁴ Adică Grigore Ionescu susținea identificarea lui Virgil Drăghiceanu, identificare contestată de către Nicolae Iorga, Constantin Kogălniceanu și Aurelian Sacerdoțeanu în favoarea lui Basarab, Vladislav ori *Negru Vodă (Tihomir)*.

⁵ De la Ștefan Cantacuzino. Pentru modul în care a fost rescrisă istoria Țării Românești, mai ales după 1600, a se vedea Olar, Cristea 2020.

⁶ Iorga 1939.

Textul incriminat al lui Grigore Ionescu (1904–1992), viitor academician, cel căruia însuși Nicolae Iorga îi scrisese prefața la *Istoria arhitecturii românești* în anul 1937⁷, era următorul:

„[...] În degetele mâinilor, voievodul purta patru inele de aur împodobite cu pietre scumpe. Două din ele au săpate pe partea din afară a verigii inscripții în limba latină; pe unul «Ave Maria gracia plena Dominus te[cum]», adică în românește: «te salut Marie cea plină de har, Domnul e cu tine»; pe celălalt: «Jesus autem transiens per med[ium illorum ibat]», adică: «Iar Isus, trecând prin mijlocul lor, mergea» (este vorba de un citat din Evanghelia lui Luca, IV, 30, privind venirea lui Isus în Nazaret, unde fusese crescut).// Aproape de montura acestuia din urmă, veriga e decorată cu câte o stea cu opt laturi; una sub care sunt gravate inițialele AL. W., cari, mai curând decât monograma gravurului, așa cum s'a afirmat, ar putea fi, socot, inițialele numelui Alexandru Voievod. Inelele acestea, ceva mai mari decât celelalte două găsite pe aceleași degete, au aparținut probabil voievodului Niculae Alexandru, dela care fiul său Radu (dacă al acestuia e mormântul de care ne ocupăm) a putut să le aibe moștenire. [...]»⁸.

În 2012, datarea ¹⁴C a osemintelor răposatului din mormântul 10 a aprins un vechi foc. În acel foc, noile analize din 2014⁹ ale principalului inel purtat de defunct au înroșit patru litere, AL WA, și un nume, *Alexander Wayouda*. Ca în cazul primei biserici de la Argeș, lucrurile ar fi trebuit să fie limpezi încă din anii 1920–1930. A apărut însă, printre altele, un *graffito* centrat, menționând, pe rânduri diferite și pe zidul bisericii domnești de la Curtea de Argeș, moartea lui Basarab la Câmpulung în anul 6860 (1351–1352)¹⁰. Apoi restaurările și-au făcut simțită prezența, într-un final în detrimentul cercetării științifice (moderne și nu numai).

„[...] Grafitul cu știrea despre văleatul 6860 (1352) și locul morții (Câmpulung) «marelui Basarab» de la biserica domnească din Curtea de Argeș, păstrat pe peretele nordic în al doilea strat de frescă, are rol clar comemorativ, cel puțin la momentul în care a fost scrijelit, dincolo de care voievod cu numele Basarab este vorba. Grafitul nu spune decât că marele Basarab a murit la Câmpulung, nu că a fost înmormântat acolo.// Doar numele Câmpulungului este scris în caturi, în rest grafitul evidențiază parcimonioase ligaturi de litere. În plus, după observațiile lui George Georgescu, „Basarab voivoda” este scrijelit pe un alt fel

⁷ Pippidi 2011.

⁸ Ionescu 1940, p. 92.

⁹ Reamintim: analize datorate (în ordine alfabetică) profesorilor Ioan Albu (Universitatea „Lucian Blaga”, Sibiu), Ioan-Aurel Pop (Universitatea „Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca) și Martyn Rady (University College, London).

¹⁰ Vezi și reacția, practic isterică, a lui Dimitrie Onciul când a aflat de descoperirea *graffito*-ului (Galaction 1977, p. 182; cf. Constantinescu 2009, p. 91, nota 5).

de mortar, o tencuială brută mai timpurie, ceea ce poate denota date diferite ale intervenției pe scrijelituri.// Din analiza făcută de pictorul D. Norocea, cel care a descoperit grafitul, reiese părerea expusă timid că grafitul este asemănător cu alte scrijelituri făcute cu secole mai târziu. Dimitrie Onciul va publica interpretarea asupra inscripției, fără a oferi date epigrafice. [...] Actualmente grafitul se păstrează într-o stare inacceptabil de instrumentalizată. S-a intervenit cu vopsea de ulei peste mortar și pictură pentru a evidenția literele și s-a acoperit cu un geam înrămat [...]”¹¹.

Din fericire, pe o parte dintre descoperirile din vara anului 1920 de la Curtea de Argeș, mai ales pe prețioasele inele din mormântul 10, analiza a fost în conformitate cu cele mai înalte exigențe ale epocii, cu precădere datorită colaborării dintre Virgil Drăghiceanu (1879–1964) și Ormonde Maddock Dalton (1866–1945), rămas, până în prezent, autoritatea în domeniu pentru British Museum¹². Astăzi, însă, se încearcă suprainterpretarea obiectelor restaurate, folosindu-se pe deasupra lupe și tehnici de ultimă generație (ceea ce, din punct de vedere al analizei în sine, constituie un fapt pozitiv), care nu erau disponibile în urmă cu un veac și – cel mai important – nu existau în urmă cu șapte secole, când inelele în discuție au fost realizate de mâini medievale pentru ochi medievali. Menită „marii istorii”, în condițiile în care orice milimetru de abatere poate modifica radical mesajul inițial al inelului în discuție, complexa reprezentare propusă în articolul semnat de către Lia și Adrian Bătrîna¹³, de la care pornește prezentul text, nu-și găsește acoperirea nici printre exemplele cunoscute, nici în literatura de specialitate¹⁴. Întinsă pe o suprafață de câțiva milimetri (0,1 cm²), presupusa reprezentare era oricum – în cel mai bun caz – produsul analizei unui inel, care a cunoscut o serie de operațiuni de curățare și conservare (toate ulterioare anului 1923, când a fost publicată pentru întâia oară imaginea alb-negru a inelului în discuție, înscris limpede *AL WA*, al răposatului cap încoronat din mormântul 10 de la Curtea de Argeș, descoperit în 1920).

Hazardatul demers al autorilor menționați poate părea de neînțeles în absența unor elemente de context. „Refacerea post-modernă” a mormântului 10 și veritabilul *build-back-better* al inventarului său și al înțelesurilor acestuia trebuiau să desăvârșească în anul Centenarului Trianon (mormântul 10 fiind descoperit la nicio lună de la încheierea tratatului) desființarea „aberațiilor naționaliste”, care – precum culorile (aur și verde) ale defunctului din mormântul 10 – treceau din secolul

¹¹ Albu 2014, p. 243–244.

¹² De exemplu: <https://www.britishmuseum.org/collection/term/BIOG68075>.

¹³ Bătrîna, Bătrîna 2020, p. 129–155.

¹⁴ În raport atât cu *graffito*-ul amintit anterior, cât și cu problemele evidențiate în următoarele două paragrafe, mai reținem și modul în care un ierarh, care a pierdut alegerile mitropolitane de la Cluj din 2011, încearcă să se folosească de „tehnici moderne” pentru a rescrie, la Râmeț, istoria Transilvaniei (vezi Dumitran 2020).

al XIV-lea la Matia Corvin¹⁵ și Ștefan cel Mare¹⁶. Gestionat de ultimul istoric în viață semnatar al *Declarației de la Budapesta* din vara anului 1989 (Matei Cazacu) și de emulii săi (Dan <Ioan> Mureșan, Lucian Năstasă-Kovács, Flavius Viaceslav Solomon sau, mai nou, Adinel Ciprian Dincă¹⁷), doritul atac devastator a sfârșit în faliment. În martie 1462, papa Pius al II-lea îl numise deja pe Matia Corvin *rege al Ungariei, al Daciei* etc., oficializând un plan statal (pontifical), început cel târziu la căderea Bizanțului¹⁸, imperiul pe care tatăl lui Matia, pretinsul *Basarab*, Iancu de Hunedoara era acuzat că-l lăsase să moară¹⁹.

Eșuatul demers – întemeiat precum alte deplorabile tentative pe așa-zisul clivaj dintre *diaspora* și „patria coruptă” – ar merita o analiză mai amănunțită, fie și numai deoarece reprezenta și profanarea memoriei unui distins academician (lovitura finală trebuia să vină într-un volum dedicat memoriei profesorului Nicolae Edroiu)²⁰. Nu considerăm însă că este nici locul, nici momentul pentru aceasta. Vom folosi, în schimb, prilejul oferit de tendențioasa tentativă de anihilare a ideii de știință, în definitiv, pentru a puncta câteva detalii evidențiate în ultimul timp.

Descoperirea celebrului mormânt voievodal (nr. 10) din Biserica Domnească de la Curtea de Argeș, petrecută în 1920²¹, stârnește discuții și acum întocmai ca în urmă cu 100 de ani. Fără a relua întregul istoric, reamintim că mormântul a fost atribuit de către Virgiliu Drăghiceanu – descoperitorul acestuia, lui Radu Negru, adică voievodului Radu I (1377–1382), părere îmbrățișată atunci, în ciuda mai multor critici, de către majoritatea specialiștilor, dar nu numai. Se cuvine să amintim și identificarea cu Basarab I, mai ales datorită greutății numelui celui care o susținea, și anume Nicolae Iorga.

Odată cu reluarea cercetărilor arheologice în anii 1967–1973, care aveau să scoată la iveală ruinele unei biserici mai vechi (Argeș I – a cărei existență fusese presupusă în anii 1930²²) sub actuala biserică domnească (Argeș II), semnele de întrebare care persistau asupra mormântului încă din perioada interbelică își găsesc materializarea într-o altă identificare, și anume voievodul Vladislav-Vlaicu

¹⁵ Vezi chiar și Monok 2002, p. 126 (analiza Paolei di Pietro Lombardi), p. 152 (imaginea stemei), p. 250 (analiza Mariannei Rozsondai).

¹⁶ După cum se știa, cel târziu, de la Cernovodeanu 1977, p. 67.

¹⁷ Vezi referirile privind data morții „voievodului transalpin Alexandru” (Dincă 2020, p. 148–149).

¹⁸ Pop 2020.

¹⁹ De exemplu, Priebatsch 1894, nr. 137, p. 216.

²⁰ Un exemplu elocvent: Mureșan 2019; vezi și Mureșan 2020.

²¹ Drăghiceanu 1917–1923a; Drăghiceanu 1917–1923b.

²² Sacerdoțeanu 1935.

(1364–1377). Opinia, deși nu era întru totul nouă²³, s-a conturat mai puternic²⁴ chiar în perioada premergătoare săpăturilor arheologice din interiorul bisericii, ceea ce spune multe... A căpătat însă consistență (și gir arheologic) prin apariția, în primul rând, a lucrării monografice dedicate Argeșului²⁵, dar și printr-o serie de numeroase alte studii²⁶, în timp ce, în biserică, o plăcuță cu numele voievodului era pusă la locul mormântului, alături de o lespede de piatră, atribuită și ea tot lui Vlaicu-Vodă, chestiunea dobândind în felul acesta, în rândul populației, attribute de lucru judecat și fără drept de recurs. Noua identificare părea să fie pe placul tuturor, în acord cu doctrina/tendențele anilor 1970–1980 – un domn temerar și independent, nepotul lui Basarab, învingătorul ungarilor la Posada, el însuși victorios în 1368 în confruntarea cu aceștia și, mai presus de toate, ortodox, care nu ezita să-și înfrunte mama vitregă – atotputernica Doamnă Clara, catolică, de neam maghiar desigur, după cum ne sunt înfățișate faptele, încă de la începutul secolului XX, de către Alexandru Davila, în celebra sa piesă de teatru, devenită între timp materie de studiu în manualul de limba română din clasa a VIII-a. Este explicabil astfel, poate, de ce nu a existat o reacție științifică atunci, dar nici în anii '90, când alte subiecte erau mult mai fierbinți – în special cele de istorie contemporană, cu implicații adânci în societatea românească abia descătușată de regimul totalitar.

Acalmia care domnea în jurul problematicii s-a destrămat în vara anului 2012, când redeschiderea mormântului și efectuarea mai multor analize interdisciplinare (măsurători antropologice, ADN, radiocarbon, analize metalografice etc.)²⁷, coroborate de observațiile asupra condițiilor de descoperire și, mai ales, asupra mobilierului funerar, au condus la o nouă atribuire ipotetică, și anume unui voievod pe nume Alexandru (aparent nu Nicolae Alexandru, ci un frate mai vârstnic al acestuia). După o serie de date pe care nu le mai reluăm aici, domnia acestuia, în opinia noastră, s-ar plasa între circa 1338²⁸ și 1356. De aici a decurs o serie de multe alte interpretări, poate nu întotdeauna suficient de argumentate, și identificări ipotetice ale celorlalte morminte de la Argeș – toate găsimdu-și locul într-un volum în care autorii s-au străduit să reunească datele biologice, arheologice și istorice ale subiectului²⁹.

²³ Fusese exprimată în perioada interbelică, dar fără mare ecou, de către Constantin Kogălniceanu (Kogălniceanu 1928).

²⁴ Chihaiia 1963; Chihaiia 1969.

²⁵ Constantinescu 1984.

²⁶ Constantinescu 1970; Constantinescu 1971; Constantinescu 1977–1978; Constantinescu 1981; Constantinescu 2010.

²⁷ Operațiunea s-a desfășurat într-un cadru mult mai larg, care viza analiza mult mai multor eșantioane din necropole, aparținând diverselor epoci, de pe teritoriul României. Vezi *GENESIS – „Evoluție Genetică: Dovezi noi în studiul unor structuri interconectate. O călătorie biomoleculară în jurul Carpaților din Antichitate până în Evul Mediu”* (*Genetic Evolution: New Evidences for the Study of Interconnected Structures. A Bio-molecular Journey around the Carpathians from Ancient to Medieval Times*).

²⁸ Onciul 1899, p. 175–176, 180–188; Kogălniceanu 1912, pl. I.

²⁹ Ioniță, Kelemen, Simon 2017. Desigur, orice neajunsuri sunt imputabile doar autorilor, inclusiv faptul că volumul a apărut fără să conțină o serie de corecturi operate înainte de tipărire (mai mult decât o erată), care, cu siguranță, ar fi îndreptat unele confuzii, eroare regretabilă pe care ne-o asumăm.

Cum era și firesc, reacțiile nu au întârziat să apară, încă din vara anului 2012, la simpla idee de reexaminare a mormântului 10, unele exprimate la un nivel științific academic, altele de-a dreptul jignitor la adresa celor care au îndrăznit să conteste autoritatea lucrului judecat. Nu ne propunem să răspundem în rândurile de față tuturor criticilor, ci doar să punctăm anumite lucruri care ne-au scăpat ori s-au disipat în multitudinea capitolelor, paginilor și notelor din volumul apărut în 2017. De altfel, am subliniat întotdeauna că mai lipsesc elemente pentru a tranșa diversele probleme iscate în jurul Bisericii Domnești de la Curtea de Argeș, dar există argumente – și nu puține – ca măcar o parte dintre ideile prezentate de noi să se apropie de realitatea istorică.

Recent însă, ca o reacție la cartea noastră³⁰, și implicit la identificarea propusă de noi, un nou articol³¹ reevaluează poziția stratigrafică a mormântului, efectuând totodată o minuțioasă analiză morfologică și artistică a unuia dintre inele (considerat de noi ca fiind inelul principal), chestiuni pe care le apreciem ca binevenite, fie că acceptăm sau nu concluziile. Autorii studiului, în ceea ce privește identificarea personajului din mormântul 10 (în fond chestiunea cea mai dezbătută), ajung la concluzia lui V. Drăghiceanu din anii 1920, repunându-l în mormânt pe Radu I. Poate că această luare de poziție era mult mai utilă acum câteva decenii, când în mormântul 10 era întronat „oficial” Vladislav-Vlaicu, dar nu stăm să întrebăm autorii de ce acum și nu atunci? Oricum, mai bine mai târziu decât niciodată. Avem încă o dovadă că subiectul este departe de a fi tranșat, lipsind verigi care așteaptă să fie închise...

Până atunci însă, să revedem dacă poziționarea stratigrafică și, implicit, identificarea personajului sunt atât de clare pe cât ne lasă să înțelegem autorii studiului menționat. Referitor la stratigrafia din interiorul bisericii există o sursă primară – „secție în pardoselile bisericii cu prilejul săpăturilor din 1920” – a lui V. Drăghiceanu, care ne-a și atras atenția la început în privința reevaluării mormântului 10, și cercetările lui N. Constantinescu, desfășurate în interiorul bisericii în anii 1969–1971.

Reamintim pe scurt observațiile lui V. Drăghiceanu, pornind de la sarcofagul în care era depus decedatul din mormântul 10, suprapus de: capacul sarcofagului, „pecetia de bolovani deasupra capacului sarcofagului”, mortar pardoseala I, pământ, mortar pardoseala II, cărămizi pardoseala II, nisip, lespezi pardoseala III³² (fig. 1/3). Acea succesiune stratigrafică raportată la mormântul 10 este considerată adesea idealizată, deoarece V. Drăghiceanu, cel puțin în zona mormântului, ar fi lucrat în suprafață, suprapunând apoi schematic deasupra acestuia straturile observate în naosul

³⁰ Paradoxal, însă nu și la lucrările lui N. Constantinescu, mai vechi sau mai recente, în ciuda faptului că, în final ajunge la concluzii diferite față de acesta. *Ignoratio elenchi* sau vechea zicală românească „corb la corb nu-și scoate ochii”...

³¹ Bătrîna, Bătrîna 2020.

³² Drăghiceanu 1917–1923a, p. 40, fig. 29.

bisericii, ceea ce și pare adevărat (fără a avea o dovadă concretă în acest sens), dar straturile există ca atare.

Stratigrafia surprinsă în interiorul bisericii de către N. Constantinescu, desigur, nu în zona mormântului 10, unde nu mai era posibil, ci acolo unde au fost porțiuni neafectate de săpăturile din 1920, arată astfel: pământ galben purtat compact, provenind de la săparea șanțurilor fundațiilor bisericii Argeș II; nivelul de construcție al Bisericii Argeș II; nivel moloz, provenind de la demolarea bisericii Argeș I (uneori și pământ); mortar masat (în biserica Argeș II = patul pardoselii 1), în unele locuri păstrându-se și cărămizile din paviment; după care urmează două nivelări, un strat de nisip și dalajul din 1930³³.

Comparându-le, observăm că peste stratul de bolovani („pecetia mormântului” la V. Drăghiceanu), ceea ce ar corespunde (parțial sau teoretic) stratului de nivelare compus din moloz (la N. Constantinescu), la ambii apare un strat de mortar considerat suport al primei pardoseli (uneori păstrându-se și cărămida), după care urmează situații asemănătoare: două nivelări (în secolul al XVIII-lea și în secolul al XIX-lea), nisip și dalajul din 1930 la N. Constantinescu, respectiv pământ (nivelare?), mortarul și cărămizile pardoselii 2, nisip și lespezile pardoselii 3 la V. Drăghiceanu.

Departate de a ignora, după cum se insinuează, prețioasele informații oferite de săpăturile lui N. Constantinescu, observăm faptul că **nicăieri nu găsim un raport între nivelul de construcție și cel al pardoselii bisericii Argeș I și gropile mormintelor** (indiferent de datarea și atribuirea acestora). V. Drăghiceanu nega existența acestei biserici, iar situația arheologică, mult deranjată, din vremea săpăturilor lui N. Constantinescu nu i-a permis acestuia asemenea observații³⁴.

De altfel, singurul mormânt atribuit ipotetic de către N. Constantinescu bisericii Argeș I (situat în exteriorul acesteia, dar în interiorul bisericii Argeș II) este mormântul 1, aflat la adâncimea de 1,00 m, conform lui V. Drăghiceanu și 0,70-0,92 m, conform șanțurilor identificate de N. Constantinescu³⁵. Adâncimile pe care le indică V. Drăghiceanu sunt date, cel mai probabil, de la cota de călcare în biserică din timpul lucrărilor sale din 1920 și reprezintă adâncimile secțiunilor („șanțurilor”) și nu ale gropilor mormintelor. Din aceste valori, pentru a ne apropia de adâncimile gropilor, trebuie să scădem măcar nivelările și pavimentele ulterioare secolului al XIV-lea,

³³ Constantinescu 1984, p. 48, fig. 16; p. 85, fig. 37/1, 3, 4; p. 93: într-o singură secțiune, nivelul de construcție al bisericii Argeș II se așterne direct peste pământul neumblat sau peste o pungă cu moloz de la demolarea primei biserici (Fig. 37/2).

³⁴ Acest raport strict, în ciuda faptului că sunt menționate diverse elemente de stratigrafie referitoare la Argeș I, nu rezultă, oricât ne-am strădui (în ciuda „vârstei deplinei maturități profesionale”), din stratigrafia sitului, realizată cu mult efort de către N. Constantinescu (1984, p. 48, fig. 16; p. 85, fig. 37; p. 87, fig. 40), cauza fiind, de fapt, distrugerea legăturilor între contextul arheologic al gropilor mormintelor și cel al bisericii, înainte de cercetările domniei sale. De aici intervine și dificultatea de a atribui, uneia sau alteia dintre biserici, mormintele aflate în Argeș I.

³⁵ Constantinescu 1984, p. 94–95.

adică circa 40 cm (după stratigrafia lui V. Drăghiceanu) sau 23–30 cm (după cea a lui N. Constantinescu). O posibilă explicație privind aceste discordanțe, dincolo de acribia măsurătorilor și a metodei lui N. Constantinescu, poate consta în faptul că au avut repere ușor diferite – cota pavimentului existent în 1920 a fost modificată ulterior în 1930 („fost dalaj 1930” – după cum indică planurile lui N. Constantinescu)³⁶. În oricare dintre variante însă, rezultă pentru mormântul 1 o adâncime a gropii cuprinsă între 0,60-0,69 m. Exemplele ar putea continua și cu alte morminte unde V. Drăghiceanu indică punctual (cu rezervele de rigoare privind reperele) adâncimi cuprinse între 1,00-1,53 m (scăzând cei circa 40 cm, ar rezulta adâncimi ale gropilor mormintelor cuprinse între 0,60-1,13 m!)³⁷, ceea ce demonstrează că gropile mormintelor puteau fi uneori, dacă nu cel mai adesea, și mai puțin adânci de 1,00 m³⁸. Menționăm însă în mod special mormântul 1, deoarece există și verificarea făcută de către N. Constantinescu, în zona în care s-a aflat mormântul, ba mai mult, faptul că îl consideră, după toate aparențele, ca fiind al unui prelat aflat în serviciul Curții, înhumat înainte de construirea bisericii Argeș II³⁹.

Revenind la mormântul 10 și la schema stratigrafică prezentată de către V. Drăghiceanu, care ne arată că peste sarcofagul, înalt de 50 cm, era o lespede/capac de 16 cm, peste care se afla un strat de 25 cm, format din bolovani, cărămizi și mortar, suprapus de un strat de mortar, gros de 5 cm, al unei pardoseli⁴⁰ („patul primului paviment de cărămidă din biserica Argeș II”)⁴¹, urmând apoi celelalte straturi pe care nu le mai amintesc acum; precizez că nicăieri nu am spus că fața acelei lespezi (de 16 cm) se afla la aceeași cotă de nivel cu a pardoselii bisericii Argeș I, rezultând adâncimea de 66 cm pentru complexul funerar⁴². **Necunoscând relația dintre nivelul de călcare din interiorul bisericii Argeș I și cel de la care s-a săpat groapa mormântului 10**, putem face desigur presupuneri privind adâncimea acesteia sau ceea ce se afla amenajat deasupra – inclusiv prezența unei lespezi funerare adecvate rangului decedatului de felul celor existente la Argeș (dar poate nu atât de voluminoasă încât să diminueze spațiul necesar procesului liturgic, precum cea care îi este atribuită, cu mai mult sau mai puțin temeii, și se află și astăzi depusă în locul respectiv).

³⁶ În decurs de un secol, în interiorul bisericii, s-au succedat trei pavimente la cote diferite: 1920 (pavimentul făcut în secolul al XIX-lea); 1930 (dalajul de la încheierea lucrărilor); anii '70 (pavimentul actual).

³⁷ Vezi mormintele 6, 8, 9, 11, 14 (Drăghiceanu 1917–1923b, p. 142, 145, 147).

³⁸ De pildă, un mormânt cercetat de N. Constantinescu, dintre cele situate în pronaosul bisericii (datat post circa 1750) avea groapa adâncă de 0,70 m (Constantinescu 1984, p. 103).

³⁹ Constantinescu 1984, p. 95.

⁴⁰ Drăghiceanu 1917–1923a, p. 40, fig. 29.

⁴¹ Constantinescu 1984, p. 93.

⁴² Presupunerea îi aparține lui A. Bătrîna (Bătrîna, Bătrîna 2020, p. 135 cf. Ioniță, Kelemen, Simon 2017, p. 44).

Domnul A. Bătrîna, a cărui experiență arheologică în materie de cercetare a lăcașurilor de cult medievale din spațiul extracarpatic și a necropolelor din interiorul lor este de necontestat⁴³ (fapt autosubliniat cu modestie de vreo trei ori pe parcursul articolului)⁴⁴, consideră bizară interpretarea noastră referitoare la contextul stratigrafic în care se afla mormântul 10. Domnia sa, pornind de la prezumția (corectă în esență, nu însă și obligatorie⁴⁵, dar oricum greu de precizat în absența raportului dintre gropile mormintelor și nivelul de călcare din biserica Argeș I) că groapa trebuia să fie adâncă de circa 1,00 m, a presupus că acel moloz des menționat (aflat peste lespede sarcofagului) a fost recuperat cu grijă în timpul săpării gropii⁴⁶ (separat de pământ – n.n.) și pus apoi (cu mortar – n.n.) peste lespede⁴⁷ în maniera descrisă de V. Drăghiceanu⁴⁸. Din această descriere este mai greu de crezut că materialele provin din stratul cu moloz de nivelare a terenului și au fost găsite „întâmplător” în timpul săpării gropii mormântului! Experiența practică ne arată că molozul de nivelare trebuie să fie bine mărunțit pentru a putea fi întins, nu să conțină asemenea materiale greu de utilizat pentru scopul menționat. În plus, este ignorată total precizarea clară a lui V. Drăghiceanu că peste capacul sarcofagului „se află zidit un zid de bolovani, prins la colțuri de **bucăți mari de piatră tuf-calcar ce s-a întrebuințat și în apareiajul bisericii**”, din care rezultă, fără echivoc, că alături de resturi de la demolarea primei biserici (a cărei existență nu o cunoștea, dar dovedită ulterior), „bucată mare dintr-o boltă sfărâmată, formată din cărămizi așezate pe muche”⁴⁹,

⁴³ Exceptându-l pe A.A. Rusu, care are altă părere referitoare la săpăturile lui A. Bătrîna de la Mănăstirea Bistrița: „Gustul amar al verificărilor de performanță anterioară” (https://m.facebook.com/photo.php?fbid=4624228324296435&id=100001279408825&set=a.1967367426649218&source=48&__tn__=EHH-R, accesat la 28.10.2020), opinie pe care însă noi nu o împărtășim.

⁴⁴ Bătrîna, Bătrîna 2020, p. 130, 133, 135; poate simplă repetiție sau din dorința ca argumentul autorității experienței științifice să prevaleze față de cel al argumentelor propriu-zise.

⁴⁵ După cum am arătat mai sus, pot exista și gropi de morminte cu profunzimea de maximum 0,70 m. Adâncimea este importantă, dar nu poate fi absolutizată în absența nivelului de la care s-a săpat groapa. Nu putem stabili în niciun caz acest nivel în funcție de o adâncime standard a gropii de 1,00 m.

⁴⁶ „În mod evident, recuperarea din nivelul de defecare al primei biserici (Argeș I) – în timpul săpării gropii mormântului 10 (...)” (Bătrîna, Bătrîna 2020, p. 136).

⁴⁷ În mod curios, A. Bătrîna la reconstituirea profilului gropii mormântului 10, invocând descrierea lui V. Drăghiceanu, consideră că de-o parte și de alta a sarcofagului (și nu doar pe capac, ci până la fundul gropii – n.n.) se afla o „umplutură de moloz, bolovani” (Bătrîna, Bătrîna 2020, p. 154, fig. 1), ceea ce nu reiese însă nici pe departe din scrierile lui V. Drăghiceanu (*cf.* Drăghiceanu 1917–1923b, p. 136, 138).

⁴⁸ (...) „se află zidit un zid de bolovani, prins la colțuri de bucăți mari de piatră tuf-calcar ce s-a întrebuințat și în apareiajul bisericii. Spre picioare se află zidită o cărămidă mare de 33 × 26 × 5 cm, apoi o bucată mare dintr-o boltă sfărâmată, formată din cărămizi așezate pe muche, dar dispusă peste lespede pe lat. Aceste cărămizi au dimensiunile 28,5 × 14 × 4 cm, restul zidului bolovani prinși în mortar” (Drăghiceanu 1917–1923b, p. 138).

⁴⁹ Foarte interesant este faptul că, în 1963, înainte de descoperirea bisericii Argeș I, P. Chihaia considera, în mod corect, că restul de boltă provenea de la o biserică mai veche (a cărei existență o

la „zidirea pecetii mormântului” au fost utilizate și materiale folosite la construirea actualei biserici. Acestea nu aveau însă cum să se afle în **stratul de nivelare compus doar din moloz provenit de la biserica Argeș I și pământ**, potrivit observațiilor lui N. Constantinescu⁵⁰. Deci cine pe cine ignoră și ce anume se dorește a fi ignorat?

Domnul A. Bătrîna ne explică profesoral că asemenea „materiale de construcție rezistente, de felul celor amintite, și utilizarea lor drept umplutură a gropii de mormânt aveau menirea să împiedice tasarea acesteia, dar și să disimuleze sarcofagul în fața unor eventuali violatori”. Peste această depunere, urma stratul de mortar, reprezentând prima pardoseală a bisericii Argeș II, ale cărui rosturi în opinia domniei sale (iarăși) nu le-am interpretat corect: „nu au sesizat faptul că această șapă de mortar, care suprapunea mormântul 10, care a nivelat suprafața umpluturii, întrucât, nu conținea amprente (poza) unor cărămizi, au confundat-o cu suportul de mortar al primei pardoseli a bisericii Argeș II, prezent în alte suprafețe”⁵¹. Afirmția se referă atât la V. Drăghiceanu, cât și la noi (dar nu și la N. Constantinescu!) și, fără a ne disculpa, credem că eventual doar V. Drăghiceanu ar fi putut face o asemenea observație în timpul săpăturilor⁵². Nu ni se spune însă unde a observat A. Bătrîna lipsa amprentelor cărămizilor, care nu este menționată nicăieri, sau o presupune pe baza unor analogii din vasta experiență a domniei sale?!

În opinia respectivă, șapa de mortar avea rolul să niveleze suprafața umpluturii pentru a putea fi amplasat un masiv monument funerar, care a ajuns să fie realizat și poziționat. Surprinde foarte mult afirmația lui A. Bătrîna că V. Drăghiceanu este cel ce a dislocat masiva piatră tombală care se afla deasupra mormântului⁵³. Nu rezultă de nicăieri că această piatră funerară suprapunea mormântul, ba dimpotrivă informațiile sunt că ea se afla (evident în poziție secundară) în tinda bisericii, înainte de a începe

postulase Sacerdoțeanu în 1935) și fusese „încastrat în platforma de bolovani nu mult după ridicarea actualului monument” (Chihaiia 1963, p. 55–56).

⁵⁰ Reluăm pe scurt observațiile lui N. Constantinescu referitoare la acest strat (cu grosimi variabile) care suprapunea nivelul de construcție al bisericii Argeș II: „se constată o nivelare masivă cu moloz (provine tot din biserica Argeș I) sau cu pământ în partea de SV a naosului, care s-a întins apoi, subțindu-se către NE și E (...) peste această nivelare se înregistrează o dungă compactă de mortar – patul primului paviment de cărămidă din biserica Argeș II (...)” (Constantinescu 1984, p. 93).

⁵¹ Bătrîna, Bătrîna 2020, p. 136.

⁵² Drăghiceanu indică, ce-i drept nu foarte precis, existența unei pardoseli de cărămidă „aflată mai ales spre picioarele blocului” (mormântul 10 – n.n.), care, după cum afirmă, i-a „dat siguranța că dacă aici va fi un mormânt el va fi neprofanat” (Drăghiceanu 1917–1923b, p. 138) – deci probabilitatea să fi existat o pardosea de cărămidă în acel loc este mai mare, contrar celor afirmate de A. Bătrîna.

⁵³ „Drăghiceanu ar fi dislocat bine-cunoscutul monument funerar, care a suprapus mormântul 10 reprezentat de un bloc masiv de piatră, de formă paralelipipedică, care a fost lucrat și decorat de meșterul pietrar în tehnica reliefului plat, cu motive vegetale și geometrice, care își găsesc analogii în mediul artistic bizantino-balcanic. Astfel, pe fețele laterale sunt redați arbori stilizați, cu coroane în forme de palmete. La rândul său, fața principală este împodobită „cu un arbore încununat de o rozetă în formă de stea cu douăsprezece colțuri” în „al cărui centru” este reprezentată „o rozetă-vârtej” [...]” (Bătrîna, Bătrîna 2020, p. 136).

săpăturile arheologice în 1920⁵⁴. Desigur, erori de citire a informației pot fi făcute oricând și la orice vârstă în ciuda enormei experiențe profesionale pe care o clamează domnia sa.

De altfel, indiferent de mormântul pe care l-a suprapus, această piatră a mai fost dislocată de cel puțin două ori (înainte de lucrările desfășurate între 1911–1930) cu prilejul refacerii pavimentelor la mijlocul secolului al XVIII-lea și în veacul următor (1827–1851), în urma uneia dintre aceste lucrări fiind depusă în tinda bisericii. De ce nu a mai fost pusă pe locul de origine, rămâne un mister!!!

De asemenea, am fi fost curioși să aflăm părerea doamnei și domnului Bătrîna referitor la explicația lui N. Constantinescu (în fond cel care a avut ocazia să cerceteze interiorul bisericii cu metode net superioare lui V. Drăghiceanu, dar nu și microzona unde se afla mormântul 10, după cum a subliniat de mai multe ori) privind amenajarea gropii mormântului 10. Reamintim că domnia sa considera mormântul 10 ca fiind cel al lui Vladislav-Vlaicu, ctitorul bisericii Argeș II⁵⁵, și, în această calitate (comparativ cu celelalte morminte voievodale – n.n.), ar fi avut un complex funerar pregătit din timpul vieții, astfel explicându-se prezența fragmentului de boltă identificată deasupra capacului sarcofagului de către V. Drăghiceanu⁵⁶. Deci, ar fi fost o construcție intenționată (chiar din timpul vieții voievodului, dacă înțelegem corect explicațiile lui N. Constantinescu, pe care le luăm în considerare, însă nu suntem și obligați să le acceptăm) și nu un moloz găsit întâmplător în timpul săpării gropii și refolosit ulterior la umplerea acesteia (potrivit lui A. Bătrîna, părere cu care, de asemenea, nu suntem de acord).

Aceeași piatră funerară este atribuită mormântului 10 atât de N. Constantinescu, cât și de A. Bătrîna, dar personajul care se odihnește sub ea diferă – Vlaicu-Vodă, respectiv Radu I. N. Constantinescu aduce în sprijinul afirmației și faptul că pe piatră ar fi existat o inscripție cu numele lui Vladislav-Vlaicu, martelată cândva în timp⁵⁷.

⁵⁴ „De fapt, peste acest mormânt (nr. 10 – n.n.) trebuie să fi fost așezată piatra (fig. 40–42) care, de asemenea, **se află în tinda bisericii azi**, decorată foarte orientat cu ornamentație în méplat pe ambele laturi lungi, cu o rozetă și un arbore pe fața de deasupra și cu o cruce pe fața dinspre picioare (...)” (Drăghiceanu 1917–1923a, p. 49). Dacă V. Drăghiceanu ar fi avut indicii clare legate de poziționarea pietrei în interiorul bisericii înainte de începerea lucrărilor sale, cu siguranță ar fi menționat.

⁵⁵ Suntem de acord, potrivit datelor actuale, că Vladislav-Vlaicu este ctitorul bisericii Argeș II, cel mai probabil, în intervalul 1365–1369, dar nu și cu faptul că acesta se odihnește în mormântul 10.

⁵⁶ „Iar restul de «boltă» (...) nu era altceva decât un arc de descărcare transversal menit, împreună cu «zidul», să suporte nu atât pardoseala (...), ci mai ales masiva piatră tombală menită să acopere M 10!! (...) Ipoteză plauzibilă: sarcofagul, în întregul său, a fost din construcție lucrat și pregătit în timpul vieții ctitorului (materialul din «zid» și cărămizile arcului depozitat chiar în cutia sarcofagului)” (Constantinescu 2015, p. 21).

⁵⁷ „pe aceeași față superioară a pietrei, încadrând pe două șiruri tulpina pomului vieții, se afla o inscripție cu litere în relief, ulterior răzuită!!! Inscripția (...) prelua inscripționarea din Tabloul votiv privindu-l pe ctitor, Vladislav I-Vlaicu, cu date la zi privind încetarea sa din viață. Martelarea de pe piatră, căci așa ceva s-a întâmplat, ține de vremea când Vlaicu Vodă-Ctitorul a fost dislocat din

A. Bătrîna, pornind de la ipoteza lui V. Drăghiceanu, ajunge la concluzia că mormântul 8, foarte profanat, – în care „s-au găsit, spre cap, fragmente dintr-o inscripție funerară”, care îngăduie lectura < Vladislav întru Hristos > – este cel în care a fost depus trupul neînsuflit al ctitorului bisericii Argeș II, domnitorul Vladislav I⁵⁸. Există însă opinia, exprimată mai demult, că fragmentele de litere au fost arbitrar asociate și, prin urmare, nu acesta este mormântul lui Vladislav-Vlaicu⁵⁹.

Interesant cum aceeași sursă (jurnalul săpăturilor lui V. Drăghiceanu) și același artefact (piatra tombală) îngăduie interpretări diferite experimentațiilor arheologi invocați. De ce nu ar putea exista atunci și alte explicații, alte ipoteze, în pofida convingerilor de moment că am reușit să înțelegem și să reconstituim în mod corect („pertinent” și „competent” în exprimarea lui A. Bătrîna) o anumită poziție stratigrafică?

Este de presupus, admițând scenariul invocat de către A. Bătrîna, că toate gropile practice în biserica Argeș II (anticipând că domnia sa atribuie mormintele voievodale în mod „tradițional” bisericii Argeș II) au urmat același tipic. Din păcate însă, nu avem o confirmare arheologică a acestui fapt și nu din pricina „neglijenței” lui V. Drăghiceanu sau a neatenției lui A. Ioniță, ci pentru faptul că toate erau deranjate/jefuite/profanate⁶⁰ (de către „eventualii violatori” pe care îi avea în vedere și A. Bătrîna).

Oare de ce mormântul 10 a fost găsit intact și celelalte morminte nu⁶¹, dacă ar fi beneficiat de același tratament funerar și ar fi avut aceeași vizibilitate în biserica Argeș II? Să se fi terminat „materialele de construcție rezistente care împiedicau tasarea pământului și le disimulau în fața violatorilor”? Să fi fost profanatorii mai perseverenți cu celelalte morminte și mormântul 10 a scăpat din întâmplare? Adică tocmai cel considerat de foarte mulți a fi ctitorul? Să se fi împiedicat de greutatea acelei pietre

Biserica Domnească, înlocuit cu miticul Radu Negru” (Constantinescu 2015, p. 27). Vezi și Chihaiia 1969, p. 148.

⁵⁸ Bătrîna, Bătrîna 2020, p. 151.

⁵⁹ Chihaiia 1963, p. 62; Chihaiia 1969, p. 142–143, 158–159, care pornește de la îndoiala exprimată anterior de N. Iorga.

⁶⁰ Mormintele au avut de suferit în urma a cel puțin trei evenimente militare desfășurate în anii 1611, 1737, 1788 (Chihaiia 1969, p. 163–165). În opinia noastră, nu este exclus însă ca unul sau două morminte să fi fost afectate mai timpuriu, în vremea conflictului dinastic, din anii 1395–1396, dintre Mircea cel Bătrân și Vlad Uzuratorul.

⁶¹ Excepție mai face amintitul mormânt 1, găsit neprofanat (conform lui Drăghiceanu 1917–1923b, p. 145), dar ușor deranjat de către constructorii bisericii Argeș II (așa explicându-se urmele de profanare constatate, dar nemenționate clar, de expertiza asupra oaselor, cf. Rainer 1917–1923, p. 153–154, fig. 166/1–5), care au încercat însă să-l cruțe, deși se afla pe traseul zidului radier și cu siguranță nu era marcat în niciun fel în actuala biserică (mormânt atribuit oare întâmplător de către N. Constantinescu bisericii Argeș I?).

funerare⁶², care îi este de multă lume atribuită și pe care A. Bătrîna considera că a dislocat-o de la locul ei, în 1920, V. Drăghiceanu? Nimic din toate acestea. Și atunci ne întoarcem la părerea noastră inițială, că **acest mormânt, singurul cu sarcofag, a fost „sigilat” intenționat cu resturi de zidărie prinse cu mortar provenind de la biserica Argeș I după demolarea acesteia, dar și cu materiale folosite la construirea noii biserici (Argeș II) în care nu mai era vizibil.** Dacă personajul din sarcofag s-a numit Alexandru, iar pe unul dintre inele era inscripționat AL WA sau nu, este mai puțin important în acest stadiu al discuției..., existența sa în istoria începuturilor Țării Românești, susținută de multe alte dovezi, este însă indiscutabilă.

Pentru motivele arătate anterior, considerăm că reconstrucția mormântului 10 propusă în articolul semnat de către Lia și Adrian Bătrîna este pur teoretică⁶³, probabil influențată de analogii (știute de domniile lor, dar ne reprezentate cititorilor), care diferă însă de realitățile arheologice din Biserica Domnească de la Curtea de Argeș așa cum le cunoaștem astăzi prin intermediul săpăturilor lui V. Drăghiceanu și N. Constantinescu.

Paralela cu biserica de la Rădăuți (tot cu două faze, tot „Sfântul Nicolae” și tot domnească) –, cercetată exemplar din punct de vedere arheologic de către doamna și domnul Bătrîna⁶⁴, ne arată o firească succesiune a înmormântărilor (indiferent de identificările genetice) în biserica timpurie de lemn (faza I), continuând în biserica de piatră (faza II) după construirea acesteia. Acest scenariu logic nu se regăsește, paradoxal, și la Curtea de Argeș, în ciuda vechimii mai mari a centrului voievodal de aici, nimeni nu atribuie vreun mormânt princiar bisericii Argeș I, adică pe toată durata de mai bine de 100 de ani a existenței sale în acest lăcaș nu și-a găsit odihna nicio față domnească, după care însă se „înghesuie” cu toții între 1369 și 1385 în splendida biserică Argeș II. Pornind și de la similitudinile cu situația de la Rădăuți, credem că și la Argeș faptele s-au petrecut asemănător, unul sau mai multe morminte aparțin de fapt bisericii Argeș I, opinie pe care am încercat să o prezentăm în volumul apărut în 2017, cu toate neajunsurile sale. Desigur, lipsesc încă multe elemente⁶⁵ pentru ca argumentele noastre să fie de nerepans, dar „construcția” schițată constituie un scenariu care îndeamnă la meditație. De aceea credem că ne-am atins obiectivul prin apariția oricărei reevaluări istoriografice a subiectului, indiferent dacă infirmă sau confirmă punctele noastre de vedere, care, în fond, sunt doar ipoteze de lucru.

⁶² Pentru a înlătura ideea, prezentă în mai multe medii, că greutatea acelei pietre a salvat mormântul de profanatori, deci obligatoriu ca lespede să-i fi aparținut (Chihaiia 1969, p. 146, cf. Chihaiia 1963, p. 47, cu o cu totul altă părere în care considera că „pietrele funerare ale mormintelor 10 și 12 s-au pierdut”, o părere perfect justificată și în opinia noastră), menționăm doar că, în iunie 2012, când mormântul a fost redeschis în vederea reexpertizării sale, aceeași lespede a fost relativ ușor îndepărtată cu ajutorul a două-trei persoane și al unei pârgii.

⁶³ Bătrîna, Bătrîna 2020, p. 134–137, 154, fig. 1/1.

⁶⁴ Bătrîna, Bătrîna 2012.

⁶⁵ Această lacună își are rădăcinile, în principal, în „păcatul originar” petrecut în timpul săpăturilor lui V. Drăghiceanu, care nu a observat existența unei biserici mai vechi.



Fig. 1. 1a–c. Inelul cu camee din mormântul 10 (după Drăghiceanu 1917–1923a, p. 64, fig. 60/62, scara 1:1, 2:1, 3:1); 2a–b. fotografii 2007; 3. stratigrafia – „secție în pardoselile bisericii” (după Drăghiceanu 1917–1923a, p. 40, fig. 29).

Una dintre podoabele cele mai spectaculoase găsite în mormântul 10 din Biserica domnească de la Curtea de Argeș, alături de pafta, este inelul cu camee și cu inscripție talismanică preluată din evanghelie (Luca IV, 30): † IESUS AUTEM TRANSIENS PER MEDI(UM ILLORUM IBAT) (fig. 1/1a–c; 2a–b⁶⁶). Scrierea pe veriga inelului este cu caractere gotice (denumită și scriere lombardă), ceea ce arată că inelul a fost produs într-un atelier din nordul Italiei, în jurul mijlocului secolului al XIV-lea, fapt cunoscut și acceptat de toată lumea. Ceea ce a stârnit numeroase discuții, încă de la descoperirea sa, a fost în special inscripția de pe umărul inelului, interpretată cel mai adesea ca marcaj al meșterului orfevier. Timp de un secol, specialiștii, începând cu N. Iorga și V. Drăghiceanu, dar mai ales cu O.M. Dalton, la care ultimul a apelat, continuând cu P. Chihaia, M.M. Popescu⁶⁷, R. Theodorescu⁶⁸, N. Constantinescu, L. Dumitriu⁶⁹ – pentru a aminti doar pe câțiva dintre cei care și-au îndreptat atenția asupra podoabelor de la Argeș – au observat ori acceptat (fie și tacit) existența a patru litere – AL MA – interpretate ca Alexander Magister (prescurtare a numelui meșterului) sau Alexandru și Maria – ori chiar *ALMA* drept coruptelă/regionalism latinofon de la *anima*, folosit(ă) eminent în Portugalia, unde au supraviețuit templierii după 1310. În ceea ce ne privește, fără a ne aroga merite de specialiști în inscripții medievale (statut valabil pentru cel puțin unul dintre autorii articolului de față), pe baza materialelor publicate disponibile, am propus lectura AL-VA sau AL-WA, interpretat ca Alexandru Vaievod/Waievod. Ideea nu era întru totul nouă, după cum am menționat anterior, AL W citind și Grigore Ionescu în 1940⁷⁰. De asemenea, în volumul din 2017, imaginea de pe camee a fost considerată în mod eronat a fi un cap de bărbat cu turban, care ar corespunde capului de sarazin ștanțat (ca însemn de meșter) pe florinii emiși de regele Ungariei, Ludovic I de Anjou (1342–1382)⁷¹.

Doamna și domnul Bătrîna⁷² consideră inscripția de pe umărul inelului ca marcă de artist orfevier, compusă din două litere A și L și mai multe elemente, simbolizând o scenă de vânatoare, în care se distinge o palmă umană, un monticol,

⁶⁶ Mulțumim și pe această cale doamnei Luminița Dumitriu pentru fotografiile podoabelor din mormântul 10, pe care ni le-a pus la dispoziție cu multă generozitate.

⁶⁷ Popescu 1970, p. 60.

⁶⁸ Theodorescu 1976, p. 269–277.

⁶⁹ Dumitriu 2001, p. 56.

⁷⁰ Vezi mai sus.

⁷¹ Ioniță, Kelemen, Simon 2017, p. 387. Eroarea a fost sesizată încă de atunci și ar fi putut fi îndreptată cu ușurință înainte de apariția cărții. Pe baza fotografiilor, colegul Aurel Vilcu ne-a sugerat că imaginea seamănă cu o zeitățe feminină războinică, foarte asemănătoare cu imaginea Romei de pe monedele antice. Corectura nu a mai fost operată, printre alte motive fiind și acela că, prin această asociere, am fi putut fi acuzați că forțăm apropierea dintre Roma/Vatican și posesorul inelului din mormântul 10.

⁷² „Cunoștințele” dobândite ca meșter bijutier în autoimpusul exil canadian, cele de fost membru al Muzeului Național de Istorie a României, precum și conexiunile de orice altă natură i-au permis lui A. Bătrîna să examineze ca nimeni altul din punct de vedere morfologic inelul buclucaș...

lujerul unei plante, doi arbuști, un ogar și un șoim, toate dispuse pe o suprafață extrem de mică, după cum remarcau, de doar 0,1 cm². Pe camee se află imaginea unei matroane romane identificată cu Julia Maesa Augusta, bunica împăraților Elagabalus și Severus Alexander⁷³, idee cu care suntem de acord; în privința scenei de vânatoare, avem însă serioase rezerve.

Niciun semn de meșter, dintre cele cunoscute până acum (și nu sunt deloc puține), nu are o reprezentare atât de complexă precum cea propusă în articolul semnat de către doamna și domnul Bătrîna. Mai mult, spațiul extrem de restrâns, de doar câțiva milimetri pătrați, nu pledează deloc pentru scena propusă. Acele elemente pot fi interpretate în fel și chip (dovadă că unul dintre autorii articolului care postulează existența scenei de vânatoare se și abține)⁷⁴.

Din punct de vedere tehnic, o asemenea scenă, devenită vizibilă (dar foarte discutabilă) doar după ce imaginea a fost mărită de circa 20 de ori, nu putea fi realizată cu mijloacele secolului al XIV-lea⁷⁵. În fotografia inelului, mărită de circa 2–3 ori (inclusiv în imaginile prezentate de către Lia și Adrian Bătrîna)⁷⁶, presupusele elemente ale scenei apar tot continue, având aspect de litere, indiferent care sunt acestea și de semnificația lor (fig. 1/1a–c). Cu imaginea supramărită de câteva zeci de ori, cu mijloace moderne, elementele cu aspect de litere încep însă să „miște” și aici intervin două aspecte: primul constă în imposibilitatea realizării în ceară cu instrumentele (lentile și ustensile) veacului al XIV-lea a unei astfel de scene; cel de-al doilea constă în faptul că intervențiile de curățare/conservare la care a fost supus inelul în ultima sută de ani au afectat fracțiuni de milimetru (invizibile cu ochiul sau chiar cu lupa obișnuită, dar care ar putea fi constatate însă la o analiză metalografică, eventual cu ajutorul razelor X etc.)⁷⁷. Nu în ultimul rând, imaginea accesibilă privirii a mult discutatele semne, atât pentru purtătorul inelului din mormântul 10, cât și pentru contemporanii epocii sale era aceea de litere. În fapt, conta ceea ce se putea observa, nu o presupusă intenție a meșterului (fie el chiar un geniu al începutului Renașterii), imposibil de realizat, dar mai cu seamă de vizualizat, cu mijloacele secolului al XIV-lea.

⁷³ Bătrîna, Bătrîna 2020, p. 142, 145–146, 155, fig. 2/1–5.

⁷⁴ Bătrîna, Bătrîna 2020, p. 145.

⁷⁵ Reamintim că primii ochelari (cu lentile modeste din punct de vedere al capacității de mărire) sunt cunoscuți în Europa (chiar în Italia) la sfârșitul secolului al XIII-lea și abia din jurul anului 1600 apar primele instrumente mai performante (microscopul, telescopul) capabile să mărească de câteva zeci de ori (Frugoni 2001).

⁷⁶ Bătrîna, Bătrîna 2020, p. 155, fig. 2/1–2.

⁷⁷ Din experiența proprie, menționăm că analizele 2D XRF asupra unui cercel/verigă de tâmplă descoperit la Feldioara pentru care a existat **acces deplin**, efectuate sub coordonarea prof. Ph. Guillot (Centre Universitaire de Formation et de Recherche Jean-François Champollion, Albi, Franța), au pus în evidență atât reparațiile suferite de piesă în vechime, cât și intervențiile de conservare la care a fost supus obiectul după descoperirea sa în anii '90 (Ph. Guillot *et alli*, *The use of 2D XRF non destructive elemental analysis in the study of archaeological objects*, First Congress Arheoinvest, iunie 2011, Iași).

Autorii contribuției mai susțin că literele A și L trebuie citite separat, ca fiind inițialele meșterului, adică provin de la numele și prenumele acestuia, și nu ca o prescurtare de la Alexandru, motivând că, în perioada medievală, prescurtarea respectivă nu era uzuală. Să nu fi știut N. Iorga, D. Onciul, G. Brătianu etc. acest lucru, în ciuda faptului că le-au trecut prin fața ochilor mii de documente și inscripții medievale? Nu în ultimul rând îl reamintim și pe O.M. Dalton, autoritatea numărul 1 a vremii în materie de inele, utilizat ca referință principală la British Museum și în prezent (consultat intens de către V. Drăghiceanu)⁷⁸, care ar fi atras atenția dacă prescurtarea nu era în conformitate cu uzanțele epocii. Fără a intra în acest subiect, menționăm doar arhicunoscuta prescurtare IO/ω de la Ioan, desigur interpretabilă și aceasta⁷⁹.

Departate de a nu fi supus analizei inelul respectiv, este drept nu în volumul monografic apărut în 1984, ci într-un studiu elaborat ca o replică la părerile noastre, dar înainte de apariția cărții din 2017, N. Constantinescu citea, în interiorul stelei lui Melchisedec, tot AL VA, dar avea, desigur, o altă interpretare⁸⁰. Lia și Adrian Bătrîna nu au nicio reacție la opiniile noi exprimate de către N. Constantinescu, mulțumindu-se să constate că „arheologul Constantinescu nu mai consideră necesar să ia în discuție, în lucrarea sa cu caracter monografic, inventarul funerar deținut de înhumatul din mormântul 10”⁸¹, deși acesta analizează, chiar în monografie, nu inelele, ci paftaua și cordonul fastuos⁸², ajungând la concluzii interesante.

În dorința de a îndepărta orice conexiune spirituală între inel și purtătorul său din mormântul 10 s-a emis aserțiunea că inelul nu ar fi fost găsit în mormânt, pe motiv că V. Drăghiceanu nu ne prezintă o fotografie a decedatului cu inelele pe degete⁸³. Onestitatea lui V. Drăghiceanu nu a fost pusă însă la îndoială niciodată până acum; faptul că ar fi „îmbogățit”, deliberat sau din greșeală, inventarul funerar⁸⁴ din faimosul mormânt (singurul intact) pe care abia îl descoperise este greu de acceptat

⁷⁸ Drăghiceanu 1917–1923a, p. 59, 63, 65–66, 70.

⁷⁹ Tadin 1977.

⁸⁰ Potrivit acesteia: „(...) cele patru litere redau, prin constrângere (ca un fel de siglă, *singulae litterae*), o tainică și creștinească urare, adresată unui virtual posesor/purtător al inelului, de felul: AL VA /„Vreounuia care pe acest /inel/ l-ar purta, Sănătate!”/ sau AL VA /„Altuia care ar fi să-l poarte, Cu bine să fie!”/ sau AL VA> /„Străinului ce întâmplător ar purta acest /inel/ Sănătate!”/ Cu o asemenea atribuire (sacerdotală prin excelență, purtând girul lui Melchisedec (...))” (Constantinescu 2015, p. 24).

⁸¹ Bătrîna, Bătrîna 2020, p. 144.

⁸² Constantinescu 1984, p. 114–117.

⁸³ Constantinescu 2015, p. 22.

⁸⁴ Drăghiceanu consemnează (de două ori) existența a patru inele în mormântul 10 – „două mari moștenite și două personale, mai mici cari barau, pe degete, pe cele mari” (Drăghiceanu 1917–1923a, p. 63–65, fig. 62–63, 65–66; pl. XII–XIII); „(...) având în două degete patru inele de aur (...) (unul cu perle și la mijloc cu o agată, unul cu un brilliant cu o inscripție inelară, unul cu un rubin și altul cu un cameu)” (Drăghiceanu 1917–1923b, p. 149–150, fig. 161).

de către opinia științifică⁸⁵. De aceea, a fost lansată ideea, bazată pe relatările *Cronicii pictate de la Viena* privind bunurile capturate de români în urma bătăliei de la Posada, că inelul ar putea proveni din pradă de război, respectiv că ar fi aparținut ipotetic dominicanului Petru, numit episcop la Argeș, căzut în luptă în 1330⁸⁶. Potrivit acestui scenariu, câteva decenii mai târziu, Vladislav-Vlaicu, devenit vodă între timp, avea să găsească inelul în tezaurul țării și, sedus de frumusețea artistică a acestuia, avea să și-l însușească și să se înmormânteze cu el. De ce ar fi ajuns să fie purtat de către nepot și nu de către bunicul Basarab (în fond cel ce l-a capturat, dacă acceptăm că inelul a fost al unui înalt prelat catolic) sau de către tatăl său (Alexandru)?... Să fie o chestiune de gust, o „cochetărie în plan politic cu catolicismul”⁸⁷ sau reprezintă o întrebare fără răspuns (ca multe altele de altfel)? Voievozii fondatori să fi fost oare niște pleșcuiitori care despuiau cadavrele învinșilor și se îngropau cu prada de război? O astfel de imagine este cel puțin macabră...

Există suficiente dovezi că primii domni ai Țării Românești dispuneau de relațiile și de mijloacele materiale necesare pentru a-și procura podoabele și costumele potrivite funcțiilor lor și în pas cu moda vremii.

Dacă dăm de o parte limbajul și invectivele, dorința lui N. Constantinescu de a apăra identificarea personajului din mormântul 10 cu Vladislav-Vlaicu este firească până la un punct, ea fiind, în fond, până în prezent, și părerea oficială încetățenită în ultima jumătate de veac. Aceasta luase locul, după cum am amintit la început, celei a descoperitorului mormântului, care vedea în mormântul 10 pe Radu I. „O necesară punere la punct”, cum el însuși precizează încă din titlu, împotriva identificării personajului cu un Alexandru Voievod aparent inexistent în cronicile țării, are motivație pentru N. Constantinescu și poate avea sens pentru foarte multe persoane care nu doresc să vadă că există încă multe semne de întrebare referitoare la oricare atribuire (inclusiv la cea propusă de noi).

Analiza inelului oferită de către doamna și domnul Bătrîna constituie, fără îndoială, un pas înainte (dincolo de unele malițiozități) și credem că ar putea fi urmată (acum că avertizările de la cel mai înalt nivel „să nu tulburăm somnul voievozilor” și ostilitatea cu care ne-am confruntat după deschiderea mormântului 10 în iunie 2012 par să se fi estompat)⁸⁸ de o nouă reevaluare *de visu* (dincolo de geamul vitrinei), însoțită

⁸⁵ I-au fost contestate în general metoda de săpătură (sau lipsa acesteia), viteza extrem de mare cu care a cercetat un monument de o asemenea valoare și, mai ales, faptul că a confundat ruinele unei biserici mai vechi cu substrucțiunile actualei biserici, dar niciodată calitatea sa umană.

⁸⁶ Constantinescu 2015, p. 24–26.

⁸⁷ Constantinescu 2015, p. 26.

⁸⁸ Vezi, de pildă, ecourile acestei ostilități și cum a fost receptată în străinătate chestiunea analizelor ADN din România într-un articol recent apărut în Serbia (Bogunović 2019, p. 177–180).

de analize metalografice⁸⁹, și a celorlalte podoabe de la Argeș. Un astfel de studiu ar fi demn cu siguranță de a fi inclus printre operele capitale ale oricărui specialist.

Inele cu inscripții religioase în limba latină sunt destul de des întâlnite la vârfurile feudalității (și nu numai) occidentale din secolele XIII–XV⁹⁰, dar foarte rar pe teritoriul Țării Românești⁹¹. După cunoștințele noastre, ele nu au fost descoperite până în prezent nici în Transilvania, ceea ce poate părea ușor surprinzător, și nici în Moldova. De aceea inelul acesta indică, în opinia noastră, o serie de conexiuni politice și spirituale avute de persoana care l-a purtat cu personaje importante din Europa Apuseană.

Eduard de Woodstock, prinț de Wales, „Prințul Negru” (1330–1376), este unul dintre cele mai cunoscute personaje care a avut un inel foarte asemănător tipologic cu inscripție identică, realizată în aceeași manieră, dar, din ceea ce știm până acum, fără să conțină și vreun nume de meșter⁹². În Europa mai există alte câteva inele medievale cu aceeași inscripție, diferite (mai mult sau mai puțin) tipologic (unele și cronologic), cu și fără însemne vizibile de meșter, ori cu numele primilor posesori, de regulă italieni, însă nu atât de faimoși⁹³. În pofida exemplelor cunoscute, suntem totuși departe de a le considera produse de serie largă (eventual, cele din argint ori fără piatră prețioasă ar putea fi încadrate astfel), care au ajuns în posesia beneficiarilor exclusiv prin intermediul negustorilor, după cum încearcă să ne convingă Lia și Adrian Bătrîna⁹⁴. Aprecierea noastră este valabilă, fără a exclude și alte piese, cel puțin pentru inelul aflat în discuție și cel al „Prințului Negru” (Eduard de Woodstock).

Ceea ce apropie însă cele două inele nu este doar asemănarea tipologică și identitatea inscripției, ci, foarte probabil, faptul că au ajuns în posesia celor două personaje, în opinia noastră, prin intermediul aceleiași surse, aproximativ în același timp.

⁸⁹ De pildă, o comparație metalografică (alături de cea morfologică) cu inelul „Prințului Negru” ar fi un indiciu pentru proveniența din același atelier. Dacă s-ar confirma, am avea un temei în plus să considerăm că inelele au fost comenzi papale cu scopul de a fi oferite celor doi prinți.

⁹⁰ Aceeași inscripție apare și pe unele monede de aur (tip *noble*), emise în secolele XIV–XV de către regii Angliei: Eduard III, Richard II, Henric V, Eduard IV.

⁹¹ Un singur inel cu o inscripție devoțională în limba latină pe chaton (*D<OMINUS>I<ESUS>T<ECUM>*), datând din jurul anului 1400, a mai fost găsit la Lerești, lângă Câmpulung (Anton-Manea 1996; Dumitriu 2001, p. 60, 128; Taf. 91/9). S-ar mai putea adăuga inelul lui Nan Udobă (mormântul 7) din Biserica Domnească de la Argeș, care poartă o inscripție religioasă pe verigă, dar în limba germană (*HILF GHOT*) (Drăghiceanu 1917–1923a, p. 66–67, fig. 72; Dumitriu 2001, p. 120; Taf. 29/3). Ambele piese sunt mult diferite față de inelul aflat în discuție.

⁹² „Prințul Negru”, decedat înaintea tatălui său – Eduard III (1327–1377) – fără a apuca să fie încoronat ca rege al Angliei, este înmormântat la Westminster Abbey, inelul aflându-se, însă, la Paris, în Muzeul Luvru.

⁹³ Dalton 1912, p. 39, nr. 231; p. 41, nr. 239; p. 48, nr. 283; www.britishmuseum.org/collection/object/H_1853-0218-13; www.britishmuseum.org/collection/object/H_AF-568; <http://medaillesetantiques.bnf.fr/ws/catalogue/app/collection/record/ark:/12148/c33gbvq6f>; collections.vam.ac.uk/item/O118960/ring-unknown;

⁹⁴ Bătrîna, Bătrîna 2020, p. 143.

Inelele respective, după toate indiciile, par să reprezinte daruri ale Papei Clement VI (1342–1352) către cei doi prinți – ai Țării Românești și Angliei – cu scopul de a-i determina să pornească în cruciadă⁹⁵.

Anul 1345 reprezintă momentul când trimișii Țării Românești și ai Angliei s-au aflat în Franța la Avignon (sediul papal de la acea vreme), negociind politic cu Clement VI. Scrisoarea papei către *nobilul bărbat Alexandru Basarat* (și alți *Olachis Romanis* amintiți aici) este grăitoare în acest sens⁹⁶, Alexandru al Țării Românești în alianță cu Ungaria declanșând o ofensivă victorioasă împotriva tătarilor, în urma căreia partea estică a Munteniei și sudul Moldovei au fost scoase de sub dominația Hoardei de Aur. În schimbul acestei participări, Alexandru dorea obținerea din partea papei a unei coroane regale și a unui episcop de rit latin dependent direct de scaunul papal – fapt ce nu s-a materializat însă din pricina opoziției lui Ludovic I de Anjou, regele Ungariei.

Identificarea personajului feminin de pe camee cu o matroană romană (din familia imperială) – datorată perspicacității doamnei și domnului Bătrîna – alături de similitudinea pontificală și devoțională dintre inelul din mormântul 10 și cel al „Prințului Negru” al Angliei ar putea susține originea papală a inelului în discuție. Putem considera această podoabă, conținând simboluri mai mult sau mai puțin încifrate, oare ca un inel de investitură papală (?)⁹⁷, desigur departe de a fi echivalentul coroanei mult dorite. Ar fi prea simplu ca voievodul, oricare ar fi fost el, să ignore inscripția și să-l achiziționeze de-a gata, cu dimensiune „standard”, pe calea comerțului pur și simplu. Eventual l-ar fi comandat, ținând seama de măsura degetelor sale la un orfevrier și nu oricare, ci unul renumit (din Italia, în cazul de față). Putem să ne întrebăm de ce ar fi avut nevoie personajul din mormântul 10 să cumpere de la negustori (după cum ne încredințează A. Bătrîna că s-au petrecut faptele)⁹⁸ două inele cu inscripții devoționale îndeplinind teoretic aceeași funcție? Un argument în plus că

⁹⁵ În cazul Țării Românești, se pune problema unei cruciade contra tătarilor (Papacostea 2016), iar pentru „Prințul Negru”, împotriva maurilor din Spania. La acea dată, Anglia și Franța se aflau în timpul „războiului de 100 de ani”, papa era interesat să oprească conflictul dintre două țări creștine și să direcționeze trupele engleze aflate în Franța („Prințul Negru” avându-și reședința la Bordeaux) împotriva maurilor din Spania.

⁹⁶ DRH D, p. 60. Documentul relevă o relație specială între Clement VI și Alexandru, care nu poate fi tăgăduită, mult mai puternică chiar decât simbolistica controversată a inelului (cu inscripție religioasă) – de investitură sau nu, cu numele voievodului ori cu cel al meșterului orfevrier înscris pe el.

⁹⁷ Însuși N. Constantinescu sublinia: „(...) inelele cu inscripții – inele de investitură, cum aprecia cu totul plauzibil Dinu C. Arion” (Constantinescu 1971, p. 18).

⁹⁸ Conform acestui scenariu, înfățișat ca un banal act comercial (chiar amuzant, dacă nu am întui că se dorește camuflarea adevăratei probleme – confesiunea și statutul de interlocutor papal al personajului din mormântul 10) –, ar trebui să acceptăm ideea că negustorii asaltau târgurile Valahiei, oferind spre vânzare inele cu inscripții devoționale de rit latin!!! Mai rămâne să ne întrebăm dacă tarabele erau pline și cam câte inele s-au vândut, de vreme ce acestea două sunt singurele descoperite în spațiul extracarpatic?! Este desigur o întrebare fără răspuns, ca multe altele, de altfel, cu caracter mai mult sau mai puțin științific, născute din demersul autorilor Lia și Adrian Bătrîna...

acest inel, extrem de rafinat și departe de a fi din „categoria produselor de serie largă”, a ajuns în posesia voievodului pe o altă cale – poate cea a darului papal, propusă de noi. Reamintim că în mormântul 10 se mai afla un inel cu inscripție religioasă în limba latină (pe verigă și tot cu caractere gotice) – AVE MARIA GRACIA PLENA DOMNINUS TE[CUM]⁹⁹ (fig. 2), considerat de noi ca fiind secundar în raport cu celălalt inel, trecut însă sub tăcere de către autorii articolului mult citat. Simplă coincidență, modă, moștenire, pradă de război, cochetărie ori ignoranță religioasă sau încă o dovadă că personajul înmormântat aici aparținea unei lumi profesionale diferite de cea a lui Vladislav-Vlaicu și Radu I?!

În încheiere, cu riscul de a ne repeta, afirmăm încă o dată că problemele istorico-arheologice din jurul bisericii „Sfântul Nicolae Domnesc” de la Curtea de Argeș sunt departe de a fi rezolvate și va mai curge multă apă pe Argeș, Dâmbovița, Someș, în Ontario sau pe Sena până când se vor rezolva. De aceea, lucrarea noastră – „fie că o accepți sau nu, va fi înainte și după aceasta” (Șerban Papacostea) – și-a atins scopul în ciuda criticilor, acela de a incita la o dezbatere onestă în termeni științifici¹⁰⁰.



Fig. 2. a-b. Al doilea inel cu inscripție religioasă din mormântul 10 („inelul secundar”), fotografii 2007.

⁹⁹ Drăghiceanu (1917–1923a, p. 63–64, fig. 63a–b) considera ambele inele cu inscripții religioase ca fiind moștenite.

¹⁰⁰ Vezi, de exemplu: Coman 2019, p. 80 (nota 89); Cristea 2019, p. 100 (nota 17) sau Spinei 2019, p. 100 (nota 286).

BIBLIOGRAFIE

- Albu 2014 I. Albu, *Memoria epigrafică în Europa Centrală și de Sud-Est (Evul Mediu și Epoca Premodernă)*, Sibiu, 2014.
- Anton-Manea 1996 C. Anton-Manea, *Un inel sigilar descoperit la Lerești, jud. Argeș. Probleme de datare*, CN 7, 1996, p. 237–239.
- Bătrîna, Bătrîna 2012 L. Bătrîna, A. Bătrîna, *Biserica „Sfântul Nicolae” din Rădăuți. Cercetări arheologice și interpretări istorice asupra începuturilor Țării Moldovei*, BiblMemAnt 30, Piatra Neamț, 2012.
- Bătrîna, Bătrîna 2020 L. Bătrîna, A. Bătrîna, *Opinii cu privire atât la cronologia mormântului 10 din Biserica Domnească de la Curtea de Argeș, cât și pe marginea inelului cu camee descoperit în acesta*, SCIVA 71, 1–2, 2020, p. 129–155.
- Bogunovič 2019 P.B. Bogunovič, *Appendix ad Historiam Serborum et Sclavorum (A Contribution to the History of the Serbs and Slavs)*, Cultura polisa 16, 39, 2019, p. 159–188.
- Cernovodeanu 1977 D. Cernovodeanu, *Știința și arta heraldică în România*, București, 1977.
- Chihaia 1963 P. Chihaia, *Contribuții la problema identificării mormintelor din biserica Sf. Nicolae domnesc din Curtea de Argeș*, Glasul Bisericii 22, 1–2, 1963, p. 41–70.
- Chihaia 1969 P. Chihaia, *Date noi despre necropola primilor Basarabi din Curtea de Argeș*, Argesis 2, 1969, p. 133–166.
- Coman 2019 M. Coman, *Înainte de tradiția bizantină. Încăunarea domnilor în Țara Românească medievală (secolele al XV-lea-al XVI-lea)*, în E. Timotin (ed.), *Elemente de ceremonial în literatura din spațiul românesc (secolele al XIV-lea-al XVIII-lea)*, București, 2019, p. 63–94.
- Constantinescu 1970 N. Constantinescu, *La résidence d’Argeș des voïvodes roumains des XIII^e et XIV^e siècles. Problèmes de chronologie à la lumière des récentes recherches*, RÉSEE 8, 1, 1970, p. 5–31.
- Constantinescu 1971 N. Constantinescu, *Curtea Domnească din Argeș. Probleme de geneză și evoluție*, BMI 40, 3, 1971, p. 14–23.
- Constantinescu 1977–1978 N. Constantinescu, *Die Chronologie der Denkmäler im Fürstenhof Argeș (13. –14. Jahrhundert) und ihre historische Bedeutung*, Dacoromania 4, 1977–1978, p. 257–282.
- Constantinescu 1981 N. Constantinescu, *Cronologia monumentelor de la Curtea de Argeș (sec. XII–XIV). Semnificația lor istorică*, RevIst 34, 4, 1981, p. 681–701.
- Constantinescu 1984 N. Constantinescu, *Curtea de Argeș (1200–1400). Asupra începuturilor Țării Românești*, București, 1984.
- Constantinescu 2009 N. Constantinescu, *Radu I Vv. și scaunul din Argeș. Repere din istoriografie*, Argesis 18, 2009, p. 89–114.
- Constantinescu 2010 N. Constantinescu, *Basarab I și Vladislav I la Argeș. Mărturii din Biserica Domnească „Sf. Nicolae” - 1. Data executării grafitului cu știrea morții lui Basarab I. - 2. Din nou despre Vlaicu Vodă – ctitor și donator la Athos*, Argesis 19, 2010, p. 21–42.
- Constantinescu 2015 N. Constantinescu, *Curtea de Argeș în trecut și astăzi: Interes științific internațional vs. confuzii și impostură autohtonă – Vestigiile*

- din Biserica Domnească Sf. Nicolae în trei ipostaze – (O necesară punere la punct), *Argesis* 24, 2015, p. 9–46.
- Cristea 2019 O. Cristea, *În căutarea unor ceremonii în Țările Române: surse, probleme, metode*, în E. Timotin (ed.), *Elemente de ceremonial în literatura din spațiul românesc (secolele al XIV-lea–al XVIII-lea)*, București, 2019, p. 95–105.
- Dalton 1912 O.M. Dalton, *Catalogue of Finger Rings. Early Christian, Byzantine, Teutonic, Mediaeval and Later*, London, 1912.
- Dincă 2020 A.C. Dincă, *Începuturile scrisului istoric în Transilvania medievală (până la mijlocul veacului al XVI-lea)*, în M. Dejan (ed.), *Scris, scriitură, text în Țările Române (secolele XV–XVIII)*, Suceava, 2020, p. 137–166.
- Drăghiceanu 1917–1923a V. Drăghiceanu, *Curtea Domnească din Argeș. Note istorice și arheologice*, BCMI 10–16, 1917–1923, p. 9–76.
- Drăghiceanu 1917–1923b V. Drăghiceanu, *Jurnalul săpăturilor din Curtea Domnească a Argeșului*, BCMI 10–16, 1917–1923, p. 134–152.
- DRH D *Documenta Romaniae Historica, D. Relații între țările române*, I (1222–1456), (ed. Ș. Pascu, C. Cihodaru, K. Gündisch, D. Mioc, V. Pervain), București, 1977.
- Dumitran 2020 A. Dumitran, *The Chronology of the Murals in the Râmeț Monastic Church (Alba County, Romania) Based on a Reevaluation of the Dating of the Narthex Inscription*, *Museikon* 4, 2020, p. 109–162.
- Dumitriu 2001 L. Dumitriu, *Der mittelalterliche Schmuck des unteren Donaugebietes im 11.-15. Jahrhundert*, MNIR Monografii II, Bukarest, 2001.
- Frugoni 2001 C. Frugoni, *Medioevo sul naso: occhiali, bottoni e altre invenzioni medievali*, Roma, 2001¹.
- Galaction 1977 G. Galaction, *Jurnal* (ed. T. Vârgolici), București, 1977.
- Ionescu 1940 G. Ionescu *Curtea de Argeș. Istoria orașului prin monumentele lui*, București, 1940.
- Ioniță, Kelemen, Simon 2017 A. Ioniță, B. Kelemen, A. Simon, *AL WA Prințul Negru al Vlahiei și vremurile sale*, Minerva III, 14, Cluj-Napoca, 2017.
- Iorga 1937 N. Iorga, *Histoire des Roumains*, vol. III, Bucarest, 1937.
- Iorga 1939 N. Iorga, *O nouă carte despre Curtea-de-Argeș* [= recenzie la G. Ionescu *Curtea de Argeș. Istoria orașului prin monumentele lui, București, 1940*], BCMI 32, 101, 1939, p. 141–142.
- Kogălniceanu 1912 C. Kogălniceanu, *Tabloul genealogic și cronologic al Basarabilor, domni ai Țării Românești. 1310–1659*, București, 1912.
- Kogălniceanu 1928 C. Kogălniceanu, *Mormântul lui Radu I Basarab și biserica domnească de la Curtea de Argeș*, *Arhiva (Iași)* 35, 2, 1928, p. 85–196.
- Monok 2002 I. Monok (ed.), *Nel segno del corvo: libri e miniature della biblioteca di Mattia Corvino, re d'Ungheria (1443–1490)*, Modena, 2002.
- Mureșan 2019 D.I. Mureșan, *Rex Dacie / Regina Dacie. Contribuții la studiul ideologiei monarhice daneze la finele Evului mediu*, în M. Motogna, M. Hasan, V. Vizauer (eds.), *Nicolae Edroiu – Cel care a trecut făcând bine*, Cluj-Napoca, 2019, p. 65–163.
- Mureșan 2020 D.I. Mureșan, *Rex Dacie / Regina Dacie. O istorie conectată de la Marea Baltică la Marea Neagră la amurgul Evului Mediu (I)*, *Archiva Moldaviae* 12, 2020, p. 15–87.

- Olar, Cristea 2020 O. Olar, O. Cristea, *Giochi di pazienza. Viața Sf. Nifon și istoria Țării Românești: un sfânt și un domn ideal*, în P. Zahariuc (ed.), *Țările Române și Sfântul Munte*, Iași, 2020, p. 203–248.
- Onciul 1899 D. Onciul, *Originile Principatelor Române*, București, 1899.
- Papacostea 2016 Ș. Papacostea, *Istorie și geopolitică. Geneza statului în trecutul românesc*, București, 2016.
- Pippidi 2011 A. Pippidi, *Grigore Ionescu, strada și omul*, Dilema Veche, 397/22-28 septembrie 2011 (<https://dilemaveche.ro/sectiune/bordeie-si-obiceie/articol/grigore-ionescu-strada-si-omul>)
- Pop 2020 I.-A. Pop, *Matthias Corvinus, Re de Ungaria, de Dacia etc., in 1462*, *Transylvanian Review* 20, 2020, suppl. 1, p. 41–52.
- Popescu 1970 M.M. Popescu, *Podoabe medievale în Țările Române*, București, 1970.
- Priebatsch 1894 F. Priebatsch, *Politische Correspondenz des Kurfürsten Albrecht Achilles, 1470–1486*, Publikationen aus den Königlichen Preußischen Staatsarchiven 59, vol I: 1470–1474, Leipzig, 1894.
- Rainer 1917–1923 F. Rainer, *Cercetări antropologice asupra osemintelor aflate în săpături*, BCMI 10–16 (1917–1923), p. 153–160.
- Rădvan 2011 L. Rădvan, *Orașele din Țările Române în Evul Mediu (sfârșitul secolului al XIII-lea- începutul secolului al XVI-lea)*, Iași, 2011.
- Sacerdoțeanu 1935 A. Sacerdoțeanu, *Mormântul de la Argeș și zidirea Bisericii Domnești*, BCMI 28, 84, 1935, p. 49–57.
- Spinei 2019 V. Spinei, *The Terminology Reflecting the Ethnic Identity of the Romanian Voivodships in the Middle Ages and Renaissance*, RRH 58, 2019, p. 53–178.
- Tadin 1977 M. Tadin, *L'origine et la signification de la particule Io dans le titre honorifique des princes de Bulgarie, de Serbie (méridionale), de Valachie et de Moldavie*, *Cyrrilomethodianum* 4, 1977, p. 172–196.
- Theodorescu 1976 R. Theodorescu, *Un mileniu de artă la Dunărea de Jos*, București, 1976.

*AL WA – ON GRAVE 10 IN THE PRINCELY SAINT-NICHOLAS CHURCH IN
CURTEA DE ARGHEȘ
(ONE HUNDRED YEARS SINCE ITS DISCOVERY)*

ABSTRACT

The article constitutes an scholarly addenda to the synthesis *AL WA: Prințul Negru al Vlahiei și vremurile sale* [*AL WA: The Black Prince of Vlachia and his Times*] (Cluj-Napoca, 2017). Based on the new information at hand, two of the three authors (*i.e.* the archaeologist and the historian) of the book focus on previously neglected or unnoticed aspects, with emphasis on the stratigraphy of the so-called Grave 10 in the Princely Saint Nicholas Church in Curtea de Argeș (discovered a century ago, in 1920), and on the part of his funeral inventory. The paper also constitutes a rebuttal of the unsubstantiated critics voiced against the main topic of the book: the identity of the monarchic figure in Grave 10, a voivode named Alexander (apparently not Nicholas-Alexander, but an elder brother). We recall that Grave 10 was the only burial with an – intact – preserved sarcophagus in the entire church, with furthermore a sumptuous funeral inventory. Consequently, since the Interwar period, the highly reasonable possibility

was raised that the grave belonged to an earlier church, built prior to the 1350s (in fact prior to 1300, as revealed already by the new archaeological researches at the end of the 1960s). Paradoxically, these critics have managed only to further strengthen the conclusions they attempted to contradict. For instance, the correct identification of a Roman matron (from the imperial family) on the main ring of the deceased in Grave 10, as well as the technical observation, impossible earlier on, that the controversial inscription *AL WA/VA* on this ring was carved from the very beginning (not added at a later stage) demonstrate that the ring was more than justly deemed a “ring of investiture”. The “ring of investiture” was issued by the Papacy most likely, under Pope Clement VI (and not by the royal Hungarian crown), for a ruler of Wallachia who stood in union with the Church of Rome, at Avignon at that time (possibly also in terms of – Latin – rite), as eloquently indicated by other devotional ring of the deceased, a ring that the critics however failed to mention. This unwanted in fact outcome (for those very critics) is further proof of the bias on which the said critics were founded. Further, needed, researches may therefore have a saner ground to build on, for several sources and analysis are still needed in order to clarify the manifold questions that surround the genesis of medieval Wallachia and in particular the princely necropolis in Curtea de Argeș.

Keywords: The Princely Saint Nicholas Church in Curtea de Argeș, the first voivodes of Wallachia, princely burials, 14th century, grave 10, stratigraphy, devotional rings

LIST OF CAPTIONS

Fig. 1. 1a–c. The cameo ring from the grave 10 (according to Drăghiceanu 1917–1923a, p. 64, fig. 60/62, scale 1:1, 1:2, 1:3); 2a–b. photos 2007; 3. the stratigraphy [*section in the pavements of the church*] (according to Drăghiceanu 1917–1923a, p. 40, fig. 29).

Fig. 2. a–b. The second(ary) ring with religious inscription from the grave 10 (photos 2007).

CRONICA EPIGRAFICĂ A ROMÂNIEI (XXXIX, 2019)

CONSTANTIN C. PETOLESCU

Cronica epigrafică a anului 2019 cuprinde, în comparație cu anii precedenți, un număr mai mic de note (nr. 2082–2178): o parte consemnează contribuții (cărți și articole) tratând diferite probleme ale istoriei provinciilor Dacia (nr. 2082–2144) și Moesia Inferior (nr. 2145–2178); un număr de note privesc epigrafe inedite, dar fără semnificație istorică deosebită (câteva sunt grafiți ceramici), iar în alte cazuri, sunt reluări de inscripții mai vechi (nr. 2113–2141, Dacia; 2167–2178, Moesia Inferior)¹.

De asemenea, de curând, în cursul definitivării acestei cronici, a apărut un nou volum din *L'Année épigraphique* (2017); inscripțiile din Dacia sunt cuprinse între nr. 1190–1201 (cele mai multe întocmite de către Ioan Piso), iar cele din Dobrogea între nr. 1206–1212, 1224–1233 (întocmite de către autorul acestei cronici).

DACIA

(nr. 2082–2144)

Bibliografie – Generalități

(nr. 2082–2112)

2082. Mihai Bărbulescu (coord.), *Termele din castrul legionar de la Potaissa*, Cluj-Napoca, 2019, 424 p.

Termele au fost identificate în *praetentura dextra* a castrului legiunii V Macedonica și au fost cercetate între anii 1993–2008. Cercetare amplă și publicare exemplară.

a) Pentru cronica noastră, reținem mai întâi, din prima parte a cărții, cap. V. *Probleme de cronologie. Ștampile tegulare* (p. 130–147; autor Sorin Nemeti). În funcție de abrevierea numelui legiunii și de forma cartușului, ștampilele descoperite în terme se încadrează

* Academia Română, Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București; adresa e-mail: ccpetolescu@yahoo.fr.

¹ Strângerea bibliografiei epigrafice a beneficiat de sprijinul colegilor: prof. dr. Ioan Piso, prof. dr. Radu Ardevan (Cluj-Napoca), prof. dr. Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba (Iași), prof. dr. Alexandru Avram (Université Le Mans), dr. Florian Matei-Popescu (Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București).

în 11 tipuri, care, la rândul lor, se subîmpart în 78 de variante. Reproducere pozitivă sau retrogradă (vezi desenele de la fig. 307–311). După conținut (indiferent de tip sau variantă), ștampilele sunt următoarele:

- Leg(ionis) VM(acedonicae)*;
- L(e)g(ionis) VM(acedonicae)*
- L(egionis) VMa(acedonicae)*;
- Leg(ionis) VMa(edonicae)*;
- L(egionis) VM(acedonicae) p(iae)*
- L(egionis) VM(acedonicae) p(iae) f(idelis)*;
- L(egionis) VM(acedonicae) S(everiana)*;
- L(egionis) VM(acedonicae) Ant(oniniana)*;
- Legio(nis) V*.

Încercare de cronologie, după conținut (vezi în special cele cu supranumele imperiale *Antoniniana* și *Severiana*) și după contextul arheologic.

b) Reținem, de asemenea, cele două altare cu inscripții dedicate unul *Fortunae*, celălalt *Aesculapio et Hygiae, pro salute D(omini) n(ostris) Imp(eratoris) [--]* (numele martelat), de către un *praefectus alae I Bat(avorum) ∞ (milliariae) agens vice praef(ecti) leg(ionis)* (p. 313–318), probabil din timpul lui Gallienus, prezentate de Mihai Bărbulescu; vezi și Mihai Bărbulescu, *Inscripții din castrul legionar de la Potaissa – The Inscriptions of the Legionary Fortress at Potaissa*, București, 2012, p. 186–213, nr. 22–23, unde numele martelat întregit este cel al lui Gallienus (cazuri de martelări ale numelui acestui împărat: AÉ 1993, 914, Lusitania; AÉ, 2008, 1142–1143, Pannonia Inferior). Vezi și alte propuneri de cronologie: AÉ, 2012, 1215–1216 (numele martelat ar fi cel al lui *Aemilius Aemilianus*); ILD, II, 917–918 (numele martelat ar fi cel al uzurpatorului *Regalianus*).

2083. Ioan Piso, Adrian Ardeț, Călin Timoc, *Inscriptiones Daciae Romanae*. Appendix III. *Inscriptiones laterum museorum Banatus Temesiensis*, Cluj-Napoca, 2019.

Culegerea cuprinde ștampile tegulare păstrate în mai multe muzee și colecții: la Timișoara, în Muzeul Național al Banatului, Episcopia Romano-Catolică, Universitatea de Vest; Complexul Muzeal Arad; Muzeul Județean de Etnografie și al Regimentului de Graniță, Caransebeș; Muzeul de Istorie Lugoj; Muzeul Regiunii Porților de Fier, Drobeta-Turnu Severin; două colecții locale (Muzeul Gornea; Liceul teoretic „Traian Lalescu”, Orșova). Alte piese se află la București, la Muzeul Național de Antichități – Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” și la Muzeul Național de Istorie a României, precum și la Cluj-Napoca – Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei. Unele piese se află și în afara țării – Gradski Museum din Vršac, Arheološki Muzej u Zagrebu, Mora Ferenc Muzeum din Szeged și Kunsthistorisches Museum din Viena.

Ștampilele prezentate sunt, în primul rând, militare (legiuni, trupe auxiliare), dar și ale unor producători particulari.

2084. Ovidiu Țentea, Britta Burkhardt, *Baths on the Frontiers of Roman Dacia – Băile de pe frontierele Daciei romane*, Cluj-Napoca, 2017, 72 p.

Prezentări succinte ale planului și funcționării acestui tip de edificiu militar; ar fi fost util să se consemneze și numele trupelor care au staționat în castelele de care erau pendinte aceste *thermae*.

*

2085. Radu Ardevan, *Heer und Gesellschaft in der römischen Siedlung von Schäßburg*, în Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba, Wolfgang Spickermann (eds.), *Roman Army and Local Society in the Limes Provinces of the Roman Empire. Papers of an International Conference, Iași, June 4th–6th, 2018*, PHAROS 42, Rahden/Westf., 2019, p. 131–138.

Cercetările de la Sighișoara au identificat un important sit roman, datând din secolele II–III, pe malul stâng al râului Târnava Mare; de remarcat existența unui castru cu val de pământ (133 × 180 m; epoca Hadrian – Marcus Aurelius), pe lângă care s-a înfiripat un *vicus militaris* (voci sintetice: TIR L-35, p. 65–66; Nicolae Gudea, *Der dakische Limes. Materialien zu seiner Geschichte*, JRGZM 44, 1997, p. 106–107, nr. 102; vezi încă: IDR, III/4, p. 142–143 și epigrafele de la nr. 190–204). Materiale arheologice: ceramică (de reținut fragmente de amfore, *terra sigillata*, opaițe), monede etc.

Despre două dintre toponimele citate, reținem contribuția lui V.-I. Ciocîltan, *Semnificații istorice ale toponimului Sighișoara și ale hidronimului Târnava* (Alt-Schäsburg 2, 2009, p. 9–14), care face următoarele observații: 1) numele primei așezări medievale de la Sighișoara a fost maghiar, *Segesvár*, devenită mai apoi oraș săsesc, *Schässburg* (de aici observația justă: „Dacă strămoșii noștri ar fi pătruns în Transilvania abia la începutul veacului XIII, așadar după ce localitatea și numele ei deveniseră săsești, ei ar fi împrumutat neîndoielnic forma nouă, germană, nu pe cea veche, ungurească. Prin urmare, toponimul *Sighișoara* probează prezența unei populații românești pe teritoriul sau în preajma localității cu același nume în faza începuturilor ei din secolul XII”); 2) hidronimul *Târnava*, de origine slavă (derivat din sl. трън, *spin*), a fost tradus de secui *Kükülö*, de la care a fost preluat de sași în forma *Kokol* (cu observația: „În eventualitatea că românii ar fi sosit după ce forma ungurească ar fi înlocuit-o pe cea slavă, ei ar fi procedat aidoma sașilor, deoarece n-ar fi avut de ales. Faptul că ei au adoptat cuvântul slav în circulație până la venirea ungarilor îi situează în timp înainte de sosirea coloniștilor secui în regiune”).

2086. Mariana Balaci, *Despre populația de la Romula*, Banatica 29, 2019, p. 207–213.

Izvoarele cercetate sunt cele epigrafice, dar și arheologice (săpături în necropolele orașului, zona locuirii civile, monumentele de artă figurativă); concluzii privind originea etnică a populației (coloniști dardani, orientali, elemente thraco-dacice) și statutul juridico-social (cetățeni romani, peregrini).

2087. Doina Benea, Simona Regep, *Colonizări „anonime” în Dacia în timpul lui Traian*, Arheovest VI/1. *In memoriam Marian Gumă. Interdisciplinaritate în arheologie*, Szeged, 2018, p. 387–397.

Pentru majoritatea așezărilor romane (rurale) din Dacia, documentarea este aproape exclusiv arheologică. „Viața acestor comunități rămâne anonimă, ea nu este materializată pe piatră, monumente sau inscripții” (p. 394).

2088. Chiara Cenati, *Creare comunità: Le iscrizioni collettive dei pretoriani di origine danubiana a Roma*, în Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba, Wolfgang Spickermann (eds.), *Roman Army and Local Society in the Limes Provinces of the Roman Empire. Papers of an International Conference, Iași, June 4th–6th, 2018*, PHAROS 42, Rahden/Westf., 2019, p. 187–204.

Autoarea analizează inscripțiile colective ale pretorienilor originari din provinciile dunărene, acordând atenție tipului de monument, tipului de inscripție și circumstanței în care au fost ridicate.

Cazurile la care se oprește privesc pe pretorienii originari din Thracia, dar mai cu seamă din Moesia, Pannonia și Dacia, ale căror armate (legiuni) sprijiniseră pe Septimiu Sever în ascensiunea sa spre puterea imperială; acestea au contribuit la reorganizarea efectivelor gărzii cu elemente devotate. Sunt analizate cu precădere două inscripții (*laterculi*), CIL, VI, 32624 (= IDRE, I, 39) și 32536 (= IDRE, II, 35), care fac referire și la pretorienii originari din Sarmizegetusa (pentru alte trimiteri, vezi IDRE, I, p. 227, indici). Autoarea remarcă gruparea acestora pe baze etnice, în cadrul cohortelor și chiar a centuriilor. În special, se remarcă înclinația tracilor de a se aduna în grupuri constituite pentru adorarea unor culte comune.

2089. Horațiu Cociș, *Some considerations on the brick and tile stamps from the frontier watchtowers of Dacia Porolissensis*, Arheovest VI/1. *In memoriam Marian Gumă. Interdisciplinaritate în arheologie*, Szeged, 2018, p. 399–415.

Autorul prezintă turnurile de pe frontiera Daciei Porolissensis, în care s-au identificat ștampile tegulare: la Cornul Sonului (com. Poieni, jud. Cluj, zona castrului de la Bologna), ștampila COR II IZ[- -], atribuită cohorței II Hispanorum; la Cetățea (com. Treznea, jud. Sălaj), fragment de ștampilă CO II [- -] (retrogradă), atribuită cohorței II Nerviana Pacensis Brittonum milliaria (trupă care staționa în castrul de la Buciumi); la Poiana Moigradului (com. Mirșid, jud. Sălaj), ștampilă *Leg(ionis) XIII G(eminae)*; la Cetate I (com. Gâlgău, jud. Sălaj), ștampilă *L(egionis) III G(allicae)*.

2090. Dan Dana, *A Hitherto Unrecognised Cornovian on a Roman Military Diploma (RMD I, 35)*, *Britannia* 48, 2017, p. 287–298.

Autorul corectează originea (etnonimul) posesorului diplomei de la Gherla din 22 iulie 133 (IDR, I, 11= AÉ, 1962, 255 = 1967, 390 = RMD, I, 35): CORNOV(ius) (din Țara Gallilor). Vezi și observația primilor editori ai diplomei, consemnată în IDR, I, p. 107: „Daicovicium Protase, Latomus (Bruxelles) XXIV, 1965, p. 322–329 susțin că literele PANNON au fost corectate de gravor în CORINON-, nume geografic în Britannia, de unde ar fi fost originar ostașul Sepenestus (adică din teritoriul de obârșie al unității sale militare, cohors I Britannica milliaria)”. De altfel, chiar în fotografia publicată în IDR se vede destul de clar, CORNOV(-).

2091. Mathias McCarty, Mariana Egri, Aurel Rustoiu, *Connected convenities in Roman Mythraism: Regional Webs from the Apulum Mithraeum III Project (Dacia)*, *Phoenix* 71, 3–4, 2017, p. 370–392.

Vezi și nr. următor.

2092. Mariana Egri, Mathias McCarty, Aurel Rustoiu, Constantin Inel, *A new Mithraic Community at Apulum (Alba Iulia, Romania)*, *ZPE* 205, 2018, p. 268–276.

Nouă versiune a inscripțiilor prezentate în CEPR, XXXVIII (2018), nr. 2912–2915.

2093. Carmen Fenechiu, *The verbs “to write” and “to read” in the inscriptions of Dacia*, *ActaMN* 56/I, 2019, p. 121–134.

Inscripțiile latine atestă folosirea următoarelor verbe exprimând competența de a scrie: *scribere, conscribere, describere, proscribere, subscribere* și *scire* (*litteras scire*, în trei tăblițe cerate de la Alburnus Maior), *legere*; vezi încă Ioan Piso *et alii*, *Lexicon epigraphicum Daciae*, Cluj-Napoca, 2018, s.v.

2094. Fábrián István, *Inscripții imperiale și votive din colecția Teleki-Gornești*, Arheovest VI/1. *In memoriam Marian Gumă. Interdisciplinaritate în arheologie*, Szeged, 2018, p. 431–438.

Autorul prezintă drama colecției (arheologie, etnografie) de la Gornești (jud. Mureș). Două inscripții, incluse în culegerea de inscripții IDR, III/4, 134–135, beneficiază și de imagini fotografice. În privința inscripției *Marti Aug(usto), Q. Caecilius Caecilianus, praefect(us) al(ae) posuit*, I.I. Russu remarca pe plintă un *M* (confirmat după fotografie și de Fábrián István), care s-ar putea completa [*ara*]m, poate cu ligaturile *A+R* și *A+M*. Trupa menționată era *ala I Bosporanorum*, bine atestată la Cristești (despre aceasta: Constantin C. Petolescu, *Auxilia Daciae. Contribuție la istoria militară a Daciei romane*, București, 2002, p. 65–66).

2095. Lucrețiu Mihailescu-Bîrlița, *Salt exploitations in Roman Dacia, Modern sources and new archaeological surveys*, ActaMN 56/I, 2019, p. 135–145.

Autorul prezintă informațiile din secolul XVIII referitoare la exploatarea de sare din Dacia romană, precum și propriile cercetări arheologice de teren în zonele exploatărilor de sare din Dacia. Vezi și nr. următor.

2096. Lucrețiu Mihailescu-Bîrlița, *Salt exploitation in Roman Dacia. A larger overview*, în Lucrețiu Mihailescu-Bîrlița, Wolfgang Spickermann (eds.), *Roman Army and Local Society in the Limes Provinces of the Roman Empire. Papers of an International Conference, Iași, June 4th–6th, 2018*, PHAROS 42, Rahden/Westf., 2019, p. 163–186.

Cu apel și la sursele epigrafice.

2097. Lucrețiu Mihailescu-Bîrlița, Andrei Asăndulesei, *Roman Army and Salt exploitation in Dacia*, JAHA 6, 3, 2019, p. 27–48.

Autorii studiază legăturile dintre resursele de sare, exploatarea sării și armata romană în Dacia. Sarea era importantă nu numai pentru trupe (hrană – nutriție și conservare, prelucrarea pieilor, alimentarea cailor și a altor animale), ci și pentru populația civilă, pentru distribuția ei în restul provinciei.

Vezi și studiile de la nr. 2095–2096.

2098. Eduard Nemeth, *Pannonia and Trajan's Dacian Wars*, în Gergő István Farkas, Réka Neményi, Máté Szabó (eds.), *VISY 75. Artificem commendet opus. Studia in honorem Zsolt Vissy*, Pécs, 2019, p. 370–379.

2099. Sorin Nemeti, *Toponyms in inscriptions from Dacia (I)*, ActaMN 56/I, 2019, p. 109–120.

Autorul își bazează demersul pe trei monumente epigrafice:

1. Inscripție aflată altădată în colecția strânsă la castelul de la Dorstadt (com. Doștat, jud. Alba); acum la Muzeul din Aiud; CIL, III, 7728 (= 12555 = IDR, III/4, 30).

S. Nemeti face unele observații asupra inscripției, însă doar pe baza desenului publicat de I.I. Russu (IDR, III/4, fig. 15); nu își însoțește observațiile pe baza unei fotografii (cea reprodusă tipografic în IDR citat este greu utilizabilă). Personajul *P[(ublius) Ael(ius) Art]emidorus* (după Nemeti, era un *Flavius*) era *dec(urio)*, probabil al unei colonii, Ulpia Traiana sau, mai degrabă, Apulum. În r. 4/5, în loc de *sacerdos creatus a Palm[ysre]/nis* (reconstituirea *ethnicon*-ului este considerată de autor „bizare”), propune APAL[-]NIS, cu ligatura *A+P*, în care presupune un toponim necunoscut (bizar). Ca simplă ipoteză, construcția respectivă ar putea fi *ab al[um]nis*, iar în loc de *adve[n]/tor*, poate *adau[c]/tor* (L. Quicherat, A. Daveluy, *Dictionnaire Latin-Français*⁵, Paris [f.a.]: „celui qui augmente”), care se potrivește cu urmarea (r. 6) *huius templi*. S-ar părea că singurul toponim menționat de această inscripție este în r. 5, *d(omo)* sau *do(mo) Macedoniae*.

2. Următoarea inscripție este de la Potaissa, pe care am cunoscut-o doar din publicațiile lui István Tégylás și A. Kerényi, de unde am reprodus-o în ILD, I, 513; catalogul monumentelor de la Potaissa (Maria Jude, Constantin Pop, *Monumente sculpturale romane în Muzeul de Istorie Turda*, Cluj, 1972), publicație la care nu am avut atunci acces, am cunoscut-o doar din cartea lui Mihai Bărbulescu, *Arta romană la Potaissa*, București – Cluj-Napoca, 2015, p. 279, nr. 34 (dar afirmația de la p. 113: „Only C.C. Petolescu saw a possible name in line 3-4, with question mark, *ITTV / IVN (?) pos(uit)*” este incorectă).

Autorul propune o descifrare inedită a ultimului rând al inscripției: *K I Ø V G I* (pentru forma literei *K*, vezi spre exemplu IDR, III/1, nr. 109). Lectura propusă, *k(astello) Isugi*, este posibilă; antroponimul identificat ar fi de origine celtică (celții din nordul Daciei sau cei din zona Singidunum; sau poate persoana venită chiar de mai departe?).

Castellum este diminutiv de la *castra*; Vegetius, III, 8: *a castris diminutivo vocabulo sunt nuncupata castella*. Pentru așezările civile, denumite *castella*; vezi și Isidorus, *Etymologiae*, XV, 2, 11: *vici et castella et pagi sunt, quae nulla dignitate civitatis ornantur*.

Pe lângă exemplele din epigrafiile Daciei (Constantin Daicoviciu, *Les „castella Dalmatarum” de la Dacie. Un aspect de la colonisation et de la romanisation de la Dacie*, Dacia N.S. 1, 1957, p. 259–266; referințe epigrafice suplimentare: Ioan Piso *et alii*, *Lexicon epigraphicum Daciae*, Cluj-Napoca, 2016, p. 92, s.v. *castellum*), menționăm mai întâi o inscripție din Aquileia referitoare la un *castellum Abrittanorum* din Moesia Inferior (CIL, V, 942 = ILS, 2670), care a beneficiat de un studiu amplu al lui Florian Matei-Popescu, *Castellum Abrittanorum*, în SAA 16, 2010, p. 61–67 (vezi și AÉ, 2010, 1420). Autorul citat mai consemnează o altă inscripție, tot din Aquileia, care menționează un personaj *natus in castello Dardano* (probabil din Moesia Superior) [*defunc]tus Aquilaeia* (Giovanni Brusin, *Inscriptiones Aquileiae* III, Udine, 1993, nr. 3503). Tot din Moesia Superior se mai poate cita o inscripție din Muntenegru, unde apare un *k(astellum) Salthua* (ILS, 9412; vezi TIR, K-34, p. 68). În provinciile dunărene, mai sunt și alte câteva atestări: o inscripție funerară de la Roma menționează un pretorian *oriundus ex provincia Panno(nia) Inferiore, natus castello Vixillo* (ILS, 9412; vezi TIR, K-34, p. 68); pe un stâlp miliar din Dalmatia apare un *castellum Daesitiatum* (CIL, III, 5201 = 10159); în Raetia, un veteran din *ala Atecorigiana*, după 32 de ani de serviciu (*stipendis emeritis XXXII aere inciso*), a fost rechemat în serviciu: *evocatu[s] gesatorum DC Raetorum castello Ireavio* (CIL, XIII, 1041). Cu acest termen sunt desemnate așezările montane din Noricum de către Vergilius (*Georgica*, 3, p. 474–475): *Tum sciat, aeries Alpīs et Norica si quis castella in tumulis...*; în această provincie se cunoaște un *Castellum Boiodurum* (CIL, XIII, 1041 = AE, 1888, 51 = ILS, 253; vezi Patrick Le Roux, *Th. Mommsen*

et C. Iulius Macer (CIL, XIII, 1041), Pallas (hors-série), *Mélanges offerts à Monsieur Michel Labrousse*, 1986, p. 119–135). Dar *castellum*, ca tip de așezare, mai este atestat în provinciile occidentale (vezi Patrick Le Roux, *La toge et les armes. Rome entre Méditerranée et Océan*, Rennes, 2011, p. 18–119, 124, 138, 586), Africa (Samir Aounallah, *Pagus, castellum et civitas. Études d'épigraphie et d'histoire sur le village et la cité en Afrique romaine*, Bordeaux, 2010) și chiar în Italia (Joseph Wilhelm Kubitschek, *RE*, III, col. 1754–176; *Dizionario epigrafico* II/1, 189 (1961), p. 129–131). V. *infra*, nr. 2107.

3. O a treia inscripție care face referire la un toponim iarăși enigmatic este atestată la Jebucu (pentru care trimit la studiul lui Ioan Piso, v. *infra*, nr. 2133).

2100. Ana Odochiciuc, *Initiative édilitaire privée des militaires dans les provinces Dacie et Mésie Inférieure*, în Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba, Wolfgang Spickermann (eds.), *Roman Army and Local Society in the Limes Provinces of the Roman Empire. Papers of an International Conference, Iași, June 4th–6th, 2018*, PHAROS 42, Rahden/Westf., 2019, p. 35–46.

Subiect dezvoltat pe baza informațiilor epigrafice din Dacia (de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, Apulum, Potaissa, Tibiscum, dar și din situri mai mărunte, precum cele de la Cășea și Ilișua) și îndeosebi din Moesia Inferior (Appiaria, Arrubium, Montana, Nicopolis ad Istrum, Novae) (vezi și nr. următor).

2101. Ana Odochiciuc, *Private Initiative and Building of Public Worship in Roman Dacia*, în Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba (ed.), *Limes, Economy and Society in the Lower Danubian Roman Provinces*, Colloquia Antiqua 25, Leuven – Paris – Bristol, 2019, p. 159–171 (vezi și nr. precedent).

2102. Atalia Onițiu, *Viața spirituală din Banatul roman în perioada secolelor II–III p.Chr.*, *Banatica* 29, 2019, p. 215–245.

Studiu amplu asupra vieții religioase (culte, temple, adoranți), pe baza descoperirilor epigrafice și arheologice.

2103. Coriolan Horațiu Opreanu, *The Garrison of the Roman Fort at Porolissum, (Dacia). The Analysis of the Tile-Stamps*, *Open Archaeology* 4, 2018, p. 365–372.

Studiul ia în considerație cercetările mai vechi (datele epigrafice), precum și propriile săpături efectuate la Porolissum. Autorul stabilește cronologia ștampilelor pe țiglă, demonstrând că trei unități au construit clădirea comandamentului și porțile castrului (coh. III, L VII GF, L III G), pe timpul lui Hadrian sau Antoninus Pius. Garnizoana permanentă a castrului a fost compusă, în secolul al II-lea, de două unități auxiliare de infanterie, *cohors I Brittonum* și *cohors V Lingonum*, unde sunt atestate pe timpul lui Caracalla (trupa de lingoni este atestată și mai târziu; într-o inscripție poartă supranumele imperial *[[Philippiana]]*: AÉ, 1944, 55 = ILD, I, 668). Altă trupă, *numerus Palmyrenorum*, a fost probabil așezat în castrul mai mic, situat la 500 m depărtare, pe dealul Citera (în secolul al III-lea, acest castru a fost dezafectat, iar *numerus* a fost mutat în castrul mare de pe Pomet).

Dar, pe timpul lui Gordian al III-lea, la Porolissum este atestată încă o trupă: *coh(ors) III Camp(estrus)* (AÉ, 2001, 1707 = ILD, I, 683).

2104. Coriolan Horațiu Opreanu, *A possible new auxiliary unit identification at Porolissum?*, JAHA 6, 4, 2019, p. 63–70.

Pentru ștampilele discutate, a se vedea mai recent: Ioan Piso, Dan Deac, *Inscriptiones Daciae Romanae. Appendix I. Inscriptiones laterum Musei Zilahensis*, Cluj-Napoca, 2016, p. 240–247 (LXI, 1–8: CHSIJ2; LXII, 1–8: CHSIJ2; LXIII, 1–2: [C]HSIJ2, CHS[IJ2]2; LXIV, 1–2: [CHS]IJ2, [C]HSIJ2; LXV, 1–2: [C]HSIJ2; LXVI, 1–4 CHS2; LXVII: [-]2); Ioan Piso, Felix Marcu, *Inscriptiones Daciae Romanae. Appendix II. Inscriptiones laterum Musei Napocensis*, Cluj-Napoca, 2016, p. 165–168 (CXLV 1–2: CHSIJ2; CXLVI, 1–2: CHSIJ2; CXLVII, 1–2). Pentru o propunere de identificare a acestor ștampile, a se vedea: Ovidiu Țentea, *Cohors I Ituraeorum sagittariorum equitata milliaria*, în Ligia Ruscu, Carmen Ciongradi, Radu Ardevan, Cristian Roman, Cristian Găzdac (eds.), *Orbis antiquus. Studia in honorem Ioannis Pisonis*, Cluj-Napoca, 2014, p. 806–815.

Coriolan Horațiu Opreanu redeschide fișierul acestor enigmatice ștampile tegulare descoperite în castrule romane de la Porolissum și Romita, înclinând, după ezitări, spre o *cohors I sagittariorum milliaria*, atestată prima dată la Tibiscum, în Dacia Superior, din anul 165. Această trupă ar fi activat în nordul Daciei în epoca Hadrian – Antoninus Pius, împreună cu detașamente din legiunile VII Gemina Felix și III Gallica, precum și, iarăși enigmatică, *cohors III*.

2105. Radu Ota, *A votive altar discovered in the legionary camp of Apulum*, JAHA 4, 4, 2017, p. 72–78.

Inscripția este deja prezentată în CEpR, XXXVIII (2018), nr. 2011, după versiunea românească a acestui articol: Radu Ota, Cristian Titus Florescu, *Un altar votiv descoperit în castrul legionar de la Apulum*, Apulum 54, 2017, p. 329–339, pl. 3 (desen; fotografia obscură).

2106. Constantin C. Petolescu, *Numele Traianus în onomastica romană*, Oltenia 26, 2010, p. 132–140.

Documentarea eminent epigrafică, din Antichitate până în Evul Mediu.

2107. Constantin C. Petolescu, *Epigrafe și etimologie: despre originea cuvântului cătun în limba română*, Argesis 28, 2019, p. 9–16.

Pornind de la termenul *castellum*, care, în provinciile dunărene (în sursele epigrafice), dar și în provinciile occidentale și în Africa de Nord, desemnează o așezare din zona montană (v. discuția de la nr. 2099), autorul propune etimologia: *castellum* – (*ad*) *castellanos* > *castellan(-)* > *castlan(-)* > *catlan(-)* > *caton(-)* > *catun* > *cătun*.

2108. Ioan Piso, *Traianus Decius und die Provinz Dakien*, în Margret Nollé, Peter M. Rothenhöfer, Gisela Schmied-Kowarzik, Hertha Schwarz, Hans Christoph von Mosch (eds.), *Panegyrikoi Logoi. Festschrift für Johannes Nollé zum 65. Geburtstag*, Bonn, 2019, p. 53–61.

Articolul tratează patru probleme principale, rezumate în subtitluri: *Der Regierungsanfang von Decius und das Cognomen Traianus* (pentru popularitatea acestui nume în zona balcanică, vezi articolul citat *supra*, la nr. 2106); *Der Krieg um Dakien*; *Dacicus maximus*; *Die Folgen des Krieges*.

2109. Rada Varga, *Where are the Dacians? Overview of the Attestation in the Roman Province of Dacia*, în Inga Głuszek, Jakub Mosiejczyk (eds.), *Barbarzyńcy w oczach starożytnych Greków i Rzymian (Barbarians as seen by ancient Greeks and Romans)*, Speculum 2, Toruń, 2017, p. 114–126.

Autoarea se întreabă: unde sunt dacii? În această privință, împărtășește părerea că populația dacă nu a fost nimicită complet în cursul războiului dacic al lui Traian; argumentele sunt de ordin onomastic (dar și arheologic).

2110. Rada Varga, *A Quantitative Approach on Latin Occupational Epigraphy*, JAHA 6, 4, 2019, p. 78–109.

Articolul este o cercetare cantitativă, pornind de la un catalog (691 persoane din Occidentul latin, care au profesia consemnată explicit pe un monument de piatră). Persoanele investigate sunt profesioniști independenți, care nu au legătură directă cu administrația de stat sau cu armata.

2111. Rada Varga, Annamária-Izabella Pázsint, *The Reflection on Personal and Collective Tragedies in Ancient Sources. 1. Personal Tragedies in Roman Epigraphy*, JAHA 5, 4, 2018, p. 22–31.

2112. Rada Varga, Annamária-Izabella Pázsint, *The Reflection on Personal and Collective Tragedies in Ancient Sources. 2. Collective Tragedies in Roman Epigraphy*, JAHA 6,3, 2019, p. 49–58.

Prima parte a studiului a luat în considerare tragediile individuale (moartea survenită de mâna latronilor sau a piraților). Partea a doua privește „tragedii colective” – evenimente care au atins un sector mai larg al populației, în special în urma atacurilor barbare sau a războaielor –, care au condus la acte de violență la scară largă și au lăsat urme epigrafice referitoare la tragedii colective.

Inscripții recent descoperite sau revizuite

(nr. 2113–2141)

2113–2114. Dan Dana, *Deux diplômes militaires fragmentaires du territoire de Drobeta*, Banatica 29, 2019, p. 159–168.

Se păstrează la Muzeul Regiunii Porților de Fier din Drobeta-Turnu Severin.

2113. Izvoarele (com. Gruia, jud. Mehedinți). Fragment de diplomă militară (*tabella I*), 3,1 × 2,9 cm, descoperit în anul 2007 pe plaja Dunării (km fluvial 860,5), în zona unde s-a săpat și identificat basilica creștină.

Mențiune: I. Stîngă, 86. *Izvoarele, com Gruia, jud. Mehedinți*, în *CCA. Campania 2007*, București, 2008, p. 171; publicare: Dan Dana, *Deux diplômes militaires fragmentaires du territoire de Drobeta*, Banatica 29, 2019, p. 159–162.

Extrinsecus

[IMP CA]ESAR DIVI N[ERVAE F NERVA TRAIANVS AVGVSTVS]
[GERMA]NICVS [PONTIFEX MAXIMVS TRIBVNIC]

[POTES]T II[- COS P P]
[EQVITIBVS ET PED]IT[IBVS]

Intus:

EQ[VITIBVS ET PEDITIBVS QVI MILITANT IN ALIS TRI-]
BVS [ET COHORTIBVS VIGINTI ET VNA QVAE APPEL-]
LANT[VR PRAETORIA ET I CLAVDIA]
NOVA [ET II PANNONIORVM ET etc.]

„Il s’agit vraisemblablement d’une copie d’une constitution pour l’armée de la Mésie Supérieure, arrivée en Dacie avec son possesseur qui avait participé à la conquête du royaume nord-danubien” (p. 161).

2114. Gârla Mare (jud. Mehedinți). Fragment de diplomă militară (*tabella I*) descoperit în cursul săpăturilor din așezarea civilă, km fluvial 840; dimensiuni: 2,6 × 3,3 cm.

Ion Stîngă, *Villa rustica de la Gârla Mare. Studiu monografic*, Craiova, 2005, p. 97, pl. VI/3 (desene, ambele fețe) și XLVI/4 (desen, cu propunere de reconstituire parțială: Radu Ardevan); CEpR XXV (2005), 1110 (= ILD, II, 825); AÉ, 2005, 1304; „încercare de revizuire”: Dan Dana, *Deux diplômes militaires fragmentaires du territoire de Drobeta*, Banatica 29, 2019, p. 162–165.

Extrinsecus

[DESCRIPTVM ET RECOGN]IT[VM EX TABVLA]
[AENEA QVAE FIXA EST RO]MAE [IN MVRO POST]
[TEMPLVM DIVI AV]G AD M[INERVAM]

Intus:

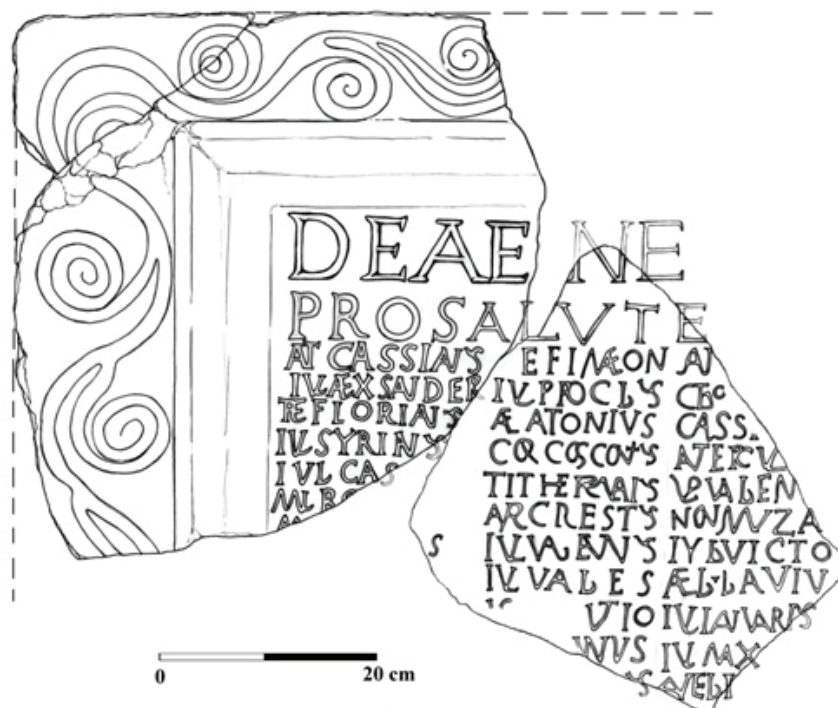
[- - - - - ET]+CA
[- - - - - ET]ICA ET
[- - - - - ET]+NO
[RVM? - - - - -]

Cele două fragmente pot, eventual, atesta stabilirea la Gârla Mare a unor veterani (din armata Moesiei Inferior sau Moesiei Superior?), unde au putut dezvolta exploatarea agricolă (*villa rustica*) explorată de Ion Stîngă.

2115. Cioroiul Nou (jud. Dolj). Fragment de lespede de gresie nisipoasă („sângă”) descoperit în anul 2018, cu prilejul arăturilor; dimensiuni: 0,32 × 0,30 × 0,125 m. Un alt fragment, din aceeași rocă, a fost descoperit în anul 2019, tot în timpul arăturilor (pe valul de pământ interior de pe latura de vest a fortificației); 0,40 × 0,40 × 0,15 m; s-a constatat că se îmbină cu fragmentul descoperit în anul precedent. Inscripția este cuprinsă într-un cadru profilat, iar plinta (fragmentul din stânga) este ornată cu un fel de vrej cu volute. Numeroase ligaturi (vezi desenul); remarcăm doar forma literei V în ligatură cu S (litera finală). Muzeul Olteniei, Craiova.

Dorel Bondoc, *O nouă inscripție de la Cioroiu Nou*, Oltenia 26, 2010, p. 124–131, fig. 1 (foto, fragmentele descoperite în 2018: colțul stâng superior al lepezii, precum și lista cu numele din dreapta inscripției – vezi desenul reconstituire), fig. 2 (foto; partea stângă a lepezii), fig. 3 (reconstituirea grafică a inscripției; vezi mai departe).

Alte fragmente, care completează esențial inscripția, au apărut în cursul săpăturilor din august 2020 (informație Dorel Bondoc).



DEAE N[EMESI ---]		
PRO SALVTE -----		
ANT(onius) CASSIANVS -----EFIMEON		ANT(tonius) -----
IVL(ius) ALEXSANDER	IVL(ius) PROC(u)LVS	CTSO -----
5 TRE(verus) FLORIANVS	AEL(ius) A(n)TONIVS	CASSI -----
IVL(ius) SYRIANVS	COR COSCONTIVS	ANT(onius) ERCVL(anus)
IVL(ius) CAS(sius)	TIT(us) HERMAIVS	VLP(ius) VALEN(s)
MVL BO -----	AVR(elius) C(h)RESTVS	NON(ius) MVZA---
M -----	IVL(ius) VALENTINVS	IVL(ius) VICTO(r)
10	IVL(ius) VALE(N)S	AEL(ius) LAVIV(s)
	IO-- ----- VTIO	IVL(ius) IANVAR
	----- ANVS	IVL(ius) MAX(imus)
	----- VS	AV(r)ELI[us]

Transcrierea autorului. Câteva ameliorări col. I, r. 5 *Tre(bius, -bellius, -bonius)*, r. 8 *Me(vius?)*; col. II, r. 7 *Tit(ius)*; col. III, r. 11 *Ianuariu(s)*.

Probabil lista unui colegiu religios, ceea ce presupune existența unui templu, pe lângă un amfiteatru.

2116. Călin Timoc, Emil Ječzmienowski, *Noi cărămizi șampilate descoperite în latura estică a castrului roman de la Pojejena (jud. Caraș-Severin)*, Banatica 29, 2019, p. 169–177.

În cursul cercetărilor preliminare (de suprafață) și mai cu seamă a săpăturilor din castru (despre situarea acestuia, vezi informațiile din introducerea la Pojejena din IDR, III/1, p. 39), în special din anul 2019, a apărut un număr important de ștampile tegulare ale legiunilor VII Claudia și III Flavia Felix; publicare îngrijită, cu fotografii și desene:

A–E) ștampile de tipul *Leg(ionis) VII Cl(audiae)*, conservare diferită. De reținut observația de la ștampila *D* (p. 172), în legătură cu lectura de până acum *Leg(ionis) VII Cl(audiae) C(uppis)* (vezi în ultimele ediții: IGLR, 427; IDR, III/1, 22–22 a): „litera” finală *C* este de fapt ansa din dreapta a chenarului, deci trebuie eliminată prezența toponimului *Cuppae* (la ablativ). Vezi, în acest sens, și IDR, Appendix III, p. 53–57 XXXVI/1–5, p. 58 XXXVI/14 și p. 59 XXXVI/15.

F–H) ștampile *Leg(ionis) III Fl(aviae) F(elicis)*; epitetul *f(elix)* asigură datarea pe timpul domniei lui Traian, când legiunea staționa încă în Dacia. Prin urmare, putem presupune că echipe din ambele legiuni au luat parte la lucrările de ridicare a castrului de la Pojejena, poate în intervalul dintre cele două *expeditiones* dacice ale lui Traian.

I) În afară de acestea, a mai apărut o ștampilă a unei trupe auxiliare, [*Coh(ortis) V Gal(lorum)*], cunoscută deja la Pojejena (IDR, III/1, 23); de aici provin și două inscripții votive, puse de doi prefecti ai cohortei (IDR, III/1, 10–11). Această trupă este diferită de omonima sa din Moesia Superior (Constantin C. Petolescu, *Auxilia Daciae. Contribuție la istoria militară a Daciei romane*, București, 2002, p. 107–109, nr. 42).

De la Pojejena provin și alte monumente: patru fragmente de basoreliefuli mithraice (IDR, III/1, 12–15; trei dintre ele cu inscripție), precum și cinci monumente funerare, care atestă constituirea unor comunități umane pe lângă castru; din păcate, acestea nu prezintă elemente de datare sigure. Dimpotrivă, diplomele militare atestă prezența cohortei V Gallorum în Dacia (în mai multe cazuri cu apelativul geografic *Dacica*) cel puțin până în anul 179 (vezi prezentarea discuțiilor: IDR, Appendix III, p. 95–97, cu notele lui Ioan Piso). Este, astfel, lipsită de temei părerea care susține că linia defensivă din vestul Banatului (Lederata – Tibiscum) a fost abandonată de către împăratul Hadrian.

2117 (= IDR, III, 3, 269a). **Grădiștea Muncelului** (*Sarmizegetusa Regia*). Observații asupra blocului de calcar care prezintă, într-o *tabula ansata*, o inscripție, ale cărei litere imită armele dacice; dimensiuni: cca 52 × 110 cm. Sub *tabula ansata*, două capete umane. Cunoscut și reproduș (desen) de mai mulți anticari; partea dreaptă se păstrează la Muzeul din Deva.

Aurora Peșan, *Date noi cu privire la inscripția „cu arme” de la Sarmizegetusa Regia*, în S. Forțiu, C. Oprean, A. Cîntar, S. Regep (eds.), *Arheovest V/2, In honorem Doina Benea. Interdisciplinaritate în Arheologie și Istorie. Timișoara, 25 noiembrie 2017*, Szeged, 2017, p. 981–999, cu foto și desene.

Leg(ionis) III Fl(aviae) F(elicis).

Prezența acestui bloc în zidul de la *Sarmizegetusa Regia* se explică prin faptul că un detașament din *Legio III Flavia Felix* făcea parte din vexilația care s-a instalat, în 102, în vechea fortificație reparată și reamenajată.

2118. Paul Pupeză, Viorica Crișan, *Dacian graffiti from Covasna – Cetatea Zânelor*, ActaMN 56/I, 2019, p. 37–49.

Șase graffiti descoperiți în situl de la Covasna – *Cetatea Zânelor*, din perioada Regatului dac. Două semne au fost făcute înainte de ardere, celelalte patru fiind incizate după ardere, pe

fragmente de vase de calitate bună. Grafitul de la nr. 5 este considerat o tamga, cel de la nr. 6 pare a fi un rest de scris cursiv.

2119. VLPIA TRAIANA SARMIZEGETVSA. Coriolan Horațiu Opreanu, *Relationship of temples of Deus Invictus Serapis at Sarmizegetusa and of Apollo at Tibiscum with Emperor Caracalla*, Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Historia 61, 1, 2016, p. 84–85; foto, desen.

O inscripție fragmentară de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa (IDR, III/2, 227; reconstituită parțial cu ajutorul a două fragmente care se îmbină, CIL, III, 7920 + CIL, III, 7958) a beneficiat, cu ajutorul altor două fragmente ratașabile la cele anterioare, de o ameliorare esențială de lectură: vezi Ioan Piso, *Inscripfen von Prokuratoren aus Sarmizegetusa (II)*, ZPE 120, 1998, p. 255–257, nr. 1 (= AÉ, 1998, 1088); vezi fotografia și desenul, p. 256):



INVICTO·DEO·SERAPI·DI
 EFISI·DI·FRUGIFERAE·PRO·SALVTE
 ATQVE·IN·COLVMITATE·IMPCAS
 MAVRELANTONINI·PII·FELICIS
 AVGPARTMAX·P
 BRITMAX·
 AVGP

*[Invicto Deo Sera]pidi
 et Is[idi frugi]ferae pro salute
 atque incolumitate Imp(eratoris) Caes(aris)
 M(arci) [A]jrel(ii) Antonini [P]ii Felicis
 5 [Aug(usti)] Part(hici) max(imi) [- - -] Britt(anici) max(imi)
 [- - - - - A]jug(?usti) [...]
 [- - - - -]*

În r. 6–7, IDR, III/2, 227 completează: *[et Iuliae Domnae A]jug(ustae) m[atris] / Aug(usti) et castrorum etc.*

Tot de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa mai provin două dedicații pentru zeul egiptean: *Invicto deo Serapidi M. Lucceius Felix proc(urator) Aug(usti) n(ostri)* (AÉ, 1998, 1096, pe

timpul lui Severus Alexander); *[I]nvicto Deo Serapidi, Caesidius Respectus proc(urator) Aug(usti) n(ostri) et Apronilla eius* (IDR, III/2, 331; sub Gordian al III-lea).

Coriolan Horațiu Opreanu preferă în r. 1: *[Deo inuicto Sera]pidi*; vezi totuși AÉ, 1998, 1096 (= ILD, I, 273): *Invicto deo Serapidi*. Autorul propune și o datare mai exactă a inscripției, în anul 213. Astfel, în r. 5, între *Part(hici) max(imi)* și *Britt(anici) max(imi)*, reconstituie *p[ontif(icis) max(imi)]*; în această ordine figurează în trei inscripții de la Porolissum (referitoare la lucrări de construcție) din anul 213: ILD, I, 659 (=AÉ, 1957, 230), 660 (=AÉ, 1944, 51), 661 (=AÉ, 1958, 231 = 1979, 492). De asemenea, în r. 6/7 completează titulatura lui Caracalla: *[trib(uniciae) potes(tatis) XVI, imp(eratoris) II, co(n)s(ulis) III, p(atris) p(atriciae), pro | co(n)s(ulis), et | Iuliae Piae Aug(ustae) matris castrorum | ac patriae templum ? ---] | ----- |*

În ceea ce privește călătoria lui Caracalla la Dunăre în 213, în timp ce se îndrepta spre Orient (Scriptores Historiae Augustae, Antoninus Caracalla, 5,4: *dein ad Orientem profectionem parans, omisso itinere, in Daciam resedit*), autorul ajunge la concluzia că împăratul nu a avut timp suficient pentru a traversa Dacia până la Porolissum (între 8 octombrie, când s-a încheiat *expeditio Germanica*, și 17 decembrie 213, când era deja la Nicomedia). Singura călătorie acceptabilă ar fi că împăratul a ajuns doar la Drobeta și, eventual, la Tibiscum; numeroasele inscripții care i s-au închinat în Dacia nu sunt un argument pentru o călătorie de proporții a împăratului în Dacia.

În ceea ce mă privește, am considerat, dimpotrivă, că vizita împăratului în Dacia a avut urmări importante pentru organizarea sistemului defensiv al Daciei și Moesiei Inferioare (*Dacia. Un mileniu de istorie*², București, 2014, p. 197–199).

2120. VLPIA TRAIANA SARMIZEGETVSA. Placă (basorelief) de marmură reprezentând pe Hekate *triformis*, descoperită într-o biserică calvină din Cluj-Napoca (icoana cuprinsă într-o cutie de lemn). Piesa era cunoscută încă din anul 1912, când fusese văzută de Belá Jánó la primarul din Grădiște, dar i se pierduse între timp urma. Dimensiuni: 45 × 30 × 2 cm. Pe cadrul inferior se află o inscripție pe două rânduri, cu litere înalte.

Belá Jánó, *Római emlékek Hunyadvármegyében*, ArchÉrt 32, 1912, p. 52; Gábor Finály, *Archäologische Funde im Jahre 1911 – Ungarn*, AA 1912, 531; IDR, III/2, 365; revizuire: Ioan Piso, Csaba Szabó, *Die Gotin Hekate in Sarmizegetusa*, în Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba (ed.), *Limes, Economy and Society in the Lower Danubian Roman Provinces*, Colloquia Antiqua 25, Leuven – Paris – Bristol, 2019, p. 149–157.

Finály propunea lectura:

HILAREVOCATA DEPPIAGI
DEEXVOTOPOSVIT



Ioan Piso și Csaba Szabo dau un desen al inscripției (*supra*) și propun următoarea lectură:

Fl(av)ia Revocata de(ae) p(raesentissimae) placid(a)e ex voto posuit.

Deși gentiliciul dedicantei ni se pare suficient de convingător, ne întrebăm dacă prima literă (*F*) nu ar fi un *E* (vezi *DE* în același rând); în acest caz, am putea citi *Elia* < *Aelia*.

În continuare, autorii citați se opresc asupra epitetului divinității: *Dea Placida* (p. 145–148); acesta mai este cunoscut din alte șapte inscripții, trei din Dacia Inferior și patru din Moesia Inferior.

De asemenea, articolul analizează conexiunile care pot exista la Sarmizegetusa între cultul zeitelor Hecate (atestată prin IDR, III / 2, 220) și Cora (= Persefone) (AÉ, 1983, 840); în final, analizează un relief foarte curios (IDR, III / 2, 347) reprezentând o combinație între un câine și o zeiță, de fapt o ipostază a Hecatei.

2121 (= CEpR, XXXVIII (2018), 1973). **TIBISCVM**. Doina Benea, *Unele observații privind Numeri Maurorum din provincia Dacia*, Sargetia 45 (S.N. 9), 2018, p. 61–85.

Propuneri de lectură pentru câteva ștampile tegulare:

– p. 66, nota 35: propune citirea ștampilei tegulare MID, apărută la Tibiscum (în număr mare: IDR, III/1, 263) și Apulum (IDR, III/6, 295; IDR, Appendix III, p. 169–217, CXIII, 1–259), *M(auretani, -auri) I(uniores) D(aciae)* (aceeași lectură: Nicolae Gostar, *Unitățile militare din castrul roman de la Tibiscum*, ActaMN 5, 1968, p. 473–474);

– ștampila MIT de la Tibiscum (IDR, Appendix III, p. 219, CXV, 1) o citește *M(auretani) I(uniores) T(ibiscenses)* și o datează în secolul al II-lea;

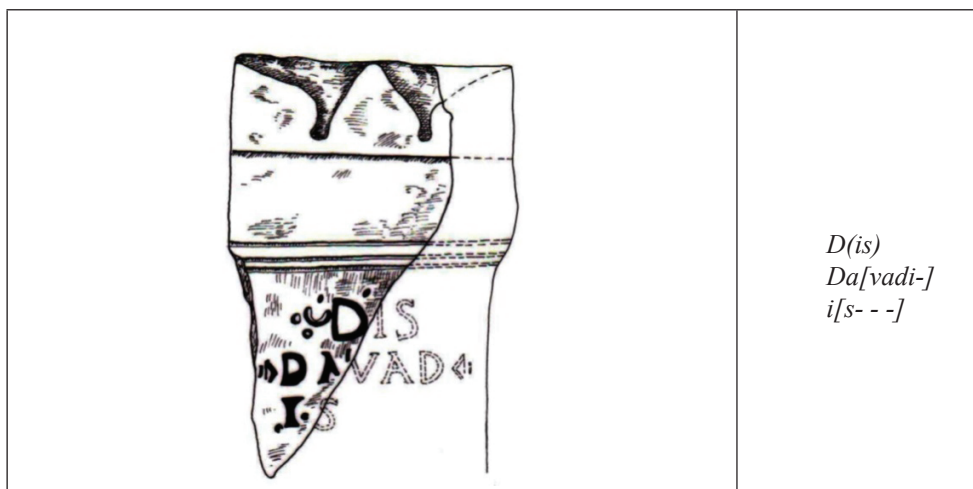
– ștampila AIM de la Tibiscum (IDR, III/1, 258; IDR, Appendix III, p. 217–218, CXIV, 1–4) o citește *a(la) I M(aurorum)* și crede că este aceeași unitate cu cea de mai sus, reorganizată ca o *ala*, după mijlocul secolului al III-lea.

Că maurii de la Tibiscum erau călăreți, poate fi admis prin comparație cu Columna Traiana (scena LXIV = 49:51), unde maurii lui Lusius Quietus apar călări; tot călăreți erau probabil maurii din castrul de la Răcari (CIL, XVI, 144 = IDR, I, 29), precum și cei de la Sânpaul, com. Mărtiniș, jud. Harghita (IDR, III/4, 254; în aceeași comună, la Rareș, o inscripție funerară menționează un *dec(urio)*, poate comandantul unei *turma* de cavalerie). Dar datarea către mijlocul secolului al III-lea nu este acceptabilă; vezi în această privință cele ce am scris, în legătură cu *numeri* de cavalerie, în seria precedentă a acestei cronici: CEpR XXXVIII (2018).

Autoarea consideră că maurii deveniți *Aelii* (vezi IDR, III/1, 156) au primit cetățenia de la Antoninus Pius.

2122. ALBVRNVS MAIOR. Fragment de altar descoperit în cursul săpăturilor din punctul Hăbad. Nu se indică dimensiunile, dar Radu Ardevan apreciază că lățimea câmpului inscripției era de 31 cm. În r. 1, singura literă păstrată este înaltă de 4,9 cm, iar cele din r. 2–3 sunt înalte de 3,8 cm.

Prezentări: Sorin Cociș, Adrian Ursuțiu, Călin Cosma, Radu Ardevan, *Area sacra*, în Paul Damian (ed.), *Alburnus Maior*, I, București, 2003, p. 149–191; Radu Ardevan, Sorin Cociș, Călin Cosma, Adrian Ursuțiu, *Toujours sur le „lucus” d’Alburnus Maior (Dacie)*, în Marc Mayer, Giulia Baratta, Alejandra Guzman Almagro (eds.), *Acta XII Congressus internationalis epigraphiae Graecae et Latinae. Provinciae Imperii Romani inscriptionibus*



descriptae. Barcelona, 3–8 Septembris 2002, Barcelona, 2007, p. 67–72; Carmen Ciongradi, Die römischen Steindenkmäler aus Alburnus Maior, Cluj-Napoca, 2009. Reluare, cu propunere de lectură: Radu Ardevan, Zu einer illyrischen Gottheit in Dakien, în Acta Classica Universitatis Scientiarum Debrecenensis, Debrecen, XLIX, 49, 2013, p. 331–336; varianta românească: Radu Ardevan, Despre o divinitate illiră din Dacia, în Dumitru Cauc (ed.), Nihil sine Deo! Nihil sine libris! Omagiu profesorului Gheorghe Gorun la 70 de ani, Târgu Jiu, 2019, p. 459–465.

Numele divinităților este sugerat de o informație a lui Hesychios Alexandrinul: Δευδαί οἱ σάτ[υρ]οὶ ὑπ' Ἰλλυριῶν („satirii illirilor”; vezi I.I. Russu, *Illirii. Istoria – Limba și onomastica – Romanizarea*, București, 1969, p. 205).

2123–2125. Războieni-Cetate (jud. Alba). Ioan Piso, Rada Varga, *Estampilles militaires de Războieni-Cetate*, ActaMP 41, 2019, p. 263–289.

În cuprinsul acestei localități a existat un castru roman (suprafața cuprinsă între 5,2 ha zona interioară – în întregime aprox. 5,9 ha), ocupat de o trupă de cavalerie: *ala I Batavorum milliaria*. Alături s-a întemeiat o așezare (*vicus militaris*), denumit(ă) probabil *Ad Batavos* (AÉ, 1996, 1540 = IDRE, II, 411; în textul epigrafic: *Ad Vatabos!*). Vezi Carsten Mischka, Alexander Rubel, Rada Varga, *Das Lager der ala I Batavorum milliaria und sein vicus în Războieni-Cetate (jud. Alba/RO)*, ArchKorr 48, 3, 2018, p. 377–405.

De pe cuprinsul așezării se cunoșteau deja ștampile ale legiunii XIII Gemina (IDR III/4, 77 a–b) și ale I Batavorum (IDR, III/4, 78–81). Noul studiu citat publică o bogată colecție de ștampile tegulare ale trupei de cavalerie, precum și ale legiunilor XIII Gemina și V Macedonica, adăpostită la școala generală din localitate (71 exemplare); acestea și alte antichități au fost strânse prin sânguința și devotamentul profesorului (de istorie) Pantilimon Popovici și ale elevilor săi. Vezi și *infra*, nr. 2126.

2123. P. 265–278. Ștampile ale alei *I Batavorum milliaria*. În cele mai multe cazuri, piesele sunt fragmentare, iar ștampilele păstrate parțial; din acest motiv, nu vor fi date dimensiunile cartușului decât pentru cele (aproximativ) întregi. Între litere, semne despărțitoare,

în formă de frunză (de iederă) sau (și) mici triunghiuri; din motive tipografice, le vom reda prin puncte centrate. Editorii disting 14 tipuri, numerotate cu cifre romane; ilustrația (fotografii color, desene) prezintă doar tipurile semnificative.

I. Din descoperiri mai vechi (CIL, III, 8074, 2; IDR, III/4, 78, dar cu un desen imperfect) se menționează o șampilă *Al(ae) I Ba(tavorum) ∞*; din colecția școlii din Războieni se cunosc două fragmente, cu ștampila în cartuș dreptunghiular, fiecare având întreg doar unul dintre capete (*loc. cit.*, p. 266–267, cu fotografii și desene):

a) [-]E·I·BA·∞ – numărul de ordine cu *sicilicus*;

b) AE·I·BA [∞] – prima literă apare cu bara mijlocie prelungită în afara hastei din stânga, sugerând posibil ligatura *A+L*; din cel de-al doilea *A* nu se păstrează decât o mică parte din hasta din stânga; numărul de ordine cu *sicilicus*.

Cele două fragmente permit reconstituirea lecturii:

Al(ae) I Ba(tavorum) ∞ (milliariae).

Alte trei fragmente, mult mai mici, nu sunt ilustrate.

II. P. 267–268 (foto, desen). Ștampile cu cartuș în formă de *tabula ansata* (ansa din dreapta ruptă); litera *T* mai mică; dimensiuni (aproximative): 3,3 × 12,5 cm (două exemplare):

Al(ae)•Bat(avorum)

Punct mare despărțitor între cuvinte, litera *T* mai mică.

III. P. 268–269 (foto, desen). Ștampile fragmentare, în cartuș rectangular înscris într-o *tabula ansata* (păstrând doar ansa din stânga); posibil încadrabile în tipul precedent:

Al(ae)•[B(atavorum)]

IV. P. 269–270 (două fotografii, trei desene). Ștampile în cartuș rectangular, înscris într-o *tabula ansata* (dar ansa din dreapta ruptă); 3,4 × 11,7 cm; punct mare despărțitor între cuvinte, litera *T* mai mică:

Al(ae)•Bat(avorum)

V. P. 270–273 (două fotografii, un desen). Cartuș în formă de *tabula ansata*; 4,3 × 10 cm (13 exemplare):

A(lae) p(rimae) B(atavorum)

VI. P. 273–274 (foto, desen). Ștampile în cartuș rectangular; 2,6 × 7,5 cm (șapte exemplare):

A(lae) p(rimae) B(atavorum)

VII. P. 274–275 (foto). Ștampile în cartuș rectangular; 2,5 × 9 cm (două exemplare):

A(lae) p(rimae) B(atavorum)

VIII. P. 275 (foto). Șampilă (fragment) în cartuș rectangular; cel de-al doilea *A*, mai mic, gravat deasupra barei orizontale a literei *L*.

Alae I [- - -]

IX. P. 275–276 (foto, desen). Șampilă în cartuș rectangular: 3,5 × 8,5 cm; scriere retrogradă, ligatura *A+L* (două exemplare):

Al(ae) Ba(tavorum)

X. Constantin Daicoviciu (AISC, I/2, 1928–1932, p. 6) menționează o șampilă (preluată în IDR, III/4, 79) *A P B N*; în cartea *Auxilia Daciae*, București, 2002, p. 64, am emis ipoteza că ultimul semn ar putea fi de fapt ligatura *A+N+T*, deci supranumele imperial *Ant(oniniana)*. Dar între descoperirile din colecția citată de la Războieni se publică (p. 276, cu foto) un fragment de tegulă, care poartă în partea dreaptă a cartușului (rectangular) un rest de șampilă, păstrând doar un *N*; dimensiuni indicate: 2 (?) × 2,3 cm. Explicația editorilor este că

ar fi inițiala unui indicativ topic, ca în cazul *numeri*-lor de mauri și palmyreni din Dacia – totuși neîntâlnit în cazul alelor și cohortelor. Consider că se impune o reverificare a fragmentului, deoarece acel *N* buclucaș ar putea fi în realitate jumătatea ansei din dreapta a ștampilei (vezi tipul V, 4); de altfel, înălțimea literei este aproximativ jumătate față de celelalte ștampile. Faptul că între numeroasele descoperiri ale acestei trupe publicate de curând nu apare niciuna cu supranumele *Antoniniana* ni se pare semnificativ.

XI. P. 277 (fotografii, desene). Două ștampile fragmentare, cartuș rectangular; bucele literei *B* în formă de dreptunghi:

Al(ae) I B(atavorum)

XII. P. 277 (foto, desen). Fragmente de ștampilă în formă de *tabula ansata*, înscrisă în cartuș rectangular; mai păstrează doar prima literă: *A[- - -]*.

XIII. P. 277–278 (foto). Mic fragment dintr-o ștampilă în *tabula ansata*, din care se mai păstrează prima literă: *A[- - -]*.

2124. Războieni-Cetate (jud. Alba). Ștampile ale legiunii XIII Gemina. Numerele cu cifre romane sunt ale editorilor.

Ioan Piso, Rada Varga, *Estampilles militaires de Războieni-Cetate*, ActaMP 41, 2019, p. 278–286 (v. *supra*, nr. 2123).

XV. Ștampile în cartuș rectangular, 4,3 × 10,5 cm (trei exemplare):

Leg(ionis) XIII

XVI. Ștampile în cartuș rectangular, 3,5 × 13 cm (două exemplare):

Leg(ionis) XIII

XVII. Ștampile în cartuș rectangular, 3 × 11 cm (trei exemplare):

Leg(ionis) XIII G(eminae)

XVIII. Ștampile în cartuș rectangular, 4,5 × 16 cm (12 exemplare):

Leg(ionis) XIII G(eminae)

XIX. Fragment de ștampilă în cartuș rectangular (un exemplar):

[Le]g(ionis) XIII G(eminae)

XX. Ștampile (fragmente) în cartuș rectangular (două exemplare):

[Leg(ionis)] XIII Ge(minae)

XXI. Fragment de ștampilă; se citează pentru analogie: IDR, III/1, 277 e = IDR, III/6, 109:

[Leg(ionis) XIII] GEN

Dar dacă *N* este totuși ligatura *A+N+T*, ca în altă inscripție din Banat (IDR, III/1, 102) de la Mehadia?

XXII. Fragment de ștampilă:

[- - -] XIII [- - -]

XXIII. Fragment de ștampilă cu antroponim:

Leg(ionis) X[III Gem(inae)]

fe(cit) Ael(ius) Do[- - -]

XXIV. Fragment de ștampilă cu antroponim:

[Leg(ionis) X]III Gem(inae)

[Aur(elius)] God(es) fe(cit)

XXV. Fragment de ștampilă cu antroponim:

[Leg(ionis)] XIII [Ge(minae)]

[Fl]a(vius) Eli[od()]

XXVI. Fragment de șampilă cu antroponim:

Leg(ionis) XIII Gem(inae)
[L]ucret(ius) Aquila

2125. Războieni-Cetate (jud. Alba). P. 286–289. Ștampile ale legiunii V Macedonica – cifrele romane sunt cele date de autori pentru identificarea tipurilor (total opt exemplare).

Ioan Piso, Rada Varga, *Estampilles militaires de Războieni-Cetate*, ActaMP 41, 2019, p. 286–289 (v. *supra*, nr. 2123–2124).

XXVII–XXXIII. Editorii disting șase tipuri; tipurile XXXI–XXXII sunt cu scriere retrogradă:

L(egionis) VM(acedonicae)

2126. Rada Varga, Cristina Crizbășan, *The impact of the Batavian auxiliaries on the community at Războieni-Cetate (Alba County). Case study: the ceramic artefacts*, în Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba, Wolfgang Spickermann (eds.), *Roman Army and Local Society in the Limes Provinces of the Roman Empire. Papers of an International Conference, Iași, June 4th–6th, 2018*, PHAROS 42, Rahden/Westf., 2019, p. 139–162.

2127. NAPOCA. În cursul cercetărilor efectuate de Institutul de Arheologie și Istoria Artei din Cluj-Napoca pe traseul proiectatei autostrăzi A3 (Brașov – Cluj-Napoca – Oradea), în zona satului Sânpaul, la 25 km de Napoca, a fost cercetat un sanctuar roman. Cu acest prilej a fost descoperit (context Cx 69) un altar de calcar (posibil din cariera de la Viștea). Capitelul decorat cu con de pin. Dimensiuni: 0,70 × 0,40 × 0,33 m. Înălțimea literelor 4–5 cm. În r. 4–6, *interpunctio*. Urme de reglaj.

George Cupcea, Viorica Rusu-Bolindeț, Ioniță Petiș, Cosmin Onofrei, *A sanctuary of Silvanus in the rural territory of Napoca*, ActaMN 56/I, 2019, p. 147–194.

Silvano
Gemino,
Severi-
nus, d(ecurio) co-
5 l(oniae) N(apocensis), pro sa-
lute mea

Autorii remarcă epitetul *Geminus* drept o raritate, menționând, spre analogie, o inscripție din Italia, în care este menționat un *col(legium) Silvani Gemini* (CIL, XI, 2721). De asemenea, remarcă formula din ultimele două rânduri, pentru care citează câteva analogii: CIL, II, 1442 *pro sa[lu]te mea*; CIL, III, 3474 *pro salute[m] mea[m] et omnium meorum*; CIL, III, 4293; AÉ, 1983, 310 *pro salute mea et meorum*; AÉ, 1992, 1770–1771 *pro salute mea et coniugis meae*.

2128. Gilău (jud. Cluj). Fragment ceramic din peretele unui vas, probabil un castron, realizat din pastă fină, netedă, de culoare galben-roșiatică, descoperit în cursul cercetărilor din castru (anii 1999–2000), în *retentura sinistra*; dimensiuni: 9,9 × 6 cm. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca.

Eugenia Beu-Dachin, Adriana Isac, *Notes on a fragment of a ceramic vessel with graffito from Gilău*, ActaMN 56/I, 2019, p. 211–216.

Grafit realizat pe peretele vasului, în pasta arsă.

SIICΛT[- -]

Cele două haste închipuie litera *E*; litera *A* este redată ca un *V* inversat, bara orizontală redată printr-un punct. Lectura: *secat* [- -]; pentru atestările verbului *secare* („a seca”), vezi trimerile autoarelor (în deosebi nota 9).

2129. Bologna (jud. Cluj). Fragment de altar (aproximativ treimea inferioară), descoperit în anul 2018, în cursul săpăturilor la cetatea medievală de la Bologna, unde fusese, evident, refolosit ca material de construcție. Dimensiuni: 0,23 × 0,33 × 0,29 m. Ligaturi r. 1 *E+T* (deși se păstrează doar jumătatea superioară, ambele litere sunt sigure), *A+E* (în *AELIA*). Înălțimea literelor nu este indicată.

Cosmin Onofrei, Zsolt Csók, *Cohors I Aelia Gaesatrum in a Latin inscription found at Bologna Medieval Castle*, ActaMN 56/I, 2019, p. 205–210.

[-----]

ET COH I AELIA

GAES LIBENS

3 POSVERVNT

Primele două litere pun în încurcătură pe autori, care se gândesc la completarea: *[mili]t(es)* sau *[mili]te(s) coh(ortis) I Aelia(e) Gaes(atorum) libens posuerunt*. Totuși, gentiliciul redat întreg, *AELIA*, ne obligă să ne gândim și la altă lectură.

De la început, ligatura *E+T* trebuie să fie prepoziția *et* – supoziție întărită și de forma verbului (la plural). Înseamnă că dedicanții sunt doi subiecți: posibil comandantul trupei (*praefectus*) și militarii (subînțeleși prin numele trupei).

2130. Sutoru (com. Zimbor, jud. Sălaj). În anul 2014, în cursul cercetărilor în băile castrului, a apărut un fragment tegular ștampilat (17 × 12 cm). Cartușul este rupt în partea stângă (înălțimea acestuia = 2,5 cm); literele în relief, înalte de 1,7 cm; cuvintele separate prin *interpunctio*; deasupra numărului de ordine, *sicilicus*; la capătul din dreapta semnul < (parte din *tabula ansata*).

Sorin Cociș, Cosmin Onofrei, *Cohors I Brittonum on a Tile Stamp found at Sutoru (Sălaj County)*, în Gergő István Farkas, Réka Neményi, Máté Szabó (eds.), *VISY 75. Artificem commendet opus. Studia in honorem Zsolt Visy*, Pécs, 2019, p. 87–93, fig. 4/1–2 (desen, foto).

[C]oh(ortis) I Br(ittonum)

O ștampilă tegulară întreagă provine de la Porolissum (în stânga semnul >, în dreapta <) (Nicolae Gudea, *Descoperiri arheologice mai vechi sau mai noi la Porolissum*, ActaMP 2, 1978, p. 67 și 70; AÉ, 1978, 692; Nicolae Gudea, *Porolissum. Un complex arheologic dacoroman la marginea de nord a imperiului roman*, 1. *Cercetări și descoperiri arheologice pînă în anul 1977*, ActaMP 13, 1989, p. 522; Endre Tóth, *Porolissum. Das Castellum in Moigrad. Ausgrabungen von A. Rádnóti, 1943*, Budapest, 1978, p. 63, nr. 287, fig. 15: *CHII BR* – dar la fig. 15, nr. 287, sunt oferite două desene, unul cu o ștampilă a cohortei *II Britannica: CH II BRIT*, altul doar [- -] *BR*; vezi ILD, 737).

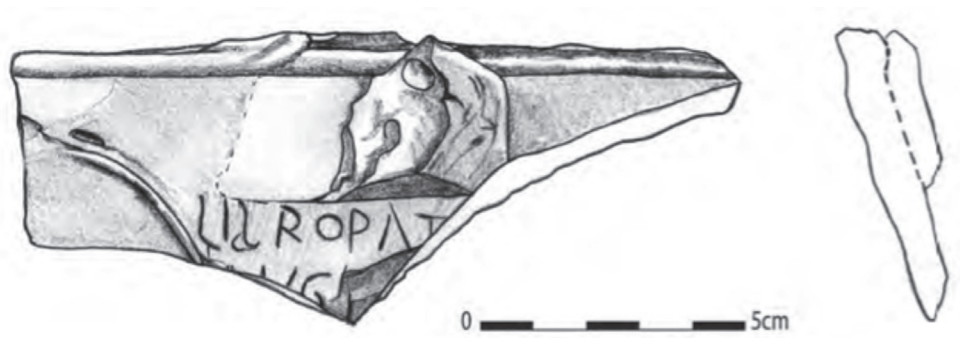
După Nicolae Gudea, trupa din ștampila de la Porolissum era *cohors I Brittonum*, după Endre Toth, *cohors II Britannica*, ambele *milliariae*; vezi Constantin C. Petolescu, *Auxilia Daciae. Contribuție la istoria militară a Daciei romane*, București, 2000, p. 86–88, nr. 22–23.

Săpăturile noi din castru (dimensiuni: 165 × 220 m) au scos la lumină alte ștampile ale formațiunii *n(umerus) M(aurorum) O(ptatianensium)* (despre acesta: Constantin C. Petolescu, *Auxilia Daciae. Contribuție la istoria militară a Daciei romane*, București, 2000, p. 137, nr. 73).

2131. CERTIAE (Romita, jud. Sălaj). Fragment de vas ceramic, decorat în tehnica barbotinei, de culoare gălbuie; în partea stângă, restul unui decor vegetal (?). Descoperit în ziua de 21 iulie 2000, în cursul măsurătorilor în castrul auxiliar. Dimensiuni: 13,5 × 5,6 × 1 cm; după curbura peretelui, se apreciază că diametrul vasului era de circa 40 cm.

Dan Deac, Dan Dana, *Liber Pater Frugifer: un graffite votif du camp auxiliaire de Romita (Dacia Porolissensis)*, ActaMP 41, 2019, p. 113–120.

Pentru claritatea expunerii, am reprodus unul dintre desenele fragmentului ceramic prezentat în articol.



LIBRO PAT[- -]

[FR]VGI[- -]S

Lectura autorilor: *Lib(e)ro Pat[ri] / Frugi[fero]*

În r. 1, litera a treia trebuie să fie, după context, *B*; editorii remarcă sincopa *Libro* într-o inscripție de la Benic, în teritoriul orașului Apulum (IDR, III/4, 61), precum și la Naissus, în Moesia Superior (IMS, IV, 109).

Autorii confirmă atestarea cultului dionisiac la Porolissum; de pe „terasa sanctualelor” provine un vas cu decor dionisiac (reprodus în articol, fig. 5). Epitetul atribuit lui Liber Pater este traducerea lui *Καρποφόρος*, epitet al lui Dionysos, prezent în mai multe inscripții de la Histria (vezi ISM, I, p. 539, indici).

2132–2134. Ioan Piso, Dan Deac, *Epigraphica Porolissensia (II)*, ActaMP 41, 2019, p. 253–261.

2132. CERTIAE (Romita, jud. Sălaj). P. 253–256. Altar votiv (sau bază de statuie), din calcar, descoperit în 1968 de I.I. Russu, în biserica din Romita, unde era folosit ca picior la masa altarului. Dimensiuni: 0,75 × 0,53 × 0,40 m. Capitelul profilat, dar baza se află îngropată

în podea. Totuși, câmpul inscripției (după editori) a putut fi cercetat în întregime. Litere înalte, între 3–5 cm; ligaturi: r. 3 *A+N+T*, 4 *A+V*, 5 *A+N+T*.

I.I. Russu, *Note epigrafice. Inscripții din Dacia Porolissensis*, ActaMN 5, 1968, p. 457–459, nr. 5, fig. 5 (foto, desen); I.I. Russu, *Elementele syriene în Dacia carpatică*, ActaMN 6, 1969, p. 183; AÉ, 1971, 392; Nicolae Gudea, Vasile Lucăcel, *Inscripții și monumente sculpturale în Muzeul de istorie și artă Zalău*, Zalău, 1975, p. 27, nr. 53; Michael P. Speidel, *The Religion of Iuppiter Dolichenus in the Roman Army*, EPRO 63, Leiden, 1978, nr. 51; Alexandru Popa, Ion Berciu, *Le culte de Jupiter Dolichenus dans la Dacie romaine*, EPRO 69, Leiden, 1978, p. 32–33, nr. 31, pl. XII/1.

Dăm în paralel, după edițiile principale, textul inscripției:

I.I. Russu:

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) D(olicheno)
pro sal(ute) d(omini) n(ostri)
M(arci) Ant(onii) Gordiani
p(ii) f(elicis) Aug(usti)
 5 *et Sab(iniae)? Tran{t}-*
quilin(a)e Aug(ustae)
Sol-? Scr[...?]inus
Ter[...?cum] suis?
[v. s. l. m.?).

I. Piso, D. Deac:

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) D(olicheno)
pro s(alute) d(omini) n(ostri)
M(arci) Ant(onii) Gordiani
p(ii) f(elicis) Aug(usti)
 5 *et Sab(iniae) Tran{t}-*
quilinae Aug(ustae)
Scr[ib(onius)? Fla?]vinus
trib(unus) c[oh(ortis) cu]m suis

Ameliorările de lectură privesc cu deosebire r.7–8, unde se identifică un nou ofițer de rang ecvestru; trupa asupra căreia își exercita comanda (*secunda militia*) era *cohors II Britannorum milliaria*, care forma garnizoana castrului de la Romita (Constantin C. Petolescu, *Auxilia Daciae. Contribuție la istoria militară a Daciei romane*, București, 2000, p. 88–89, nr. 24).

2133 (=AÉ, 2012, 1237). P. 256–258. **Jebucu** (com. Almaș, jud. Sălaj). Altar de calcar, aflat în zidul bisericii reformate din Jebucu. Partea stângă a textului deteriorată. Dimensiuni: 0,72 × 0,70 × 0,44 m.

Inscripția a fost publicată de Radu Ardevan, Radu Zăgrean, AnB S.N. 20, 2012, p. 73–84, cu următoarea lectură:

[I(ovi) O(ptimo) M(aximo)
[et Geni]o (trium) d(ominorum) n(ostrorum) Sev(eri)
[et Ant(onini) A]ug(ustorum duorum) et [[Getae C(aesaris)]
[c(ives) R(omani) et] vicani vici
 5 *[Rucco]ni(i) imp(ensis) com(munibus)*
[devoti(?)] sacrum p[os(uerunt)].

Editorii identifică acest *vicus* cu Πουκόβιον atestat de Ptolemeu (IV, 8,4), ceea ce Constantin C. Petolescu, *Varia Daco-Romana (XXI–XXIV)*, TD S.N. 4–5 (27–28), 2012–2013, p. 214 (=CEpR, XXXII (2012), 1581; ILD, II, 985; AÉ, 2012, 1237) contestă (deoarece acest toponim se afla în *Barbaricum*) și propune în lacuna de la începutul r. 5: *[V]lpia]ni*, toponim

menționat în același loc de Ptolemeu: Οὐλλπιανόν. În noua ediție a inscripției din ActaMP 41, 2019 se propun unele ameliorări în r. 1–2, dar toponimul continuă a fi considerat necunoscut:

[I(ovi) O(ptimo) M(aximo)
 [pro sal(ute)] dd[d(ominorum)] nn[n(ostrorum)] Sev(eri)
 [et Ant(onini) A]ugg[g(ustorum)] e[t [[Getae Caes(aris)]]
 [c(ives) R(omani) et] vicani vici
 5 [---]ni imp(ensa) com-
 [muni?] sacrum faci-
 [endum curaverunt]
 [---?].

De asemenea, încercarea lui Sorin Nemeti (v. *supra*, nr. 2099, 3) de a identifica acest toponim rămâne infructuoasă.

2134. P. 258–260. POROLISSVM. Altar sau bază de statuie descoperit în anul 1989, în cursul săpăturilor din *principia* castrului de pe Pomăt. Dimensiuni: 0,62 × 0,40 × 0,22 m. Dintre cele circa opt rânduri, se păstrează (parțial) primele patru. Litere înalte de 3 cm. Muzeul de Istorie și Artă, Zalău.

Nicolae Gudea, Eugen Chirilă, Alexandru V. Matei, Istvan Bajusz, Dan Tamba, *Raport preliminar privind săpăturile arheologice și lucrările de conservare-restaurare executate la Porolissum în anii 1988–1991*, ActaMP 16, 1992, p. 145, 169, fig. 12 (desen); ILD, I, 686.

Prezentăm lectura inițială, paralel cu cea propusă de noii editori:

N. Gudea, E. Chirilă:	I. Piso, D. Deac:
[De]o Vol[ca]no	[De]o Volkano
[p]ro salute N	[p]ro salute n(umeri)
[---]C	[Pal]m(yrenorum) Por[o]!(issensium) G(ordiani)(?)
[---]AM.	[---]X(?)AM
	5 [-----].

2135. POROLISSVM. Fragment de bloc de calcar, descoperit în punctul *Sub Ferice*; locul este un câmp deschis, fără clădiri, în spatele stației vamale. Dimensiuni: 0,24 × 0,23 × 0,17 m. Litere înalte de 5 cm; în r. 4, primul *I* din *PII*, mai înalt.

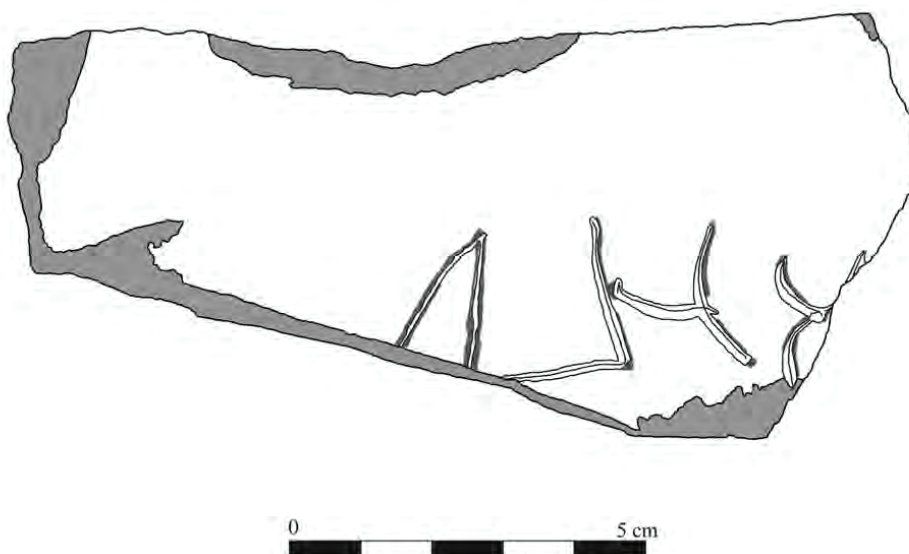
Ioan Piso, Coriolan Horațiu Opreanu, *Eine Weihung aus Porolissum für das Wohl des Severischen Kaiserhauses*, ZPE 209, 2019, p. 295–296.

[-----]
 pro sa[lute]
 Imp(eratorum) C[ae]ss(arum)
 L(uci) Sep(timi) S[er]ver(i)
 Pii Per(tinacis) [et]
 5 [M(arci) Aur(eli) Anto]-
 [nini Aug(ustorum) et]
 [[[P(ubli) Sep(timi) Getae]]]
 [[[Caes(aris)]]] et]
 [Iuliae Aug(ustae)]
 10 [-----].

Din zona respectivă mai provin două inscripții din timpul lui Caracalla, atestând pe procuratorii vamali Pompeius Longus (AÉ, 1988, 978 = 2005, 1289 = ILD, I, 678) și Claudius Xenophon (AÉ, 1988, 977 = ILD, I, 677).

2136. POROLISSVM. Ostracon descoperit în raza municipiului roman, la 31 august 2001, în cursul cercetărilor efectuate de către Alexandru V. Matei; dimensiuni: 12,8 × 6 cm. Muzeul Județean de Istorie și Artă, Zalău (CC 799/2002).

Jeremy Hutton, *The first Palmyrene aramaic Inscription discovered at Porolissum* (MJA Z CC 799/2002), ActaMP 41, 2019, p. 175–184.



Editorul remarcă semnele grafice *aleph*, *gimel*, *nun*. Cel de-a patrulea ridică dificultăți; poate, comparabil cu 7, semnul pentru *centurio*. Lectura editorului (în transcriere latină):

[...] ?gnx

Caracterul prea fragmentar creează dificultăți de înțelegere. Deocamdată, este singura inscripție aramaică-palmireană de la Porolissum, unde staționa un *numerus Palmyrenorum Porolissensium*. Pentru Tibiscum, sediul altui *numerus Palmyrenorum*, vezi CEpR XXXVI (2016), 1901.

2137–2139. Ioan Piso, *Les beneficiarii consularis de Samum*, în Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba, Wolfgang Spickermann (eds.), *Roman Army and Local Society in the Limes Provinces of the Roman Empire. Papers of an International Conference, Iași, June 4th–6th, 2018*, PHAROS 42, Rahden/Westf., 2019, p. 109–129.

2137. SAMVM (Cășei, reg. Cluj). Altar de calcar, descoperit (la 600 m NE de castru) cu ocazia unor lucrări edilitare la Cășei (prilej cu care câmpul inscripției a avut de

suferit). Dimensiuni: 0,855 × 0,55 × 0,37 m. Scriere stângace, litere înalte de 4–5 cm. Muzeul orașenesc Dej.

Ioan Piso, *Les beneficiarii consularis de Samum*, în Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba, Wolfgang Spickermann (eds.), *Roman Army and Local Society in the Limes Provinces of the Roman Empire. Papers of an International Conference, Iași, June 4th–6th, 2018*, PHAROS 42, Rahden/Westf., 2019, p. 110–112, fig. 1 (foto, desen).

Editorul propune lectura următoare:

Libero et LIBERO (!)

[.] Sec(undius, -undinius) {A} Valenti-

[n]us, b(ene)ff(iciarius) co(n)s(ularis) le[g(ionis)]

[X]III Gem(inae) Sever[iana]

5 *[ag(ens) s(ub)?] s(ignis) v(otum) l(ibens) p(osuit)*

Editorul consideră repetarea (dativului) LIBERO ca o eroare de lapicid, în loc de *Liberæ* (o altă eroare întâlnim în r. 2).

La începutul r. 5, poate fi avută în vedere eventual *[ag(ens) sau a(gens) c(uram)] s(tationis)*; vezi repertoriul inscripțiilor (de la sfârșitul studiului), nr. 3 (eventual 5 sau 8).

2138. SAMVM. Altar de conglomerat calcaros. Dimensiuni: 0,70 × 0,40 × 0,30 m. Ligaturi. Muzeul orașenesc Dej.

I.I. Russu, *Materiale epigrafice în Muzeul raional Dej*, *Activitatea Muzeelor* 2, 1956, p. 121–123, nr. 1; AÉ, 1957, 326; ameliorare: Ioan Piso, *Les beneficiarii consularis de Samum* [v. nr. 2137–2139], p. 112–113, fig. 2 (foto, desen).

Ioan Piso propune:

I(ovi) O(ptimo) M(aximo)

P. Ael(ius) Marcellinus,

b(ene)ff(iciarius) co(n)s(ularis) leg(ionis) VM(acedonicae)

Gord(iana), agens Sa-

5 *mo cum reg(ione) Ans(amensium)*

sub seg(nis) I pro sal(ute) sua

et suorum, v(otum) l(ibens) p(osuit)

[A]rriano et Papo co(n)s(ulibus)

Pe baza numelui consulilor, inscripția datează din anul 243 p.Chr.

În r. 6, *sub seg(nis)* este o formă populară pentru *sub sig(nis)*. În continuare, Ioan Piso observă o hastă orizontală, descifrând-o ca fiind adverbul *primum*, deci militarul se afla în prima misiune la Samum.

2139. SAMVM. Altar de calcar. Dimensiuni: 0,85 × 0,45 × 0,35 m. Muzeul orașenesc Dej.

Ioan Piso, *Les beneficiarii consularis de Samum* [v. nr. 2137–2139], p. 113, fig. 2 (foto, desen).

Autorul corectează *cognomen*-ul dedicantului (r. 2) și propune o modificare a lecturii în r. 4–6:

I(ovi) o(ptimo) m(aximo) Dol(icheno)

P(ublius) Ael(ius) M[a]rc[e]!

linus [b(ene)ff(iciarius) co(n)s(ularis)] leg(ionis)

V M(acedonicae) Gō[rđ(iana)e] agens Sa]-
 5 *[mo cum reg(ione) Ans(amensium ?) sub]*
[seg(nis) (primum) pro sal(ute) sua suo]-
rumq(ue) [omn]iūm
v(oto) l(ibens) p(osuit)
[A]rriano et Papo co(n)s(ulibus).

Pe baza numelor consulilor, inscripția datează din anul 243.

Eventual, în r. 6, după *seg(nis)*, hasta (*I*) ar putea fi dublată (*II*), adică *iterum*, prin urmare beneficiarul consularului s-ar afla la a doua misiune la Samum (ceea ce ar explica schimbarea numelui divinității).

Așa cum rezultă din titlu, studiul este o erudită investigație a unei instituții militare; în final, este însoțit de un repertoriu al inscripțiilor privitoare la *beneficiarii consularis* descoperite la Cășei (p. 120–124, nr. 1–15).

La Cășei se afla și un castru, având garnizoană o trupă auxiliară, *cohors I Britannica milliaria civium Romanorum equitata* (Constantin C. Petolescu, *Auxilia Daciae. Contribuție la istoria militară a Daciei romane*, București, 2002, p. 88–89, nr. 24).

Încă de la început, autorul acceptă afirmația lui Alfred von Domaszewski (comentariul la inscripția CIL, III, 7633 – mai departe, în repertoriul epigrafic, nr. 9), anume că *Ansamenses* este o dezvoltare a acuzativului *Ad Samum* > *Ansamum*, de unde *Ansamenses*; vezi spre comparație *Ad Mutrium* (Ἀμούτριον, Ptolemeu 3,8,4; dar *Amutria* în Tabula Peutingeriana, VII 4) sau *Ad Alutum* > *Arutela* (cum apare în Tabula Peutingeriana, VIII 1). Prin urmare, Ioan Piso are dreptate când consideră (p. 114) *Ansamenses* „sans impliquer une virtuelle population dace d’Ansamenses au long de Samus”.

Inscripțiile datează unele din timpul lui Severus Alexander (vezi repertoriul epigrafic, nr. 1–7, 15), altele din timpul lui Gordian al III-lea (nr. 11). Dar prima atestare a prezenței beneficiarilor consularului la Cășei pare a fi din timpul lui Septimiu Sever (nr. 13), deci puteau fi și mai vechi.

Inscripțiile arată că acei beneficiari aveau în subordine *Samus cum regione Ansamensium*. Pe baza comparațiilor cu alte zone ale Imperului, autorul ajunge la concluzia că misiunea dura șase luni (vezi p. 116 și nota 32 cu bibliografie).

Acești *beneficiarii consularis* proveneau fie din legiunea V Macedonica (vezi în repertoriu nr. 4–7, 11, 12), fie din legiunea XIII Gemina (nr. 2, 9, 13); în trei cazuri, legiunea nu este menționată (nr. 1, 2, 8).

Studiul reține, totuși, dilema (p. 118): „Il nous échappe cependant pourquoi des zones économiques du fisc étaient surveillées tantôt par des *centuriones regionarii*, tantôt par des *beneficiarii consularis*”. Asocierea stațiunii de la Samum cu *regio Ans(amensium)* o întâlnim (dintre cele 12 inscripții) doar de trei ori: într-un caz, beneficiarul era, de asemenea, *aed[il(is), (-icius)] col(oniae) Nap(ocensis)* (nr. 10); altul a îndeplinit misiunea de beneficiar de două ori (nr. 10, 11); despre alți doi (nr. 9, 12) nu avem informații în plus. Pe de altă parte, *regio*, având în frunte un centurion, este atestată doar de la Domnești (Ioan Piso, George Cupcea, *Ein centurio regionarius aus der legio X Fretensis in Dakien*, Tyche 29, 2014, p. 115–123 = CIL, III, 7625 = AÉ, 2014, 1090) și Drobeta (Florian Matei-Popescu, *Note epigrafice (VI)*, SCIVA 66, 3–4, 2015, p. 297–300, nr. 2 = AÉ, 2015, 1194).

Dar, *regio* era o „circumscripție polițienească”, având, probabil, în întreaga provincie posturi (*stationes*) de „jandarmerie” (cum este cea explorată la Alburnus Maior: Ovidiu Țentea, *Bath and Bathing at Alburnus Maior – Băile romane de la Alburnus Maior*, Cluj-Napoca, 2015); mai multe asemenea *stationes* erau grupate într-o *regio*, condusă de un *centurio* detașat dintr-o legiune (uneori această *regio* corespundea ca întindere cu un *territorium*, fie cel al unui oraș, fie ca grupare de așezări rurale; vezi misiunea lui C. Sentius Iustinus, (*centurio*) *l(e)g(ionis) V Mac(edonicae) agens per territorium Lucanum*: Ioan Piso, *Ein Gebiet für die Nymphen aus Germisara*, ActaMN 52/I, 2015, p. 46–68 (=AÉ, 2015, 1186).

2140. SAMVM. Altar din tuf vulcanic de Dej, descoperit de Dan Isac în cursul săpăturilor în așezarea romană (*vicus militaris?*) de la Cășei (S 36, adâncimea 0,15 m). Capitelul este distrus/retezat; partea de jos/stânga, spartă în câteva fragmente, dar ratașabile, fără a afecta conținutul inscripției. Dimensiuni: 0,79 × 0,33 × 0,34 m. Câmpul epigrafic: 0,50 × 0,33 m. Litere înalte în r. 1 de 5 cm, în celelalte de 4 cm. Ligaturi: r. 2 *N+I* (dar în spărtură), *M+I*, *N+E*. Uneori, tendințe de scriere hipercorectă (diftongul *ae* în cognomenul dedicantului, etnicul trupei cu dublu *t*; dar genitivul etnicului scris fără diftong! Între cuvinte, *hederae*).

Eugenia Beu-Dachin, Adriana Isac, *A votive inscription from Samum set by Publius Aelius Caerialis*, ActaMN 56/I, 2019, p. 195–203.

I(ovi) O(ptimo) M(aximo),

Iuno[ni] Reg(inae),

*Marti, Miner-
vae, Her-*

5 *cul(i) sacrum.*

*P(ublius) Ael(ius) Cae-
rialis, dec(urio)*

*coh(ortis) I Br-
ittanic(a)e,*

10 *v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).*

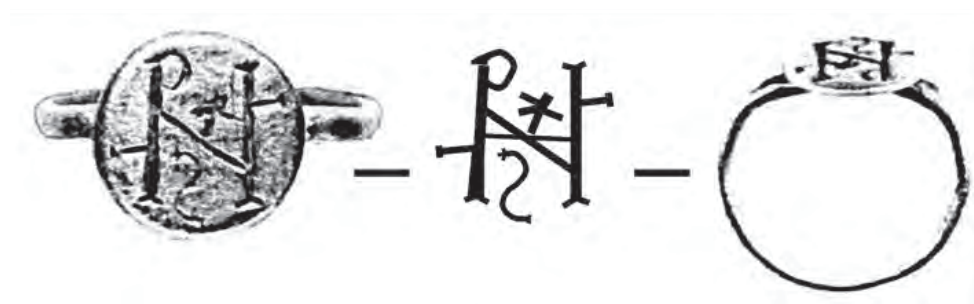
Închinare pentru zeii triadei capitoline (dar Minerva ar fi trebuit să urmeze pe I.O.M. și Iuno), precum și doi *Dii militares*, mult adorați de soldați, Marte și Hercule.

Dedicantul era *dec(urio)* în *cohors I Britannica milliaria equitata*; faptul că trupa era dotată și cu efective de cavalerie (probabil 240 de călăreți, grupați în zece *turmae*) este atestat de câteva surse epigrafice. Cea mai veche este o ștampilă tegulară de la *Fectio* (Germania Inferior): COH II BR ME (CIL, XIII, 12424, 3). Diploma de la Gherla din 2 iulie 133 are ca titular un *expedite (sic)* al coortei *I Britannica milliaria*, pe nume *Sepenestus Rivi f(ilius)*, CORNOV, originar din Britannia (*supra*, nr. 2090) (IDR, I, 11 = RMD, I, 35) (descoperirea diplomei în castrul de la Gherla se explică probabil prin faptul că un urmaș al acestui veteran a intrat în unitatea staționată la Gherla). În șase diplome din anul 164, trupa apare fără indicația *milliaria*, dar fiind *equitata* [IDR, I, 18–20 (diplomele de la Gilău, Palatovo și Cășei); alte trei: RMD, IV, 287 (= Werner Eck, Margaret M. Roxan, *Ein Militärdiplom für Truppen der Provinz Dacia Porolissensis aus dem Jahr 164 n. Chr.*, Xantener Berichte 8, 1999, p. 347–352; AÉ, 1999, 1103; CEpR, XXI–XXIV (2001–2004), 987; ILD, I, 40); AÉ, 2007, 1764 (= Werner Eck, Andreas Pangerl, *Neue Diplome für die dakische Provinzen*, ActaMN 43–44/I, 2006–2007, p. 204–206, nr. 6; CEpR, XXIX (2009), 1396; ILD, II, 833) (de proveniență necunoscută)].

De asemenea, la Apulum (IDR, III/5, 484 = AÉ, 1944, 34 = 1980, 751), o inscripție funerară menționează pe P. Ael. Tertius, *dom(o) Cl(audia) Virun(o), vet(eranus) ex (centurione) coh(ortis) I Brit(tonum) ∞ c(ivium) R(omanorum) eq(uitatae)*.

2141. Bratei (jud. Sibiu). Inel de argint, descoperit întâmplător, în cursul unei cercetări de suprafață, pe cuprinsul necropolei gepide (secolul al VI-lea). Discul cu monograma este fixat pe inel prin sudare.

Vlad Andrei Lăzărescu, *Noi interpretări referitoare la un inel cu monogramă descoperit la Bratei (jud. Sibiu)*, EphemNap 29, 2019, p. 189–126



Obiectul provine dintr-un complex funerar distrus, aparținând, din punct de vedere cronologic, primei faze de funcționare a necropolei gepide de la Bratei (vezi Ligia Bârz, *Ein gepidische Denkmal aus Siebenburgen. Das Graberfeld 3 von Bratei*, Cluj-Napoca, 2010, p. 8–9, fig. 1–2). Pe baza unui studiu erudit, care pune în evidență descoperiri similare din zona occidentală a fostului Imperiu Roman, dar și din cea orientală („Barbaricum”) și chiar din lumea bizantină, inelul ar reprezenta un produs al atelierelor italice, posibil Ravenna sau chiar Roma. Autorul leagă această monogramă de numele regelui ostrogot Athalaric (526–534); inelul a ajuns ca un dar pentru șeful formațiunii politice gepide din Transilvania.

Inscripții externe privitoare la istoria Daciei

(nr. 2142–2144)

2142. Loc de descoperire necunoscut. Fragment de diplomă militară romană (*tabella I*). Dimensiuni: 2,3 × 1,8 cm. Se păstrează într-o colecție privată din Italia (Tommaso Tanzilli).

Dan Dana, *Trois diplômes militaires inédits*, ZPE 211, 2019, p. 233–236, nr. 3 (foto în text).

Extrinscus:

[-----]

[Coh(ortis) ----- cui praest -----]

[-----]i[us] [-----]

ex pe[dite]

[-----] Zuroz[i] f(ilio) Daco]

5 [Descript(um) et] r[ecogn]it[um] ex tabul(a) aer(ea) quae]

*[fixa est R]om(ae) in m[uro post templ(um) divi Aug(usti)
ad [Minervam.*

Editorul se străduie să recunoască, pe *intus*, un ultim rând, în care reconstituie M]AṼ[RET - -], deci Mauretania Tingitana. De fapt, ajutorul vine de la o publicație a lui Niccolò Mugnai, *A New Military Diploma for the Troops of Mauretania Tingitana*, ZPE 197, 2016, p. 243–244 (prezentată în seria precedentă a acestei cronici, sub nr. 2038), o diplomă ceva mai completă (datată exact, 28 octombrie 153), al cărei titular era un anonim *[ex g]regale [- - - Z]urasis f. Daco* (dativ). Dar pe fragmentul publicat recent, numele apare ZVROI[-]; acea hastă, chiar pe fisură, exclude completarea propusă de editor. Cf. *Zouroblost[-]*, *Zouroblost[-]*: D. Dana, *Les Daces dans les ostraca du désert oriental de l'Égypte*, ZPE, 143, 2003, p. 181.

Din Mauretania Tingitana, mai cunoaștem alte trei diplome militare acordate unor veterani de neam dac: una de la Valentia Banasa, din anul 124, pentru un veteran din *ala Gemelliana c. R.* (CIL, XVI, 171 = IDRE, II, 469); altă diplomă, din anul 144, atestă un alt dac, pe nume Damanaeus (AÉ, 1997, 1766 = RMD, V, 398); încă una, din 26 octombrie 153, pentru un anonim din *ala I Augusta Gallorum c. R.* (AÉ, 2005, 1726). Iar la Thamusa, o lăpșă funerară atestă o femeie de neam dac (IDRE, II, 470).

Probabil o comunitate de veterani daci a dat numele unei stațiuni cu ape calde, *Aquae Daciae*, din Mauretania Tingitana (Constantin C. Petolescu, *Contribuții la istoria Daciei romane*, București, 2007, p. 286–288).

2143. RATIARIA. Altar de marmură. Descoperit, se pare, de căutătorii de comori, care au răscolit Ratiaria. Dimensiuni: 1,40 × 1,35 × 0,84 m. Piatra este grav deteriorată în partea stângă, totuși o parte din echipamentul militar este vizibil. În dreapta este o *lorica musculata*, terminată cu *pteryges*. Pe partea stângă se mai disting, dintr-o compoziție complicată, o parte dintr-o cască și mânerul unei săbii. Partea din spate a monumentului este anepigrafică, dar încadrată cu un chenar ornamental, asemănător cu cele ce încadrează inscripția și compozițiile cu armament de pe părțile laterale ale monumentului. Literele descresc în înălțime, de la 3,5 cm în primul rând la 1,3 cm în ultimul rând. Literele *O* și *C* (rotunde) sunt decupate în mai multe locuri. Se păstrează în lapidariul Muzeului din Vidin.

Kalin Stoev, Ivo Topalilov, *Der Kommandant des captor Decebali: Ein Offizier aus Ateste in einer neuen Inschrift aus Ratiaria*, ZPE 210, 2019, p. 267–270.

DIS MANIB
[.] COELIO L F
ROMIL FIRMINO
[A]TEST PRAEF COH II
5 [.]ALLOR TRIB MIL LEG IIII F F
[.]JAEF ALAE II PANNON
[.]ONIS DONATO BELLO D[---]
[---]VIR C ATESTINOR VIX X[---]
+++ ILVS LIB ET HERES [---]

10 F C

Editorii completează:

Dis Manib(us). / [L(ucio)] Coelio L(uci) f(ilio) / Romil(ia tribu) Firmino / [A]test(e) praef(ecto) coh(ortis) II / ⁵[G]allor(um), trib(uno) mil(itum) leg(ionis) IIII F(laviae) F(elicis), / [pr]aef(ecto) alae II Pannon(iorum), / [d]onis donato bello D[acic(o)] / [II] vir(o) c(oloniae)

Atestinor(um), vix(it) (annis) X[.] / Syril(l)us(?) lib(ertus) et heres [...] /¹⁰f(aciendum) c(uravit).

Acest ofițer era originar din Ateste (Italia, *regio X*; azi Este). Pentru *praenomen*-ul și *nomen*-ul personajului, editorii citează o inscripție de la Aquileia (CIL, V, 819 = InscrAq. 1, 340): *Silvan(o) / Aug(usto) / L(ucius) Coelius Septumus / VIvir Aq(uileiae), / VIvir Atest(e) nomine / Firmini/ et Firmin(ae) liberorum / suorum / d(ono) d(edit).*

Ordinea în care s-au desfășurat etapele acestei cariere ecvestre sunt stabilite corect de către editori. Astfel, el provenea din elitele municipale, care aveau acces la cariera ecvestră; dar în r. 8, în loc de *[III] vir(o) c(oloniae) Atestinor(um)*, propunem *VIviro Atestinor(um)* (pentru *VIvir*, vezi inscripția citată mai sus; cât despre acel *C* propus de editori, dezvoltat în *c(oloniae)*, este de fapt *O*, terminația în cazul dativ a cuvântului precedent); mai departe, *vix(it) X[---]* indică vârsta, deci între 40 și 50 de ani, probabil (în funcție de spațiul disponibil până la sfârșitul rândului) *vix(it) X[LVI] sau LVII] (annis)*, deci în jur de 45 de ani.

În r. 8, din numele libertului se păstrează parțial două litere: ȘȚ (dacă sunt sigure). Dar în continuare este un spațiu (cât o literă) distrus care, după observația editorilor, poate proveni de la litera *C* sau de la *O*; este posibil să fie *C*. Litera următoare este *L*, dar cu hasta mai înaltă, deci ligatura *I+L* (la fel consideră și editorii). Astfel, numele libertului ar putea fi *Sy[c]ilus*.

L. Coelius Firminus a parcurs *tres militiae* într-o ordine firească: *praef(ectus) coh(ortis) II / [G]allor(um)* (este vorba de *cohors II Gallorum Macedonica*, din armata Moesiei Superior: Florian Matei-Popescu, Ovidiu Țentea, *Auxilia Moesiae Superioris*, Cluj-Napoca, 2018, p. 55–56), *trib(unus) mil(itum) leg(ionis) IIII F(laviae) F(elicis)*, din aceeași provincie, poate chiar din *exercitus* lăsat în Dacia (sub ordinele unui consular, cum ar fi Longinus sau Iulius Sabinus), apoi *[pr]aef(ectus) alae II Pannon(iorum)*, în cursul războiului din 105–106 (*expeditio Dacica II*), când a fost decorat de împăratul Traian: *[d]onis donato bello D[acic(o)]*. Decorarea sa îl califica pentru o *quarta militia*; dar, din motive necunoscute, acest brav ofițer a preferat retragerea, rămânând la Ratiaria.

Gentiliciul *Coelius* pare să se fi păstrat în zona dunăreană. Astfel, la Sucidava s-a descoperit o ștampilă (cartușul în formă de *tabula ansata*) COILIN[-] (IDR II, 239); Dumitru Tudor citea *co(hors) I Ling(onum)*, trupă care ar fi participat la războiul lui Traian cu dacii, după care a părăsit Dacia (Dumitru Tudor, *La cohors I Lingonum en Dacie*, în *Hommages à Albert Grenier*, Bruxelles, 1962, p. 1523; Dumitru Tudor, *Comunicări epigrafice, III*, SCIV 16, 2, 1965, p. 362, nr. 10). Dar la un an după prima publicare a ștampilei de la Sucidava, s-a descoperit la Ratiaria o ștampilă întreagă COILING, care a fost atribuită unui producător civil, *Coil(i) Ing(enui)* (numele la genitiv) (Zlatka Morfova, *Briques et tuiles romaines à estampilles de la Bulgarie du nord*, ArheologijaSofia 5, 1, 1963, p. 29, nr. 6–9; vezi și IDR, II, 239). De asemenea, o ștampilă *L COEL PRIMI* s-a descoperit la Novae (Moesia Inferior) (Tadeusz Sarnowski, *Die Ziegelstempel aus Novae, I: Systematik und Typologie*, Archaeologia (Varșovia), 34, 1983, p. 17–61, fig. 18 (XXVI 1); Michał Duch, *Stamps on Bricks and Tiles from Novae. Outline and Chronologie*, Novensia 28, 2017, p. 113–114, fig. 15/5).

2144. PETRA. Lespede de gresie utilizată ca treaptă de scară într-o biserică („Ridge Church”).

Lectura: AÉ, 1996, 1630 (Maurice Sartre); reluată în IDRE, II, 1630. Studiu amplu, recent (dar fără a modifica lectura): Olli Salomies, Zbigniew Fiema, *Latin Inscription in the Ridge Church at Petra*, Arctos 43, 2009, p. 117–140.

MOESIA INFERIOR

(Dobrogea)

(nr. 2145–2178)

Bibliografie – Generalități

(nr. 2145–2166)

2145. Emilian Popescu, *Studii de istorie și de spiritualitate creștină*, IV. *Epigrafie*, București, 2019, 896 p.

Volumul (cel de-al patrulea din această serie) strânge contribuțiile epigrafice ale autorului (arheolog, epigrafist și istoric bizantinist). În final, indici (nume de persoane, toponimie și hidronimie; p. 872–891) și *Tabel de corespondență editorială* (p. 892–894).

*

2146. Marius Alexianu, Florian Matei-Popescu, *The linguistic impact of the Roman army in the province of Moesia Inferior*, în Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba, Wolfgang Spickermann (eds.), *Roman Army and Local Society in the Limes Provinces of the Roman Empire. Papers of an International Conference, Iași, June 4th–6th, 2018*, PHAROS 42, Rahden/Westf., 2019, p. 63–84.

Autorii prezintă principalele elemente ale impactului lingvistic al armatei romane din Moesia Inferior. Subliniază că pentru acest subiect trebuie să se facă o clasificare a diferitelor tipuri de contacte lingvistice: accidental sau permanent, natural sau artificial (pe cale oficială) etc. Lucrarea propune o abordare bazată pe direcțiile generale de cercetare asupra rolului lingvistic al legiunilor și trupelor auxiliare în procesul de romanizare în Moesia Inferior.

2147. Dan Aparaschivei, *Facilities and Medical Staff of the Lower Danubian Roman Army*, în Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba (ed.), *Limes, Economy and Society in the Lower Danubian Roman Provinces*, Colloquia Antiqua 25, Leuven – Paris – Bristol, 2019, p. 57–80.

Reorganizarea temeinică a armatei romane în timpul Principatului a avut în vedere și problema îngrijirii soldaților răniți în cursul luptelor; în acest scop s-au construit spitale în castru (vezi p. 59–66, despre *valetudinaria* în Dacia și Moesia). De reținut tabelele cu medicii (din legiuni sau trupele auxiliare) atestați epigrafic din Moesia Superior (p. 62), Moesia Inferior (p. 72) și *medici ocularii* din Dacia și Moesia Superior (p. 69).

2148. Alexandru Avram, *Titoli onorifici nelle città greche delle coste occidentali e settentrionali del Mar Nero in età imperiale*, în Nathanael Andrade, Carlo Marcaccini, Giulia Marconi, Donata Violante (eds.), *Roman Imperial Cities in the East and in Central-Southern Italy*, Ancient Cities 1, Roma, 2019, p. 227–244.

Cu un *supplementum epigraphicum*.

2149. Alexandru Avram, *Phrygian Personal Names in Phrygian Inscriptions*, în Gocha R. Tsetschladze (ed., with the assistance of Mahmut Bilge Başturk and James Hargrave), *Phrygia in Antiquity from the Bronze Age to the Byzantine Period. Proceedings of an International Conference ‘The Phrygian Lands over Time: From Prehistory to the Middle of the 1st Millennium AD’, held at Anadolu University, Eskişehir, Turkey, 2nd–8th November*,

2015. *Dedicated to the memory of Prof. G.K. (Ken) Sams*, Colloquia Antiqua 24, Leuven – Paris – Bristol, 2019, p. 305–349.

Studiu important pentru eventuale comparații cu elementele microasiatice din Dacia și Moesia Inferior.

2150. Alexandru Avram, *Les timbres amphoriques de remplissage de la fosse sacrée du téménos d'Istros*, în Nathan Badoud, Antigone Marangone (eds.), *Analyse et exploitation des timbres amphoriques grecs*, Rennes, 2019, p. 323–337.

Cu un catalog al ștampilelor, după proveniență: Thasos, Rhodos, Cnidos, Smyrna, Heraclea Pontica, Chersonesul Tauric.

2151. Alexandru Avram, *Nouveautés épigraphiques d'Istros*, Romanian Archaeological Institute in Athens Bulletin 1, 2019, p. 69–78.

Autorul publică 12 inscripții grecești, provenind din descoperiri mai vechi, dar care nu au fost incluse în *corpus*-ul de inscripții histriene (ISM, I, 1983): patru inscripții funerare din epoca clasică sau începutul epocii elenistice (nr. 1–4), două monumente onorifice elenistice (nr. 5–6), un monument în onoarea lui Septimiu Sever (nr. 9), un catalog fragmentar din epoca Severilor (nr. 10) și alte câteva inscripții fragmentare (nr. 7–8 și 11–12). Acestea urmează să completeze conținutul unui *supplementum* la volumul ISM, I.

2152. Alexandru Avram, Dragoș Hălmagi, *Inscriptions funéraires de Scythie Mineure*, ZPE 210, 2019, p. 105–115 (12 inscripții cu loc de descoperire necunoscut, păstrate la Muzeul Național de Antichități – Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” din București; autorii presupun că acestea pot proveni din cetățile grecești din Pontul stâng).

2153. Alexandru Avram, Dragoș Hălmagi, *Nouveaux documents sur les cultes égyptiens à Tomis*, în *Greci e Romani sulle sponde del Mar Nero*, Aristonothos 15, 2019, p. 61–76.

În această privință, inscripțiile cele mai vechi sunt: o dedicație [τ]ῆι βασιλ[ί]σση(ι) Ἰσιδ[ι] Ἀ]ρτέμ[ιδι] (secolul II a.Chr.; ISM, VI/2, 484); alta ridicată κατὰ ὄναρ („potrivit unui vis”) de un sinopean lui Sarapis (ISM, II, 152 = ISM, VI/2, 152); a treia (fragmentară) consacrată Σαράπιδι καὶ Εἴσιδι καὶ Ἄνουβιδι καὶ θεοῖς πᾶσιν (ISM, II, 154 = ISM, VI/2, 154); cea de-a patra, un fragment de decret care atestă existența unui sanctuar al lui Sarapis și celebrarea unei sărbători Χα[ρμό]συνα (ISM, II, 7 = ISM, VI/2, 7).

Un alt grup de inscripții datează de la sfârșitul secolului II p.Chr. Mai întâi, un altar ridicat la 26 martie 160 de un oarecare Καρπίων Ἀνουβίωος (patronimul teoforic vorbește de la sine), [θε]ῶ μεγ<ά>λω Σαράπ[ιδι καὶ] τοῖς συννάοις θεοῖς, pentru împărații Antoninus Pius și Marcus Aurelius, precum și τῶ οἴκῳ τῶν Ἀλεξανδρέων (ISM, II, 153 = ISM, VI/2, 153; o asociație de negustori alexandrini).

Se adaugă, spre sfârșitul secolului al II-lea, o dedicație fragmentară, în care se citește numele lui Sarapis (ISM, II, 398 = RICIS, 618/1006); un altar votiv cu reprezentarea lui Osiris (?), dar păstrând doar câteva litere din inscripție (ISM, II, 149 = ISM, VI/2, 149); o dedicație κυρίῳ θεῶ μεγάλῳ Σεράπιδι κα[ὶ] κυ]ρίῳ Εἴσιδι καὶ Ἄνουβιδι καὶ [τοῖς] συννάοις ἐπηκόοις [θεοῖς] (ISM, VI/2, 486).

De asemenea, din epoca Severilor, o inscripție pusă de colegiul pastophorilor (ISM, VI/2, 98).

Aceste dovezi directe sunt completate de autori cu numele teoforice purtate de câțiva locuitori din Tomis: Ἰσίδωρος (ISM, II 96, r. 5; poate și ISM, II, 154: [Ἰσι?]δῶρου), Σαραπίων (ISM, II, 2, r. 1 și 29, cca 100 a.Chr.), Σεραπίων (ISM, II, 17, r. 17; 21, r. 3; 125, r. I.18), Σεραπόδωρος (ISM, II, 83, r. II.23).

Autorii mai adaugă (p. 64) un Ἀνουβίων, atestat probabil de o inscripție funerară (ISM, II, 314), al cărei text este prezentat acum astfel: Ἀνουβ[- - - - - τήν] / [σ]τήλην [κατεσκευά]- / σα Βειθ[- - - - -] / μνήμη[ς] χ[άριν].

O altă inscripție beneficiază de o ameliorare de lectură (p. 65–70). Este un fragment de placă, păstrat la Muzeul Național de Antichități – Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” din București, inv. L 883. Dimensiuni: 0,225 × 0,165 × 0,065 m (IGR, 621 = ISM, VI/2, 37).

Τύχ[η] ἀγαθῆι
 [ιερωμένης] θεᾶς Ἀγριπ[πεινῆς Σεβαστῆς μηνός]
 [Ἀπατουρε]ῶνος ἕκτη πα[- - - - - τῆς ἐκκλησί]-
 [ας ἀρχαιρε]τικῆς ἐπιμη[νιεύοντος τοῦ δεῖνος]
 5 [τοῦ Ποσειδ?]ωνίου, vac. ἄρχ[οντες εἶπαν· ἐπειδὴ ὁ ἱε]-
 [ρεὺς Σαράπιδ]ος καὶ Ἰσιδ[ος ὁ δεῖνα τοῦ δεῖνος]
 [εὐσεβῶς μὲν δ]ιακείμεν[ος πρὸς τὸ θεῖον, εὐνόως]
 [δὲ εἰς τὴν πα]τρίδα, φύλ[- - - - -]
 [- - - - -] θεοῖς [- - - - -] –
 10 - - - - - ἸΤΩΝ - - - - -

Traducerea: „Sous la prêtrise de la divine Agrippine Auguste, le sixième jour du mois Apaturêôn (?), [...] Untel fils de [Poseid?]onios étant président de l’assemblée d’élection des magistrats, les archontes ont fait la proposition: attendu que le prêtre de Sarapis et d’Isis, Untel fils d’Untel, éprouvant une disposition, d’une part, pieuse à l’égard de la divinité, d’autre part, bienveillante envers (notre) patrie ... ”.

Decretul este datat prin eponimia imperială (împărăteasa Agrippina); este a doua eponimie imperială atestată în Scythia Minor, după ISM, III, 46 – decretul de la Callatis al unui thiasos datat prin eponimia lui Tiberius.

În încheiere, autorii articolului cred că, tot de la Tomis, ar putea proveni un fragment de inscripție din vechea colecție a Muzeului Național de Antichități – Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” din București, inv. L 871; dimensiuni: 0,19 × 0,21 × 0,08 m).

- - - - - ONO - - - - -
 [Ἰσιδι καὶ Σ]αράπ[ιδι καὶ τοῖς]
 [συννάοις θε]οῖς κα[ὶ αὐτοκρά]-
 [τορι? - - - - -].

În r. 2, editorii au în vedere eventual [θεῶ μεγάλῳ Σ]αράπ[ιδι], precum în ISM, II, 153.

2154. Nathan Badoud, Alexandru Avram, *Bulletin amphorologique (2002–2016)*, REG 132, 2019, p. 129–246

2155. Roxana-Gabriela Curcă, *Sermo castrensis in Moesia Inferior*, în Lucrețiu Mihăilescu-Bîrliba, Wolfgang Spickermann (eds.), *Roman Army and Local Society in the*

Limes *Provinces of the Roman Empire. Papers of an International Conference, Iași, June 4th–6th, 2018*, PHAROS 42, Rahden/Westf., 2019, p. 85–93.

Autoarea discută cele mai semnificative atestări epigrafice ale vocabularului militar din Moesia Inferior.

2156. Roxana-Gabriela Curcă, *Code Switching. Expression Forms of Linguistic Identity in Moesia Inferior*, în Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba (ed.), *Limes, Economy and Society in the Lower Danubian Roman Provinces*, Colloquia Antiqua 25, Leuven – Paris – Bristol, 2019, p. 11–18.

Studiul urmărește câteva cazuri de bilingvism (fenomen lingvistic atestat în partea de est a provinciei, în zona cetăților pontice), pe baza câtorva inscripții: ISM, I, 282 (Histria) – închinare *D(is) I(nferis) M(anibus)*, iar în continuare text grece; ILB, 156 (Dolna Beșovica), în r. 1 Ἀγαθ(ῆ) Τύχ(η)ι, iar în continuare dedicația pentru I(upiter) O(ptimus) M(aximus), Iuno Regina, Minerva Victrix, Vulcanus, Mercurius, pusă de un *strat(or) co(n)s(ularis)*; ILB, 183 (Vicus Trullensium) – dedicație latină pentru I(upiter) O(ptimus) M(aximus), iar la sfârșit Ἀγαθοκ(λῆς) ἐπο[ί]ει; IGR, I², 218 (Odessos) – inscripție funerară, parte latină, parte greacă. Autorul cercetează factorii determinanți ai acestui fenomen, mediul social în care apare (rural sau urban, civil sau militar), rolul lapicidului, originea etnică a utilizatorilor.

2157. Florian Matei-Popescu, *Territoria and regiones in the Lower Danubian Provinces*, în Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba (ed.), *Limes, Economy and Society in the Lower Danubian Roman Provinces*, Colloquia Antiqua 25, Leuven – Paris – Bristol, 2019, p. 95–106.

Studiu complex, privind doi termeni în epigrafia celor două provincii dunărene. Dar *regio* era o „circumscripție polițienească”, constând din posturi de *beneficiarii (consularis)*, având, uneori, deasupra un *centurio*, detașat dintr-o legiune a provinciei și făcând parte din *officium consularis*. Deși, uneori, *regio* acoperea teritoriul unui oraș (cazul Drobetei; sau chiar o organizare rurală, de tipul *territorium Lucanum*: vezi AÉ, 2015, 1186 = CEpR, XXXVI (2016), 1909), *territorium* și *regio* erau noțiuni diferite (vezi și *regio Montanensium* în Moesia Inferior). Alte trei *regiones* citate de autor prezintă interes aparte: o inscripție de la Cyrrhus în Syria (CIL, III, 195 = IGLS, I, 150) menționează un centurion din legiunea VII Claudia (?), de a cărui piatră s-a îngrijit fratele său, soldat din legiunea IIII Flavia *ex provincia Moesia Super(iore) reg(ione) Viminac(ensi)*; la Roma, un pretorian *nat(us) Moesia Super(iore) reg(ione) Ratiare(n)se vico C[i]nisco* (CIL, VI, 2730 = AÉ, 1979, 20 = 1996, 91); tot la Roma, alt militar, *natus ex provincia Maesia Inferiore regione Nicopolitana vico Sapisara*, a cărui piatră o pune fratele său, din *cohors XIII urbana* (CIL, VI, 2933). Notarea regiunii (uneori și a satului – *vicus*) era importantă pentru indicarea originii (provenienței).

Dar *regio Scodrihe(n)sis* (CIL, VI, 2698 = IPD⁴, 624) nu era situată în Dacia noastră, ci în Dacia Mediterranea, iar toponimul citat era probabil Scodra din Albania (Wilhelm Tomaschek, *Die alten Thraker*, Wien, 1893, p. 83; George G. Mateescu, *I Traci nelle epigrafi di Roma*, ED I, 1923, p. 169; Ioan Iosif Russu, *Illirii*, București, 1969, p. 216) (motiv pentru care nu am introdus-o în IDRE, I).

2158. Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba, *Soldats du milieu rural de la Mésie Inferieure recrutés dans l'armée romaine*, în Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba (ed.), *Limes, Economy and*

Society in the Lower Danubian Roman Provinces, Colloquia Antiqua 25, Leuven – Paris – Bristol, 2019, p. 19–29.

Studiu epigrafic (bazat cu precădere pe diplomele militare) privitor la recruții din trupele auxiliare (*alae* și *cohortes*; intensitate diferită, după epoci), flotele de la Misenum și Ravenna, precum și cohortele pretoriene (după Septimiu Sever). Din păcate, cele mai multe dintre aceste documente, apărute în ultimele decenii, provin din comerțul de antichități, fiind cu „loc de descoperire necunoscut”; suntem astfel lipsiți de posibilitatea de a aprecia corect câți dintre cei *dimissi honesta missione* se întorceau în provincia lor, eventual chiar în comunitățile din care proveneau. O situație interesantă este a celor recrutați în teritoriul cetății Nicopolis ad Istrum – problemă discutată mai pe larg într-un studiu anterior: Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba, Violeta-Maria Răileanu, *Les territoires ruraux comme source de recrutement pour la flotte. Le cas de Nicopolis ad Istrum (Mésie Inférieure) et une nouvelle hypothèse à propos de la politique de recrutement sous Septime Sévère*, Dialogues d’histoire ancienne 40, 2, 2014, p. 193–205.

2159. Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba, *The Cult of Jupiter and of Juno Regina in the rural Areas of Moesia Inferior*, JAHA 6, 2, 2019, p. 42–51.

Studiul analizează aparițiile cultului lui Jupiter și Juno în mediul rural din Moesia Inferior, cu trei tabele sintetice ale atestărilor epigrafice. Autorul conchide că majoritatea textelor care au legătură cu acest cult în provincie provin din zona rurală. El conectează menționarea acestui cult cu prezența comunităților de *cives Romani consistentes* și a armatei romane în satele din Moesia Inferior.

2160. Annamária-Izabella Pázsint, *Life after honesta missio: A demographic and social perspective on the veterans from Moesia Inferior*, în Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba, Wolfgang Spickermann (eds.), *Roman Army and Local Society in the Limes Provinces of the Roman Empire. Papers of an International Conference, Iași, June 4th–6th, 2018*, PHAROS 42, Rahden/Westf., 2019, p. 1–33.

Studiul se înscrie în cercetarea mai amplă privind locul veteranilor în cadrul societății locale din Moesia Inferior. Lucrarea are în vedere toți veteranii atestați în Moesia Inferior, inclusiv cei care au venit din alte provincii; remarcă integrarea acestora în viața provinciei, interacțiunea cu societatea locală. Ca atare, lucrarea urmărește câteva aspecte, precum: istoricul cercetării, date statistice privind veteranii; date demografice (vârsta, originea); activitatea profesională după *honesta missio*, familia veteranului; alte legături cu lumea romană exterioară.

2161. Annamária-Izabella Pázsint, *Notes on the Family Links from Lower Moesia*, JAHA 6, 4, 2019, p. 110–117

Note privind legăturile familiale din Moesia Inferior; lucrarea are ca obiectiv să ofere o imagine de ansamblu asupra tipurilor de relații familiale atestate în Moesia Inferior pe o perioadă de trei secole, în încercarea de a distinge obiceiurile și specificitățile epigrafice corespunzătoare.

2162. Valentin Piftor, *Observations on the Age-Rounding for Soldiers from the Lower Danubian Provinces*, în Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba (ed.), *Limes, Economy and Society in the*

Lower Danubian Roman Provinces, Colloquia Antiqua 25, Leuven – Paris – Bristol, 2019, p. 83–94.

Încercare de aproximare a vârstei soldaților din provinciile romane Moesia Inferior și Dacia din secolele I–III. Autorul propune o comparație între vârsta populației militare (cuprinzând soldați și veterani) și cea a populației civile, încercând a explica gradul mai redus de viață în rândul soldaților în comparație cu civilii.

2163. Alexandru Rațiu, Ioan Carol Opreș, *Roman military baths from Capidava (second to third century AD)*, în Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba, Wolfgang Spickermann (eds.), *Roman Army and Local Society in the Limes Provinces of the Roman Empire. Papers of an International Conference, Iași, June 4th–6th, 2018*, PHAROS 42, Rahden/Westf., 2019, p. 263–282.

În cursul săpăturilor, au apărut numeroase cărămizi șampilate ale legiunilor care au lucrat la construirea sau repararea băilor: *Leg(ionis) XI C(laudiae) p(iae) f(idelis)*, *Leg(ionis) XI C(laudiae)*, *Leg(ionis) XI C(laudiae) Ant(oniniana)* (ligatura A+N+T), *Leg(ionis) V Mac(edonica)* (ligature M+A).

2164. Adrian Robu, *La contribution de D.M. Pippidi à l'étude des inscriptions antiques*, în Andrei Timotin (ed.), *Un siècle d'études sud-est européennes en Roumanie. Bilan historiographique*, Brăila, 2019, p. 51–64.

2165. Rada Varga, Annamária-Izabella Pázsint, *Trade-Economy in Riverane Provinces: A Close-up Look at Trader's Networks and Mobility*, în Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba (ed.), *Limes, Economy and Society in the Lower Danubian Roman Provinces*, Colloquia Antiqua 25, Leuven – Paris – Bristol, 2019, p. 31–56.

Subiectul privește problema comerțului în provinciile de la Dunărea de jos (Dacia, Moesia) și Germania; prin alegerea extremităților Imperiului Roman european, autoarele au dorit să evidențieze specificitățile, precum și unitatea obiceiurilor și a manifestărilor epigrafice ale comercianților. O privire detaliată asupra rețelelor și mobilității comerciantului.

2166. Nelu Zugravu, *Des abus des militaires sur les provinciaux dans certaines sources antiques tardives*, în Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba, Wolfgang Spickermann (eds.), *Roman Army and Local Society in the Limes Provinces of the Roman Empire. Papers of an International Conference, Iași, June 4th–6th, 2018*, PHAROS 42, Rahden/Westf., 2019, p. 249–262.

Inscripții recent descoperite sau revizuite

(nr. 2167–2178)

2167–2173. Werner Eck, Andreas Pangerl, *Neue Diplome für die Truppen in den Donauprovinzen*, în Gergő István Farkas, Réka Neményi, Máté Szabó (eds.), *VISY 75. Artificem commendat opus. Studia in honorem Zsolt Visy*, Pécs, 2019, p. 128–145.

Șapte fragmente de diplome militare privitoare la trupele provinciilor Moesia Superior și Moesia Inferior. Reținem pe următoarele:

2167. P. 129–131. Fragment de diplomă (*tabella II*; 4,7× 2,4 cm), după o *constitutio* din anul 99 (v. *infra*) pentru armata provinciei Moesia Inferior:

Intus:	Extrínsecus:
[-----]RO	[-----]
[-----]CO[-]	[-----]NDI
[-----]NO	[-----]XAND
[-----]ORVM CV[- -]	[-----]
[-----]MODE[- -]	

Pe *intus*, autorii restituie mai întâi numele consulilor, pe baza a trei diplome din 14 august 99 (AÉ, 2006, 1862, pentru un gregalis din *ala I Flavia Gaetulorum*; AÉ, 2008, 1195, descoperit la Slava Rusă, din Moesia Inferior, dar numele trupei pierdut; AÉ, 2012, 1957, tot pentru un gregalis din *ala I Flavia Gaetulorum*): [*Q. Fabio Barba*]ro [*A. Caecilio Fausti*]no co[(n)s(ulibus)]; în continuare numele trupei și al prefectului: [*Alae I Flaviae Gaetul*]orum cu[i praest / - -] Mode[stus / exequite / - -].

Pe *extrínsecus*, se păstrează resturi din numele a doi martori, reconstituite pe baza diplomelor citate: [*P(ubli) Lusci Ama*]ndi / [*Sex(ti) Fufici Ale*]xandr(i).

Despre numele prefectului, din care se păstrează parțial *cognomen*-ul, autorul observă: „er scheint bisher unbekannt zu sein”. Un omonim, Modestus, apare într-un fragment de diplomă de la Apulum (IDR, III/4, 694 = AÉ, 1999, 1280 = ILD, I, 16), dar care datează mai târziu, din anul 120 (AÉ, 2002, 1765).

Mai observăm însă că, în două dintre diplomele citate (AÉ, 2006, 1862; AÉ, 2012, 1957), numele prefectului apare întreg: *Alae I Flaviae Gaetulorum cui praest Q. Planius Sardus C. f. Pup(inia) Trutedius Pius* (dar nu este același cu parțial omonimul Q. Planius Sardus din diploma RMD, IV, 236, din 1 iulie 126 – așa cum se afirmă în comentariul final din AÉ, 2012, 1957). Rezultă că în fragmentul publicat recent, unde apare numele altui prefect: [- - -] Mode[stus], nu se poate reconstitui numele alei *I Flavia Gaetulorum*.

2168. P. 131–133. Fragment de diplomă militară (*tabella I*, dimensiuni: 3 × 3,3 cm), extras dintr-o *constitutio* din anul 115 a împăratului Traian, pentru armata provinciei Moesia Superior. Se cunosc deja trei diplome din aceeași *constitutio*: AÉ, 2005, 1723 = 2008, 1740; AÉ, 2014, 1647 (1 mai – 31 august 115); AÉ, 2015, 1885 (5 iulie 115). De reținut menționarea cohorții I Antiochensium în armata Moesiei Superior (cândva, în cursul războiului dacic, luase parte la ridicarea castrului de la Drobeta: IDR, II, 14).

2169. P. 133–135. Fragment de diplomă militară (*tabella I*, 4,3 × 3,3 cm), extras dintr-o *constitutio* din anul 127, eventual pentru armata provinciei Moesia Inferior; nimic esențial.

2170. P. 135–137. Două fragmente (ratașabile) dintr-o diplomă militară (*tabella I*, dimensiunile neindicate), extras dintr-o *constitutio* a împăratului Hadrian din anul 132, pentru armata provinciei Moesia Inferior.

Extrinsecus:

[postea duxisse]nt dumtaxa[t singuli singulas]
 [a(nte) d(iem)?] K(alendas) Mart(ias)
 [C. Serio Augu]rino C. Trebio [Sergiano co(n)s(ulibus)]
 [Coh(ortis) I Braca]ror(um) c(ivium) R(omanorum) [cui praest]
 5 [- - - - - Qu]intilianu[s - - - - -]
 [- - -] ex pedite
 [- - -] JEND
 [- - -] f(ilio) eius] et Flacco f(ilio) eiu[s - - -?]
 [Descriptum et rec]ognitum [ex tebula aen-]
 10 [ea quae fixa est R]omae in m[uro post tem-]
 [plum divi Aug(usti)] ad Min[ervam]

Intus:

[- - - - - et sunt in Moesia I]nfer(iore) sub Iu[lio]
 [Maiore quinq(ue) et vigint(i) stip(endis) e]m(eritis) dim(issis) hon(esta)
 miss(ione)
 [quor(um) nomin(a) subscrip(t)a sunt ip]sis lib(eris) post(erisque) eor(um)
 [civ(itatem) ded(it) et con(ubium) cum uxor(ibus) qua]s tu[nc habu-]
 5 [issent - - -]

Datarea (1 martie 132 sau intervalul 13 februarie – 1 martie 132) se face pe baza numelui consulior. După editori, trupa poate fi *cohors I Bracarorum* sau *cohors I Bracaraugustanorum civium Romanorum*. Trupa în care a slujit posesorul diplomei era sigur *cohors I Bracarorum*, atestată în Moesia Inferior prin diplomele militare din anii 125 (AÉ, 1997, 1772), 127 (AÉ, 1997, 1780) și 134 (CIL, XVI, 78). Cealaltă trupă, *cohors I Bracaraugustanorum civium Romanorum*, se afla deja în Dacia Inferior, unde este atestată de diplomele din anii 122 (RGZM, 20 = ILD, I, 18), 129 (RMD, V, 380 = AÉ, 2002, 1743 = ILD, I, 24), 130 (RMD, V, 376 = ILD, I, 25; vezi și fragmentul AÉ, 2002, 1743, datat curând după 130), 140 (IDR, I, 13 = RMD, I, 39), 146 (RMD, IV, 269 = AÉ, 2001, 2155; AÉ, 2011, 1791 = ILD, II, 826) și 150 (AÉ, 2007, 1761).

Cele trei litere stinghere din r. 5 sunt considerate a proveni dintr-un nume; sau poate indicarea originii, de exemplu [Asp]end(o) ?

2171. P. 137–139. Fragment de diplomă militară (*tabella I*; dimensiuni neindicate), extras dintr-o *constitutio* a împăratului Hadrian, dintre anii 133–138, pentru armata provinciei Moesia Superior. Dintre trupele reconstituite, reținem doar ca sigură *cohors [III Ca]mp(estrus) c(ivium) R(omanorum)*.

2172. P. 139–141. Fragment de diplomă militară (*tabella I*, dimensiuni: 3,2 × 4 cm), extras dintr-o *constitutio* a împăratului Hadrian, anul 138, posibil pentru armata provinciei Moesia Inferior. Având în vedere conținutul ne semnificativ, precum și ignorarea locului de descoperire, piesa este total lipsită de valoare științifică.

2173. P. 141–143. Fragment de diplomă militară (*tabella I*, dimensiuni: 3 × 3,3 cm), extras dintr-o *constitutio* a împăratului Antoninus Pius, din anul 157, pentru armata provinciei

Moesia Superior. Reținem doar informația *coh(ortis) II G[allorum Macedonicae, cui praest] L. La[berius?]*; numele posesorului este pierdut.

2174. Proveniență necunoscută. Fragment de diplomă militară (*tabella II*). Dimensiuni: 13,3 × 7 cm. Nu se indică locul de păstrare (muzeu, colecție).

Werner Eck, Andreas Pangerl, *Fragmentarische Militärdiplome aus der Zeit von Domitian bis Commodus*, ActaMN 56/I, 2019, p. 58–60, nr. 3.

Intus²:

[Imp(erator) Caesar divi Nervae f(ilius) Nerva Traianus Augustus Germanicus Dacicus pontifex maximus tribunic(ia) potestat(e) VIII imp(erator) IIII co(n)s(ul) V p(ater) p(atriciae)]
[equitibus et peditibus qui militant in alis tribus et cohortibus septem, quae appellantur I Claudia Gallorum et I Vespasiana Dardanorum et Gallorum Flaviana et I Flavia Commagenorum et I Lusitanorum Cyrenaica et II Lucensium et II Flavia Bessorum et sunt in Moesia Inferiore sub A(ulo) Caecilio Faustino, qui quina et vicena plurave stipendia meruerunt item dimissis honesta missione, quorum nomina subscripta sunt, ipsis, liberis posterisque eorum civitatem dedit]

[et conubium cum ux]oribus quas tunc
[habuissent, cum est c]ivitas iis data aut,
[si qui caelibes essen]t, cum iis, quas pos-
[tea duxissent dum]taxat singuli singu-
 5 *[las. A(n)te d(i)em I]II I(d)us Mai(as)*
[C(a)io Iulio Basso]
[Cn(a)eo Afranio] Dextro co(n)s(ulibus)
[Alae Gallorum Flavia]nae, cui praefuit
 [- - - -] *Primus*
 10 *[gregali / ex gregale]*
 [- - -] *+ri f(ilio) Besso*
 [- - -] *filiae uxori eius*
 [- - -] *f(ilio) eius*
 [- - -] *f(ilio) eius*
 15 [- - -] *f(ilio) eius*
[Descripum et recognit]um ex tabula ae-
[nea, quae fixa est Romae].

Extrinsecus:

[Ti(beri) Iuli] Urbani
[Q(uinti) Pompei] Homeri
[P(ubli) Cauli] Restituti
[P(ubli) Atini] Amerimni
 5 *A(uli) Iuli] Clementis*
[Ti(beri) Iuli] Euphimi
[P(ubli) Cauli] Vitalis

² Rândurile sunt departajate și numerotate numai din locul unde textul se păstrează (parțial).

Reconstituirea numelor consulilor (Attilio Degrassi, *I fasti consolari dell'Impero Romano*, Roma, 1952, p. 31) și lista integrală a martorilor de pe *extrinsecus* au permis editorilor datarea diplomei pe timpul lui Traian; prin analogie cu altă constituție (CIL, XVI, 50), diploma este datată 13 mai 105.

Pentru armata provinciei, v. Florian Matei-Popescu, *The Roman Army in Moesia Inferior*, București, 2010, p. 167 sqq.

2175. Werner Eck, Andreas Pangerl, *Diplome der Kaiser der 3. Jh. für Prätorianer außer Severus Alexander*, ActaMN 56/I, 2019, p. 83–107.

Pentru cronica noastră, prezintă interes prima diplomă publicată (*tabella I*, întregă; dimensiunile neindicate), p. 85–89 cu fotografii ale ambelor fețe. Anul 204.

Reținem numai informația din r. 20–21 (*extrinsecus*):

Coh(ors) VI pr(aetoria) p(ia) v(index)

T(ito) Gaio T(iti) f(ilio) Ulp(ia) Maximo Nicopol(i).

2176. Diplomă militară; fragment, *tabella I*. Dimensiuni: 10,4 × 8,8 cm. Pe fața exterioară, fir dublu de încadrare. Se păstrează într-o colecție privată din Italia (Fabrizio Casprini).

Dan Dana, *Trois diplômes militaires inédits*, ZPE 211, 2019, p. 227–232, nr. 1 (foto în text).

Tabella I extrinsecus:

[-----]
 şub̄ P. I[uventio Celso item coh. II Flavia]
 Numidarum tr[anslata in Moesiam In-]
 ferioem quinis et v[icenis pluribusve]
 stipendis emeritis dimi[s]sis honesta mis-]
 5 sione quorum nomina sub[s]cripta sunt ipsis]
 liberis posterisque eor(um) civit[atem dedit et]
 conubium cum uxorib(us) quas tu[n]c habuisse-]
 nt cum est civitas iis dat(a) aut si q[ui] caelibes]
 ess(en)t cum is quas postea duxisse[nt dumta-]
 10 xat singulis singulas.
 A(nte) d(iem) V Nonas A[ug(ustas)]
 L. Stertinio Norico L. Fadio [Rufino co(n)s(ulibus)]
 Coh(ortis) IIII Gallorum cui pr[aest]
 C. Vindicium C. f. Pub(lilia tribu) F[ontanus]
 15 ex equite
 Robromi Robro[mi f(ilio)]
 et Robrimo f(ilio) eius et Ma++ [f(ilio) eius]
 et Valerio f(ilio) [eius].
 Descriptum et recognitum ex ta[bula aenea quae]
 fixa est Romae in muro post temp[us] divi Augusti)
 20 ad Minervam.

Tabella I intus:

[Imp(erator) Caesa]r divi N[er]vae f(ilius) Nerva Trai-
 [anus Aug(ustus) Ger]m(anicus) Dacicus pontis (!) maxim(us) tri-

[bunic(ia) potest(ate) X]VII imp(erator) VI co(n)s(ul) V p(ater) p(atriciae)
 [peditibus] et equitibus qui militav(erunt) in
 5 [cohortib]us duabus II Bracaraugus-
 [tanor]um et et III Gall(or)um quae
 [sunt inTh]racia sub P. Iuventio Celso
 [item (coh.) II Fla]via Numidarum TRANSLAV (!)
 [in Moesia]m Inferiorem quinis et vi-
 10 [cenis pluri]busve stipendis emeritiis
 [dimissis ho]nesta missione quoru[m]
 [nomina subs]cripta sunt ipsis [libe-]
 [ris posterisque] etc

Data diplomei este asigurată prin numele consulilor *L. Stertinus Noricus* (PIR², S 909) și *L. Fadius Rufinus* (PIR², F 100), atestați în anul 113 (A. Degrassi, *I Fasti consolari dell Impero Romano*, Roma, 1952, p. 33); alături de indicația *a(nte) d(iem) V Nonas A[ug(ustas)]*, data diplomei a fost stabilită de editor la 1 august 113. Guvernatorul Thraciei, un personaj polionim, *P. Iuventius Celsus T. Aufidius Hoenius Severianus* (Bengt E. Thomasson, *Laterculi praesidum*, Göteborg, 1984, col. 163, nr. 10), *legatus Augusti pro praetore*, este primul din seria guvernatorilor de rang senatorial ai acestei provincii.

Interesul nostru pentru această provincie este determinat de mențiunea cohorții *II Flavia Numidarum*: această trupă s-a aflat la început în Moesia Inferior (diploma AÉ, 2009, 1803 din 24 noiembrie 107), apoi apare în Thracia, din care aflăm (prin prezenta diplomă, din 113) că a fost din nou transferată (*translata*) în Moesia Inferior (în care apare în două diplome din 116: AÉ, 2000, 1806 și 1863). Înseamnă că inscripția (bilingvă, latină și greacă) de la Šipka (AÉ, 1965, 347 = IGB, III/2, 1741 = IDRE, II, 350), în care apare un *Marcus Traidacus, eques coh(ortis) II Numid(arum)*, datează *ante* 113. Ulterior apare în armata Daciei Inferior, în două copii după o *constitutio* din 17 iulie 122: una RGZM, 20 (= CEPR, XXI–XXIV (2001–2004), 973; ILD, I, 18); cealaltă AÉ, 2007, 1759 (= Werner Eck, Andreas Pangerl, *Neue Diplome für die dakische provinzen*, ActaMN, 43–44/I, 2006–2007, p. 186–189, nr. 1; CEPR, XXIX (2009), 1391; ILD, II, 814).

2177. Proveniență necunoscută. Stelă de marmură; dimensiuni: 0,31 × 0,31 × 0,035 m. Muzeul Național de Antichități – Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” din București (inv. L 913).

Alexandru Avram, *An Epigram for a Sinopean from Tomis*, în Gocha R. Tsentschladze, Sümer Atasoy (eds., with the collaboration of Akin Temür and Davut Yiğitpaşa), *Settlements and Necropoleis of the Black Sea and its Hinterland in Antiquity. Select papers from the third international conference ‘The Black Sea in Antiquity and Tekkeköy: An Ancient Settlement on the Southern Black Sea Coast’, 27-29 October 2017, Tekkeköy, Samsun, Oxford, 2019*, p. 77–81.

Σινώπη πατρί [ς ἐστὶ μοι, - - - - -]-
 τινὸς δὲ καλοῦμαι, . . [- - - - ἀκα]-
 χήσας πατέρα κλυτὸν Ἀ[- - - - -]-
 ον· ἀλλὰ με Μοῖρα τάρχυσε [τῶδ' ἐ]-
 5 δάφει καὶ ἐνόσφισε φένγ[ους εἰς τύμ]-
 βον μέλλοντα γάμοις ζυ[γίους μείγνυσ]-

θαῖ τοίνυν ἐγὼ προλέγω [- - - - -]
 8 χρι.. [- - - - -]. η χρη [- - - - -]
 - - - - -

Traducerea autorului: „Sinope is my fatherland, and I am called [- -]tianos. - - I grieved (my) father, the glorious A[- -]os. But Destiny buried me solemnly and removed me from the light in this ground in the tomb when I was about to be joined in the yoke of marriage. Hence I proclaim ...”.

Editorul consideră că această inscripție provine foarte probabil din Dobrogea; stilul și alte elemente interne indică orașul Tomis, care a furnizat cele mai numeroase epigrame în epoca imperială. Autorul compară cu alte câteva producții ale „poeziei” tomitane. Date: secolele II–III p.Chr.

2178. Proveniență necunoscută. Fragment de placă de marmură, identificată în anul 2013 în colecția școlii elementare din Greci (jud. Tulcea). Dimensiuni: $\hat{h} = 0,28$ m, lățime între 0,09–0,19 m, gros. 3 cm. Înălțimea literelor uniformă.

Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba, Florian Matei-Popescu, *A new album of the quinquennales and magistri canabensium at Troesmis*, în Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba, Wolfgang Spickermann (eds.), *Roman Army and Local Society in the Limes Provinces of the Roman Empire. Papers of an International Conference, Iași, June 4th–6th, 2018*, PHAROS 42, Rahden/Westf., 2019, p. 95–108.

[- - - - -]
 Q(uin)q(ennalis) M(arcus) Egn[atius - - -]
 C(aius) Iuliu[s - - -]
 Q(uin)q(uennalis) C(aius) Sulpi[cius - - -]
 et ob [hon(orem) q(uin)q(uennalitat)is - - -]
 5 Q(uin)q(uennalis) L(ucius) Noni[us - - -]
 et ob h[on(orem) q(uin)q(uennalitat)is - - -]
 Q(uin)q(uennalis) P(ublius) Ael(ius) Asc[us - - -]
 et ob hon(orem) q(uin)q(uennalitat)is - - -]
 Ael(ius) Licinius E[- - -]
 10 T(itus) Flavius Iuni[us - - -]
 Q(uintus) Iulius Flori[anus - - -]
 C(aius) Valerius Pri[mus - - -]
 Q(uintus) Manlius Ma[ximus - - -]
 C(aius) Iulius [- - -]
 15 C(aius) Val(erius) [- - -]
 A[- - -]

R. 2, IVLI, inscripția s-a rupt pe linia barei din stânga a lui V; r. 9, litera cu care începe *cognomen*-ul nu este E, ci doar aproximativ jumătatea de jos a hastei unei litere; r. 10 IVNI, ligatura V+N; r. 14, după *nomen*, se mai pot identifica două litere, eventual TĪ; r. 15, *nomen*-ul nu era probabil abreviat, în spărtură se poate intui E, deci VALE[r]ius; în ultimul rând, litera din spărtură nu este A, ci capătul de sus al unei haste, deci I sau mai probabil L (deoarece dupăastă, pare a mai fi un spațiu liber), L(ucius?).

TIMIȘOARA ÎN EPOCA OTOMANĂ ÎN LUMINA DESCOPERIRILOR ARHEOLOGICE

ADRIANA GAȘPAR*

Lucrarea¹ cuprinde 416 pagini, dintre care 248 de text și 168 de ilustrație. A fost structurată în trei mari capitole, divizate în mai multe subcapitole, precedate de o introducere, la final aflându-se concluziile, bibliografia, ilustrația și o listă a figurilor.

În *Introducere* se precizează intențiile științifice care au stat la baza lucrării, motivația alegerii temei și importanța acesteia, urmate de cadrul organizatoric în care și-a desfășurat doctoranda stagiile de documentare și de săpătură, obținute din partea unor instituții din străinătate (Ungaria, Germania, Iordania și Turcia).

O lucrare dedicată unui oraș european în epoca otomană, realizată din perspectivă arheologică, nu a mai fost elaborată până în prezent, nici măcar în țările care au acordat o atenție sporită acestei perioade. Din punct de vedere al concepției și al conținutului unitar al lucrării nu există un precedent al unei astfel de abordări, aceasta fiind prima lucrare de doctorat cu privire la arheologia epocii otomane susținută în România. Teza se bazează pe informația arheologică și pe materialele, în cea mai mare parte inedite, rezultate în urma săpăturilor care au avut loc în orașul Timișoara, cu precădere în ultimul deceniu.

Capitolul I prezintă *Stadiul cercetărilor arheologice privind Timișoara în Epoca Otomană* și a fost împărțit în două subcapitole. În primul subcapitol, *Problematica cercetărilor arheologice din România privind vilayetul Timișoara*, sunt amintite relativ puținele descoperiri corespunzătoare epocii, din unitatea administrativă creată de otomani, care includea Banatul propriu-zis, dar și o parte din Crișana, descoperirile provenind nu numai din Timișoara, ci și din alte localități (Făget, Margina, Arad, Tăuți, Ineu, Ciacova). Cel de-al doilea subcapitol privește *Istoricul cercetărilor arheologice din Timișoara* și cuprinde șase subpuncte, în care sunt menționate zonele cercetate arheologic în orașul Timișoara. Această împărțire cuprinde: Castel Huniade, Strada Renașterii, Piața Operei, Centrul istoric – *Cartierul Cetate* (care include circa 12 străzi și piețe investigate arheologic), *Suburbia Palanca Mare* (cu trei zone investigate) și *Suburbia Palanca Mică* (o singură zonă investigată). Cercetările

* Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”; e-mail: sam_adriana@yahoo.com.

¹ Teza a fost susținută la 17 decembrie 2019, la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” din București, sub conducerea CȘ I Dr. Eugen Nicolae, cu o comisie compusă din: CȘ I Dr. Radu Băjenaru (președinte), CȘ I Dr. Adrian Ioniță, Prof. Dr. Antal Lukács și CȘ II Dr. Aurel-Daniel Stănică.

sunt prezentate în ordine cronologică și defalcat pe campanii, în ideea de a crea baza documentară pentru raportare în analizele întreprinse. Capitolul se încheie cu *Considerații generale* privind caracterul și volumul acestor săpături, care acoperă doar 4% din totalul suprafeței Timișoarei în anul 1716, cu regretul că, dintre toate vestigiile descoperite, doar zidurile Geamiei Padișahului au putut fi conservate, pentru celelalte descoperiri fiind aplicată numai soluția de conservare și acoperirea lor cu pământ, iar locul marcat pe pavaj. Deși au fost doar parțial cercetate, se remarcă obiective foarte importante atinse cu ocazia acestor săpături, precum: sistemul de apărare, moscheile, băile publice, structuri cu o valoare excepțională în condițiile în care în Timișoara actuală nu s-a păstrat nicio clădire din perioada administrației otomane. Este subliniată și cantitatea mare de artefacte descoperite, care au fost surprinse în alcătuirea orașului, constituind în principal elementele de cultură materială ale acestuia.

Capitolul al II-lea, intitulat *Topografia Timișoarei în Epoca Otomană*, cuprinde șapte subcapitole, în care sunt descrise componentele esențiale ale orașului care au putut fi documentate arheologic. Cele șapte componente sunt descrise după același tipar: componenta discutată și un scurt istoric, urmat de cercetările arheologice în zonele din oraș în care au fost puse în evidență structurile respective, încheindu-se cu considerații generale. Informațiile din sursele scrise, multe dintre ele relativ târzii, imprecise și foarte puțin utile pentru cunoașterea culturii materiale și a vieții cotidiene, sunt comparate cu datele oferite de investigațiile arheologice.

Primul subcapitol, *Sistemul de fortificare*, a urmărit stabilirea limitelor teritoriale exterioare ale componentelor orașului cu suburbiile sale. S-a început cu *Sistemul de fortificare a cetății Timișoara. Scurt istoric*, în care se face o descriere a acestuia, conform surselor istorice, urmată de *Cercetări arheologice*, unde au fost expuse toate punctele în care liniile de fortificare otomană au fost investigate arheologic (trei zone) și de unde a rezultat un sistem de fortificare compus din șanț de apărare și palisadă, în față având o escarpă, iar în anumite locuri, în zona unde râul cotea, și o contraescarpă. Sistemul de fortificare era dublat în partea de nord a orașului, ceea ce confirmă în mare parte descrierile istorice. Cercetările arheologice au indicat că prima linie de fortificare ar fi fost construită în secolul al XVII-lea, iar linia exterioară a fost amenajată la începutul secolului al XVIII-lea. Subcapitolul se încheie cu *Considerații generale*.

În cel de-al doilea subcapitol, se analizează trama stradală a orașului – *Străzile*. Se începe cu un *Scurt istoric al străzilor din Timișoara*, urmat de *Cercetări arheologice*, în care au fost descrise cinci zone investigate, de unde au fost scoase la iveală segmente din structura a 13 străzi, dintre cele 17 menționate documentar cu nume. Subcapitolul se încheie cu *Considerații generale*, de unde reiese că o caracteristică a Timișoarei otomane este rețeaua de străzi, neordonată în interiorul orașului, cu nodul principal în zona moscheii imperiale (sau a padișahului) și a băii publice din apropierea acesteia, și relativ organizată în cadrul suburbiilor. Din punct de vedere tehnic, străzile sunt podite cu lemn, fiind relativ înguste, cu lățimi cuprinse între 2,30–5 m, uneori existând și rigole. Cercetările arheologice au surprins două sau

trei faze cu niveluri de refacere completă, care, aproape întotdeauna, au fost amenajate după orientarea anterioară.

A treia componentă, fără de care un oraș este de neconceput, tratează *Locuințele*. Se începe cu *Scurt istoric al locuințelor în Timișoara*, se continuă cu *Cercetări arheologice*, unde se precizează cele 12 zone investigate în care au fost scoase la iveală locuințe din lemn, cu una sau mai multe încăperi, unele având dependințe, și se încheie cu *Considerații generale*. Primul fapt subliniat este că, din punct de vedere numeric, s-a surprins extrem de puțin, dintre cele minimum 2700 de case (estimate de sursele scrise ca existând în Timișoara), fiind identificate arheologic între 25 și 30 de case (ceea ce reprezintă cca 1,1%). Pentru ridicarea locuințelor de la Timișoara, elementul de bază a fost lemnul, material utilizat în tehnici și soluții diverse în stabilizarea solului mlăștinos și edificarea structurilor de locuit. Deoarece săpăturile arheologice au evidențiat doar structura de sub nivelul de călcare din anul 1716, elevația locuințelor lipsind de cele mai multe ori, lucrarea justifică, în esență, atribuirea funcțională pe care diverși autori o dau complexelor de acest tip (pivnițe, anexe gospodărești, magazii și gropi de provizii).

Casa lui Allah – fără de care niciun musulman nu-și poate desfășura existența spirituală normală – este tratată în cea de-a patra componentă, *Lăcașurile de cult*. După prezentarea unui *Scurt istoric al geamiilor din Timișoara*, se continuă cu *Cercetări arheologice*, desfășurate în cele trei zone în care, după suprapunerea hărților vechi cu planurile actuale, au fost identificate geamiile – toate ridicate în perioada ocupației otomane: Piața Sfântu Gheorghe – Marea Moschee, denumită și Moscheea Padișahului, Strada Vasile Alecsandri – Moscheea Ali Bey; Strada Francesco Grisellini – Moscheea Gemgime – și se încheie cu *Considerații generale*. Zidurile a două geamii au format o structură de formă rectangulară, în timp ce geamia Padișahului pare să fi fost construită după un plan circular/oval, fapt care poate să ridice mai multe semne de întrebare privind atribuirea funcțională a acesteia. Din punct de vedere constructiv, în toate cele trei cazuri au fost utilizate tehnici similare, în care constructorul mai întâi a stabilizat solul cu ajutorul substrucțiilor din lemn, în elevație folosind cărămidă, mortar și blocuri de piatră.

Cea de-a patra componentă tratează *Băile* sau *hamam*-ul, o structură arhitecturală fundamentală pentru lumea islamică, descrisă după principiul amintit la început: *Băile din Timișoara. Scurt istoric*, respectiv *Cercetări arheologice*, desfășurate în actuala Piață a Libertății (situată în Cetate), unde au fost identificate zidurile unei construcții de dimensiuni mari, cu mai multe încăperi, unele pe pilaștri, realizată din cărămidă legată cu mortar. În încheiere, în *Considerații generale*, se precizează că în Timișoara au fost menționate documentar patru băi, dintre care două localizate cartografic (în *Palanca Mare* și *Cetate*) și doar una cercetată arheologic (cea din Cetate).

În conexiune funcțională cu băile (și mai mult decât atât), se află chestiunea surselor de apă, ajungându-se, astfel, la cea de-a șasea componentă – *Fântâni și puțuri de apă*. Descrierea acestora începe cu *Apa din Timișoara în perioada otomană. Scurt istoric*, se continuă cu *Cercetări arheologice* și se încheie cu *Considerații*

generale. Aprovizionarea cu apă a unui oraș este o chestiune vitală pentru orice epocă, Timișoara beneficiind însă de o bogată pânză freatică (un sol de-a dreptul mlăștinos) și de Timișul Mic – ca principală sursă. Din punct de vedere arheologic, sursa de alimentare cu apă a băilor nu a putut fi stabilită, deși, în apropierea acestora și a geamiei Padișahului, au fost surprinse părți de apeducte, fântâni și puțuri descoperite în cartierele *Palanca Mare* și *Cetate*, categorii care se deosebesc în funcție de formă, materiale și modul de amenajare a ghizdurilor.

Existența efemeră a otomanului de rang înalt sau umil poposește, în drumul spre grădinile lui Allah, inevitabil la cimitir. Periplul privind topografia Timișoarei se apropie de sfârșit, închizându-se cu componenta a șaptea – *Cimitirele*. Prezentarea acestora se face începând cu *Cimitire în Timișoara. Scurt istoric*, urmând *Cercetări arheologice* (desfășurate în cele trei zone cu moscheile amintite), încheindu-se cu *Considerații generale*. Au fost scoase la iveală, în total, 145 de morminte (54 la Moscheea Padișahului, 55 la Ali Bey și 36 la Gemgime), numărul lor fiind extrem de mic raportat la cei 164 de ani de locuire otomană în Timișoara. Unele morminte erau marcate cu stele funerare și, deși câteva dintre acestea sunt din marmură, niciuna nu poartă inscripții. În ceea ce privește ritualul, toate complexele respectă regulile de înmormântare ale populației musulmane privind orientarea spre Mecca (pe direcția sud-est pentru Timișoara) și austeritatea. Câțiva decedați au fost depuși în sicriu sau aveau gropi cu amenajări din lemn, restul fiind doar în giulgiu. Analiza antropologică efectuată pe un număr redus de subiecți (54 de schelete descoperite în preajma Moscheii Padișahului) a indicat însă lucruri interesante, și anume că bărbații aveau asemănări biologice mai apropiate de comunitățile din Anatolia decât de grupurile de populații europene, iar femeile au fost mai apropiate de zona europeană balcanică a imperiului. Eșantionul analizat este însă mic pentru a trage concluzii ferme sau a stabili reguli (de altfel, comparând cu datele privind populația din alte orașe europene otomane, situația se prezintă uneori diferit).

Desigur, Timișoara, între 1552 și 1716, a fost un oraș musulman (înfloritor conform mai multor categorii de surse) în care regulile islamice de funcționare trebuiau respectate, ceea ce reiese și din descoperirile arheologice. Specificul este dat de faptul că, după cucerire, otomanii au adaptat orașul creștin cu topografia sa la nevoile lor, preluând, amenajând, construind sau reconstruind acele edificii care diferențiază urbea musulmană de cea creștină. În paralel cu apariția pe harta orașului a trinomialului arhitectural islamic, compus din geamie, baie și caravanserai, s-a petrecut și relocarea populației creștine în suburbii și, evident, înlocuirea ei cu populație musulmană, în special balcanică.

În stabilirea legăturilor dintre structurile descoperite arheologic *in situ* și informațiile documentare s-a recurs la două categorii importante de izvoare – cartografice (harta căpitanului Perrette, hărțile iozefine) și cronistice (Evliya Çelebi, Henrik Ottendorf) – pentru a le menționa doar pe cele mai cunoscute și importante. Pe planurile vechi ale orașului au fost puse în conexiune diferitele obiective din informații narative și, în final, corelate cu ceea ce a fost scos la iveală de săpăturile arheologice.

În capitolul al III-lea, *Cultura materială*, sunt reunite variatele categorii de obiecte descoperite, în cadrul a șase secțiuni, primele trei fiind, prin natura categoriilor, cele mai ample. Puse împreună, prin diversitatea și cantitatea pieselor, se obține imaginea unui bazar turcesc ordonat gospodărește, chiar dacă termenii de „bazar” și „ordine” par să se excludă. În contextul larg al descoperirilor de la Timișoara, precizăm că un mare avantaj al acestora este încadrarea cronologică restrânsă într-un interval cu limite cunoscute de circa un secol și jumătate, fapt care constituie un enorm pas înainte în ordonarea acestor materiale, datate adesea larg în secolele XVI–XVIII. Cantitatea de obiecte analizate este mare, de aceea nu poate fi invocată o eventuală nereprezentativitate a eșantionului care să fi dus la o datare aleatorie sau izolată.

Prima categorie tratată este *Ceramica*. Din enorma cantitate de fragmente aparținând tuturor tipurilor, în ceea ce privește cea mai importantă componentă – vesela – au fost identificate două mari grupe: de lux (porțelanul chinezesc, ceramica de Iznik și persană) și uzuală (smălțuită și nesmalțuită). În afara veselei, au mai fost identificate trei categorii de obiecte ceramice care includ: sfeșnice, cahle pentru sobele de încălzit și pipe pentru fumat. Revenind la ceramica uzuală, care constituie și cea mai mare parte a inventarului arheologic, aceasta a fost împărțită în cinci forme de bază (de fapt categorii funcționale): oale pentru gătit și provizii; vase pentru copt și friptură; vase pentru lichide; vase pentru servit hrana; vase de folosință casnică. Acestor categorii funcționale le-au fost subsumate tipurile formale identificate: oalele pentru gătit și provizii, dar și exemplarele de dimensiune mică, cu forme similare, însă cu funcționalitate nedefinită; tăvițe portabile și capace; urcioare și căni; cupe, castroane (fiind identificate patru tipuri – inclusiv sgraffito), străchini, farfurii; capace pentru oale și strecurătoare. După precizarea categoriei funcționale și a tipului de formă, a urmat analiza morfologică, care a urmărit stabilirea modului de execuție (la roată, dar și la mână, în special în cazul tăvițelor), felul pastei, arderea, culoarea și decorul (incizare, smălțuire, sgraffito etc.). În cadrul tezei există și un studiu de caz privind ceramica descoperită în timpul săpăturilor de pe strada Lucian Blaga.

Cea de-a doua categorie de artefacte include *Pipe*, fiind prezentate: pipe roșii nedecorate, pipe otomane, pipe ungurești. Ele ocupă un loc la fel de important precum ceramica în studierea obiectelor descoperite, fiind un bun indicator al moravurilor, care poate fi surprins în secvențe cronologice strânse în funcție de tipurile de pipe utilizate. Pipele descoperite în două zone din Timișoara (străzile Lucian Blaga și Radu Negru) sunt prezentate și ca studiu de caz (fiind incluse 29 de exemplare) cu toate detaliile și comentariile aferente. Analiza pieselor arată creșterea ponderii pipelor de lut, mai ieftine, spre sfârșitul epocii otomane, ceea ce corespunde cu răspândirea obiceiului fumatului la nivelul populației de rând, ca urmare a scăderii prețului tutunului la mijlocul secolului al XVII-lea, cu consecințele previzibile asupra a ceea ce am putea numi sănătatea publică.

A treia categorie, *Obiecte din metal*, cuprinde 10 segmente: *Piese de podoabă și accesorii vestimentare* – care include nouă sub-categorii de obiecte; *Arme* – cu 10 sub-categorii de obiecte, *Piese de armură și de harnașament* – cu cinci sub-categorii,

Unelte meșteșugărești – cu opt sub-categorii, *Instrumente de uz casnic* – cu șapte sub-categorii; *Sfeșnice*, *Unelte de folosință agricolă* – cu două sub-categorii; *Feroneria de construcție* – cu nouă sub-categorii; *Alte unelte și ustensile* – cu patru sub-categorii și se încheie cu *Considerații generale*. Pentru aceste artefacte, lucrarea nu și-a propus abordări tehnologice sau citarea exhaustivă a analogiilor, ci un demers funcțional, cu încadrarea contextuală cronologică și culturală. Subliniem faptul că, pentru încadrarea tipo-cronologică, s-a ținut seama de contextul arheologic de la Timișoara și de conexiunea cu provinciile otomane învecinate.

Descoperirile monetare sunt prezentate în al patrulea subcapitol, *Monede*, care grupează *Tezaur* – constând, de fapt, într-un singur depozit, care cuprinde 413 piese de argint eșalonate de la Vladislav II (1490–1516) până la Maximilian I (1564–1576) și *Descoperiri izolate* – unde sunt incluse 25 de monede găsite în diverse puncte ale orașului, încheindu-se cu *Considerații generale*. Analiza a avut în vedere materialul publicat, doctoranda neavând la dispoziție descoperiri inedite din colecția muzeului, drept pentru care s-a limitat la identificările autorilor.

Stelele funerare otomane de la Timișoara reprezintă cea de-a cincea categorie de obiecte și include piese rezultate din cele trei cimitire menționate în secțiunea corespunzătoare acestora. Au fost distinse mai multe tipuri de stele funerare, care, după formă și material, au fost atribuite unor categorii umane diferite, unele având ornamentica bogată, altele mai săracă sau chiar absentă. Analiza include și un studiu de caz privind pietrele de mormânt descoperite în timpul săpăturilor din Piața Sfântul Gheorghe.

În cea de-a șasea secțiune, *Alte obiecte descoperite la Timișoara*, se fac scurte referiri la obiecte din materiale în general perisabile – lemn, piele, os, dar și sticlă – neglijate în general de către arheologi, dar care au importanța lor în existența cotidiană.

În capitolul de *Concluzii* sunt sintetizate considerațiile generale care au însoțit secțiunile tezei, cu comentariile și încheierile la care s-a ajuns. A rezultat o lucrare de sinteză, complexă, cu multe aspecte, preponderent materiale, din existența de peste un veac și jumătate a Timișoarei otomane. Unele dintre acestea erau cunoscute în teorie din alte regiuni ale imperiului, dar foarte multe au fost documentate arheologic pentru prima dată pe teritoriul României, la Timișoara, fiind expuse amănunțit în paginile tezei. În final, se reamintește că această teză a fost elaborată pe baza rezultatelor arheologice din nivelurile de locuire ale cetății Timișoara și a avut ca principal scop să reflecte imaginea generală a materialității vieții citadine derulate pe parcursul celor 164 de ani de administrație otomană. Subiectul este tratat în premieră în istoriografia românească și, în ciuda unor neajunsuri întâlnite pe parcurs, lucrarea rezultată constituie un punct de pornire pentru arheologia acestei perioade, prea puțin cercetată în România, fiind de așteptat să deschidă seria unor noi și ample studii.

Bibliografia cuprinde circa 170 de titluri, fapt care reflectă, încă o dată, stadiul cercetărilor aflate abia la început de drum în studierea epocii otomane pe teritoriul României din punct de vedere arheologic. Cele mai multe lucrări citate sunt din străinătate, cu predilecție din țările vecine, care au început mai devreme cercetarea perioadei respective.

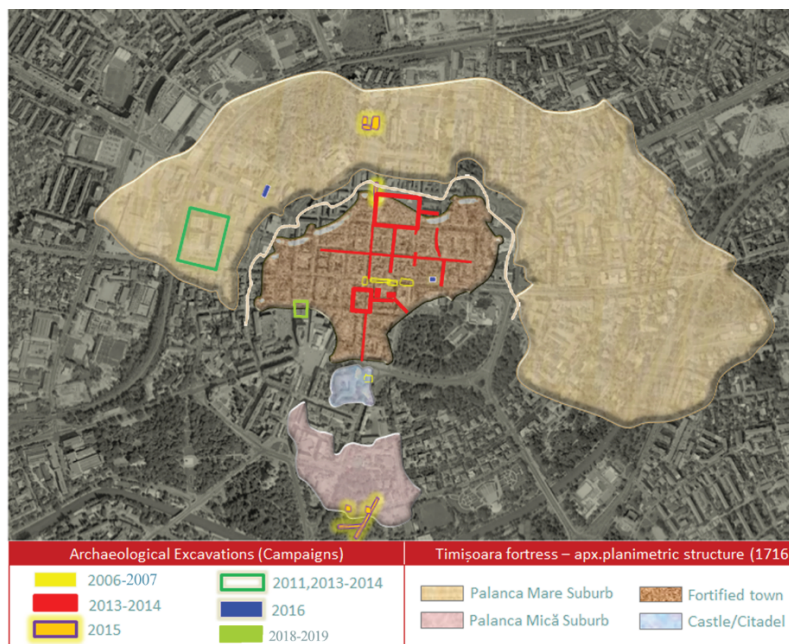


Fig. 1: Marcarea cercetărilor arheologice efectuate în perimetrul cetății otomane Timișoara, campaniile 2006-2019 (prelucrare după harta căpt. Perrette (1716)).

Fig. 1: Marking of the archaeological research carried out in the perimeter of the Ottoman Timișoara Fortress, 2006-2019 campaigns (processing after Perrette's map (1716)).

Ilustrația, în bună măsură realizată de autoare, constă în 168 de figuri, incluzând planuri, desene, fotografii, fiind prezentate toate categoriile de descoperiri și materiale discutate în teză.

MONEDA EUROPEI CENTRALE ÎN ȚARA ROMÂNEASCĂ ÎN PERIOADA 1574–1611

MARIUS BLASKÓ*

*Moneda Europei Centrale în Țara Românească în perioada 1574–1611*¹ tratează, după cum arată titlul, numai moneda europeană și rolul său în Țara Românească în perioada considerată a marca sfârșitul Evului Mediu în acest spațiu. Accentul pe analiza exclusivă a monedelor din Europa este relevant întrucât, pentru Țara Românească, epoca este caracterizată de statutul de vasalitate față de Imperiul Otoman, iar economia, până spre finalul secolului al XVI-lea, este puternic dominată de moneda acestuia.

Lucrarea se bazează pe sursele numismatice disponibile (publicate sau inedite) și urmărește schimbările produse în circulația monetară din Principat; o atenție sporită este acordată perioadei războiului dintre Țara Românească și Imperiul Otoman, în contextul mai amplu al conflictului dintre Sfânta Alianță și Înalta Poartă.

Teza cuprinde introducerea, patru capitole – două dintre acestea împărțite la rândul lor în subcapitole –, referințe bibliografice și anexe. Aceasta include, pe lângă reconsiderarea întregului dosar al descoperirilor monetare din perioada analizată, patru tezaure aflate în colecțiile Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan” publicate acum pentru prima oară: Cosâmbești (jud. Ialomița), Podu Dâmboviței (jud. Argeș), Zimnicea I și Zimnicea II (jud. Teleorman). Textului lucrării i se adaugă referințele bibliografice și anexele; cele din urmă cuprind cataloagele tezaurilor inedite, două hărți, prezentând repartizarea tezaurilor pe teritoriul Țării Românești, lista tezaurilor din Moldova, Transilvania și Ungaria (atât Regatul, cât și teritoriul aflat sub ocupație otomană) incluse în analize comparative, lista descoperirilor izolate și patru planșe cu piese reprezentative din depozitele inedite.

În *Introducere* sunt discutate limitele cronologice ale investigației și definirea spațiului considerat a fi central european. Limita inferioară a perioadei analizate reprezintă începutul domniei sultanului Murad al III-lea (1574–1595), care a angajat Imperiul Otoman în două războaie îndelungate și costisitoare, cel împotriva Iranului (1578–1590) și „războiul cel lung” împotriva Habsburgilor și aliaților

* Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București; e-mail: marius.blasko@gmail.com.

¹ Teza a fost susținută la 17 decembrie 2019, la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” din București, sub conducerea CȘ I Dr. Eugen Nicolae, cu o comisie compusă din: CȘ I Dr. Radu Băjenaru (președinte), CȘ I Dr. Aurel Vilcu, Prof. Dr. Antal Lukács și CȘ II Dr. Aurel-Daniel Stănică.

lor (1591/1593–1606). Totodată, pentru Țările Române, anul 1574 marchează începutul deteriorării statutului acestora, odată cu sfârșitul domniei lui Ioan Vodă în Moldova. Limita superioară este marcată de reinstaurarea dominației otomane în Țara Românească, prin sfârșitul domniei lui Radu Șerban, continuatorul politicii antiotomane a lui Mihai Viteazul, iar în Moldova prin înlăturarea Movileștilor propolonezi. Zona definită în lucrare drept „Europa centrală” cuprinde emisiunile din Imperiul Romano-German, din Ungaria, din Principatul Transilvaniei și din spațiul polonez.

În prezentarea *Stadiului cercetării* (capitolul I), s-a urmărit modul în care au fost tratate problemele de circulație monetară, descoperirile monetare și principalele nominaluri de pe piață în bibliografia de specialitate din România. În etapa incipientă a numismaticii românești, cercetarea aspectelor monetare de la finalul secolului al XVI-lea a fost, mai degrabă, neglijată sau prezentată sumar. Începând cu anii '70 ai secolului trecut, odată cu creșterea semnificativă a numărului de tezaure publicate, se intensifică și apariția lucrărilor referitoare la diverse aspecte ale circulației monetare. Cele care priveau principalele nominaluri aflate în circulație în Țara Românească în secolele XVI–XVII, precum denari, tripli groși sau taleri, abordau rolul acestora pe piața locală, structura circulației în lumina tezaurelor și evoluția acestor nominaluri. Printre problemele ridicate în literatură, de interes pentru prezenta teză este chestiunea stabilirii momentului apariției talerilor în circulația monetară și în depozitele monetare din Țara Românească. În ceea ce privește lucrările de sinteză, se remarcă lucrarea lui Bogdan Murgescu, *Circulația monetară în țările române în secolul al XVI-lea*, care reprezintă un important reper pentru teza de față. Întrucât analiza acestuia este structurată pe anii 1501–1580 și 1581–1600, ne oferă imaginea pieței monetare în perioada premergătoare celei analizate de noi, iar pentru ultimele două decenii ale secolului, ne permite să urmărim schimbările produse de apariția unor noi descoperiri monetare.

În încercarea de a oferi o imagine exhaustivă a situației din Țara Românească, o evaluare a descoperirilor monetare publicate anterior se dovedește nu doar utilă, ci și necesară, întrucât, în multe cazuri, maniera de publicare ridică diverse probleme. Astfel, capitolul II, *Evaluarea descoperirilor monetare*, oferă un repertoriu al tezaurelor monetare din Țara Românească încheiate cu emisiuni din perioada 1574–1611. Acesta este structurat în trei subcapitole: tezaure, descoperiri izolate și considerații generale. Pentru a include întreg materialul disponibil, cel dintâi subcapitol, *Tezaure* (II.1), este, la rândul său, împărțit în alte două subcapitole, *Tezaure utilizate în analiza statistică* (II.1.1) și *Tezaure neutilizate în analiza statistică* (II.1.2). În prezentarea tuturor tezaurelor s-a notat termenul *post quem*, numărul de piese, structura tezaurului, valoarea acestuia exprimată în aspri, referințele bibliografice și date privind condițiile de descoperire. Tezaurele utilizate în analiza statistică sunt în număr de 44, trei dintre acestea fiind publicate pe parcursul elaborării tezei (Urziceni, jud. Ialomița; „județul Dolj”; Gălbinași, jud. Călărași), iar patru sunt inedite (Cosâmbești, Podu Dâmboviței, Zimnicea I și Zimnicea II). Cu excepția acestora, în cazul publicațiilor anterioare, acolo unde era necesar, s-au oferit informații suplimentare; de cele mai multe ori,

acestea au vizat mai ales reidentificări ale emitenților sau atelierelor. Întocmirea unui repertoriu destul de bogat – 21 de tezaure neincluse în calculele statistice – s-a făcut pentru a oferi o imagine cât mai completă a materialului existent. Motivele excluzerii acestora sunt multiple: momentul îngropării unora depășește cu câțiva ani limita superioară a perioadei analizate, însă ilustrează evoluția ulterioară a pieței; unele sunt prezentate foarte vag, incomplet sau au o structură incertă; altele, din cauza manierei de publicare, se dovedesc neutilizabile. Totuși, semnalarea anumitor piese, de regulă parte a unor tezaure inedite, nu poate fi ignorată, aceste informații adăugându-se la creionarea unei imagini cât mai ample a monedei aflate în circulație. Întrucât semnalările de *Descoperiri izolate* (II.2) sunt, la rândul lor, prezentate destul de sumar în literatură, subcapitolul cuprinde un număr destul de redus de piese, cea mai mare parte a materialului provenind din București și împrejurimi. Deși nu s-a reușit întocmirea unui repertoriu mai vast, piesele incluse oferă o imagine a numerarului provenind din Europa aflat în circulație și netezaurizat. *Considerațiile generale* (II.3) centralizează datele privind materialul inclus în acest capitol și problemele apărute în întocmirea acestui repertoriu, cauzate, în principal, de publicările sumare sau inexacte ale unor tezaure sau de republicările altora. Totodată, sunt evidențiate modificările aduse anumitor depozite publicate anterior; în majoritatea cazurilor acestea se referă la reidentificări ale pieselor.

Structura monedei în circulație (capitolul III) analizează materialul atât din perspectiva *emitenților* (III.1), cât și din cea a *categoriilor monetare* (III.2). Secțiunea introductivă a capitolului prezintă structura materialului numismatic inclus în analiza statistică și stabilește ratele de schimb cu care s-a operat în calcule. Totodată, întrucât lucrarea susmenționată a lui Bogdan Murgescu a constituit unul dintre punctele de plecare în întocmirea tezei, capitolul include o scurtă analiză comparativă cu rezultatele cercetării acestuia. Sunt prezentate diferențele obținute (pentru perioada 1581–1600), odată cu includerea a cincisprezece depozite publicate ulterior anului 1996. Schimbările produse de apariția noilor tezaure sunt substanțiale, întrucât indică modificări mai profunde decât se știa anterior; declinul monedei otomane este mai puternic (ponderea sa scade de la 38,5% la 22,6%); moneda maghiară înregistrează la rândul său o scădere; monedele vest europene (talerii din spațiul german, dar și din cel olandez) au o pondere mai mare decât anterior; cea mai semnificativă diferență se întâlnește în cazul monedei emise în sistem polonez (de la o pondere de 3,4% la 21,1%).

Analiza pe *emitenți* se oprește asupra emisiunilor din *Regatul Ungariei* (III.1.1), *Imperiul Romano-German* (III.1.2), *Uniunea Polono-Lituaniană* (III.1.3) și *Principatul Transilvaniei* (III.1.4). În fiecare caz sunt prezentate date privind numărul, structura pe emitenți și ateliere, precum și valoarea respectivelor piese; totodată, sunt abordate principalele probleme ridicate în literatură. În cazul pieselor din Ungaria, de departe cele mai numeroase (două treimi din totalul monedelor), se discută ponderea valorică scăzută (sub o cincime), cauzată de faptul că acestea sunt aproape în totalitate denari. Piesele sunt analizate și din perspectiva asocierii lor cu alte nominaluri de pe piață, iar accentul se pune pe asocierea cu denarii maghiari emiși

anterior anului 1526. În ceea ce privește piesele din Imperiul Romano-German, cele cu cea mai mare pondere valorică, cercetarea urmărește originea, contextul și căile de pătrundere ale acestora în Țara Românească. În cazul monedelor poloneze, sunt definite emisiunile considerate a fi din „sistem polonez”, cele bătute în Polonia și Lituania anterior Uniunii de la Lublin (1569), cele de după acest moment și cele ale teritoriilor aflate sub suzeranitatea Poloniei și care se înscriu în același sistem monetar (Prusia și ducatele sileziene). Distribuția lor este evidențiată după atelierele care le-au bătut și numeroasele emisiuni ale pieselor de trei groși. Pătrunderea acestora în Țara Românească în ultimul deceniu al secolului al XVI-lea este analizată în contextul „războiului cel lung”, iar intensificarea acestui fenomen în cel al campaniei poloneze în Muntenia din anul 1600; relevantă este și discuția asupra rolului său de „monedă de război”, pentru aceasta discutându-se și situația din spațiul învecinat. Analiza monedelor Principatului Transilvaniei, cel mai puțin numeroase dintre cele central europene, cuprinde problematica debutului producției proprii de monede, motivele prezenței lor scăzute în tezaure și contextul pătrunderii acestora în Țara Românească.

Examinarea pe *categorii monetare* vizează *moneda de aur* (III.2.1), *moneda de argint de valoare ridicată* (III.2.2), *moneda de argint de valoare mică și mijlocie* (III.2.3) și *piesele false* (III.2.4). În cazul monedei de aur, sunt discutate motivele prezenței sale foarte reduse (întâlnită în patru tezaure, dintre care unul compus exclusiv din astfel de piese) și se apelează la o analiză similară pentru spațiul învecinat. Pieselor de argint de valoare ridicată, din categoria talerului, le este acordată o atenție sporită. Analiza începe printr-un scurt istoric al apariției și evoluției nominalului și al rolului jucat de acesta în circulația monetară din Europa și Imperiul Otoman, în cadrul fluxurilor internaționale. Stabilirea momentului pătrunderii nominalului respectiv în circulația din Țara Românească este una dintre problemele cărora actuala lucrare dorește să le ofere un răspuns. În acest scop, sunt prezentate date din documente de epocă, din Țara Românească, din Imperiul Otoman și însemnări ale contemporanilor, dar și o analiză comparativă cu situația din statele învecinate, menită să indice rolul acestei monede în circulație, precum și direcția sa de pătrundere. Tezaurele incluse în lucrare sunt, însă, cele mai importante izvoare în determinarea acestui moment. Trecerea în revistă a tuturor acestor informații urmărește observarea relațiilor de cauzalitate dintre evenimentele politico-militare ale epocii și prezența pieselor din această categorie monetară în cantități tot mai mari în Țara Românească. Prezentarea monedei mărunte de argint începe prin definirea categoriilor, cele cu valoare mică sunt cele de jumătate de groș, de un groș, denari și aspri, iar cele de valoare mijlocie sunt piesele de trei groși, cele de șase groși sau șahii otomani. Evidența schimbărilor de greutate și de conținut de metal prețios, dar și evoluția istorică a acestor piese sunt incluse pentru a înțelege menținerea în circulație a monedei mărunte, cea mai accesibilă populației (precum arată și descoperirile izolate), pentru o perioadă mai îndelungată. Discuția despre piesele false se bazează pe un număr redus de piese, datorat, în parte, și publicării sumare a materialului, dar și faptului că subiectul falsurilor din Țara Românească din această perioadă este rareori abordat în literatură. Sunt prezentate principalele nominaluri care se falsifică în epocă, tehnica de falsificare

și dificultățile de identificare a acestei categorii de piese și este semnalată existența unui posibil atelier clandestin în sudul Câmpiei Panonice.

Concluziile (capitolul IV) însușează particularitățile schimbărilor produse în circulația monetară din Țara Românească în ultimul sfert al secolului al XVI-lea și primul deceniu al secolului al XVII-lea. Incluziunea noilor depozite monetare, reevaluarea celor publicate anterior și prezentarea descoperirilor izolate adaugă informații substanțiale despre structura monedei aflate în circulație. Evenimentele politico-militare ale epocii, în special cele din jurul anului 1595, au influențat în mod evident piața monetară, locul monedei otomane fiind luat de nominaluri europene, numărul celor aflate deja pe piață crescând semnificativ, dar, în același timp, apărând și nominaluri noi, precum tripli groși sau, cu un impact mai îndelungat, taleri. Această constatare este datorată numărului foarte mare de tezaure care se încheie cu monede din perioada 1595–1601, nu mai puțin de 29 dintre cele 44 incluse în analiza statistică. Repartizarea geografică a acestor tezaure oferă un argument suplimentar pentru a le pune în directă legătură cu „războiul cel lung”. Orizontul tezaurelor încheiate în jurul anului 1595, confirmat de cercetare, reflectă nivelul devastărilor, dar și direcțiile de atac care au definit campania din acel an, remarcându-se trei grupe de tezaure. Cea dintâi este pe linia Dunării, unde au avut loc primele lupte cu rezultate semnificative. Cea de-a doua este în Muntenia și urmează linia retragerii trupelor creștine spre Târgoviște după bătălia de la Călugăreni, înaintarea armatei otomane spre București, dar ilustrează și situația din zonele învecinate supuse incursiunilor de pradă. A treia grupă, zona Subcarpaților de Curbură, corespunde direcției de înaintare a trupelor poloneze conduse de Jan Zamoyski în anul 1600.

Având în vedere evoluția acestor nominaluri în lumina descoperirilor monetare, atât intensificarea pătrunderii celor aflate deja în circulație (denari), cât și apariția celor noi (tripli groși și taleri) nu poate fi privită independent de conflictul militar. Astfel, fiecare spațiu monetar din zona Europei centrale a îndeplinit câte un rol pe piața monetară din Țara Românească: denarii ungurești au ocupat rolul de monedă mărunță, după încheierea dominației asprului otoman, tripli groșii polono-lituanieni pe cel de monedă mijlocie, iar talerii pe cel de monedă cu valoare ridicată.

În esență, rezultatele investigației oferă o imagine actualizată, sensibil îmbogățită, asupra schimbărilor semnificative de pe piața monetară din Țara Românească, în special în ultimul deceniu al secolului al XVI-lea, cu evidențierea unor aspecte noi, care țin de istoria militară și politică, și oferă o bază mai sigură pentru cercetările viitoare care vor folosi sursele numismatice.



MIRCEA D. MATEI

(8 ianuarie 1929 – 9 martie 2020)

Bine-cunoscut arheolog și istoric al Evului Mediu, Mircea Matei s-a născut la 8 ianuarie 1929 la București, unde a și urmat cursurile primare și pe cele ale liceului „Aurel Vlaicu”. S-a înscris, în 1948, la Facultatea de Istorie din cadrul Universității București, pe care a absolvit-o în 1952. Ucenicia în domeniul arheologiei a început-o, ca mulți alți colegi de generație, în 1951, sub îndrumarea profesorului Ion Nestor, la Suceava – devenit șantier-școală al arheologiei medievale românești.

După absolvirea facultății a fost repartizat ca asistent la Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” din București, unde anterior fusese și bursier, lucrând în colectivul care pregătea seria de izvoare *Documente privind istoria României*. În 1954 avea să plece la Leningrad (azi Sankt-Peterburg), pentru a se specializa în cercetarea fenomenelor civilizației urbane, direcție de studiu aproape inexistentă atunci în România, sub îndrumarea Acad. M.K. Karger. La încheierea aspiranturii, în 1957, și-a susținut teza de doctorat, având ca temă *Orașul Suceava între secolul al XIV-lea și anul 1538*. Lucrarea avea să fie publicată sub titlul *Civilizație urbană medievală românească. Contribuții (Suceava până la mijlocul secolului al XVI-lea)*, BiblArh 50, București, 1989, după mai bine de 30 de ani, la vârsta deplină a maturității științifice,

cu experiența și completările în domeniu aduse de cercetările arheologice desfășurate la Suceava în intervalul celor trei decenii.

După aspirantură și doctorat, începând cu 1958, vreme de 40 de ani, a activat în cadrul Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan” din București, unde a parcurs toate treptele științifice, ocupând și funcțiile de șef de sector, apoi șef al secției de arheologie medievală. Cum era și firesc, a fost epoca cea mai fertilă din punct de vedere profesional. Atunci s-a consacrat ca specialist în cercetarea genezei și evoluției orașelor medievale românești, a monumentelor istorice religioase și laice, precum și a altor diverse aspecte de civilizație medievală, în special din Moldova. A avut o activitate publicistică prolifică, de-a lungul întregii cariere redactând singur sau în colaborare 12 volume și peste 100 de studii, articole de specialitate, note și recenzii. Multe dintre acestea au devenit lucrări clasice, intrând în bibliografia de bază obligatorie pentru cine se ocupă de problematica respectivă. A participat la mai multe manifestări științifice internaționale (Paris, Göttingen, Praga, Budapesta etc.), cu lucrări privind, în general, structurile urbane și evoluția acestora în spațiul românesc, care au fost bine receptate la acea vreme, ținând seama de condiționările epocii pe care România o traversa. Prin lucrările și comunicările sale a contribuit la conturarea unei imagini complexe a civilizației medievale urbane românești și la încadrarea acesteia în contextul Evului Mediu european. A fost membru în comitetele de redacție ale revistelor „Dacia. Revue d’archéologie et d’histoire ancienne”, „Studii și cercetări de istorie veche și arheologie”, „Materiale și cercetări arheologice” în anii ’60 și în colegiul de redacție al revistei „Historia Urbana” după 1990. De asemenea, a fost membru fondator al Comisiei de Istorie a Orașelor din România a Academiei Române, devenind și unul dintre vicepreședinții acesteia.

Numele lui Mircea Matei se leagă, în principal, de Suceava, unde, de-a lungul timpului, a efectuat ample cercetări soldate cu rezultate notabile în diverse puncte: cetatea de scaun, câmpul șanțurilor, Șipot, sectorul oraș, curtea domnească, bisericile Sfântul Ioan Botezătorul (Coconilor) și Sfântul Gheorghe (Mirăuți). În afară de Suceava, a condus cercetări arheologice fructuoase și în alte situri importante din Moldova cum sunt: cetățile de la Bârlad, Roman și Gâdinți, așezarea din secolele XII–XIV de la Siret, necropola bisericii Precista din Galați, Mănăstirea Putna (incinta de nord cu chiliile și casa domnească). Toate aceste realizări istorico-arheologice sunt binecunoscute nu doar specialiștilor, ci și publicului larg interesat de trecut, fiind prezentate de-a lungul timpului sub formă monografică sau făcând obiectul a numeroase studii și articole.

Unul dintre cele mai interesante programe de cercetare conduse de Mircea Matei a fost cel inițiat alături de discipolul său, Emil I. Emandi, pe Valea Moldovei și în bazinul Șomuzului Mare, constând în ample cercetări periegetice și săpături arheologice soldate cu descoperirea a numeroase vestigii medievale în preajma satelor Berchișești, Vornicenii Mari, Liteni, Zaharești etc. Rezultatele remarcabile, concretizate în două volume și numeroase alte studii, aveau să fie încununuate, pentru cei doi, cu premiul „Nicolae Bălcescu” al Academiei Române, acordat pentru lucrarea

Habitatul medieval rural din Valea Moldovei și din bazinul Șomuzului Mare (Secolele XI–XVII), Editura Academiei, București, 1982.

După pensionarea din 1997, Mircea Matei nu rămâne departe de viața științifică, fiind integrat ca profesor la Universitatea „Valahia” din Târgoviște până în anul 2002, când se retrage. Această perioadă nu a constituit primul contact cu învățământul universitar, de-a lungul timpului Mircea Matei ținând cursuri speciale la Institutul de Arte Plastice „Nicolae Grigorescu” din București (1962–1964) și la Facultatea de Limbi Străine din Universitatea București (1971–1973). A îndrumat, de asemenea, până în anul 1990 și numeroase licențe ale studenților de la Facultatea de Istorie din București. Prin toată activitatea sa didactică, dar în special cea desfășurată în perioada târgovișteană a proliferei sale cariere, a contribuit la formarea a numeroși specialiști, care-i continuă munca la catedra Universității „Valahia” sau în diverse muzee din țară.

Meritele deosebite îi vor fi recunoscute deplin, pentru întreaga activitate desfășurată la Suceava, Mircea Matei având să primească, în anul 1997, titlul de cetățean de onoare al orașului Suceava. Zece ani mai târziu, în 2007, Universitățile „Ștefan cel Mare” din Suceava și „Valahia” din Târgoviște aveau să-i acorde titlul de *doctor honoris causa*, încununând astfel mai mult decât o carieră, o viață științifică remarcabilă dedicată istoriei și arheologiei medievale românești.

Adrian Ioniță*

LISTA SELECTIVĂ A LUCRĂRILOR PUBLICATE

VOLUME

Contribuții arheologice la istoria orașului Suceava, București, 1963.

Cetatea de Scaun a Sucevei, București, 1965 (în colaborare).

Studii de istorie orășenească medievală (Moldova, sec. XIV–XVI), Suceava, 1970.

Harta arheologică a României / Carte archéologique de la Roumanie, București, 1972 (în colaborare).

Habitatul medieval rural din Valea Moldovei și din bazinul Șomuzului Mare (Secolele XI–XVII), București, 1982 (în colaborare).

Cercetări arheologice privind habitatul medieval rural din bazinul superior al Șomuzului Mare și al Moldovei (secolele XIV–XVII), Suceava, 1982 (în colaborare).

Cetatea de Scaun și Curtea domnească din Suceava, București, 1988 (în colaborare).

Civilizație urbană medievală românească. Contribuții (Suceava până la mijlocul secolului al XVI-lea), BiblArh 50, București, 1989.

Geneză și evoluție urbană în Moldova și Țara Românească. Până în secolul XVII, Iași, 1997.

Cetatea de pământ de la Bârlad. Monografie arheologică, Târgoviște, 2002 (în colaborare).

* Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București; e-mail: aionita67@yahoo.com.

- Studii noi despre probleme vechi*, Târgoviște, 2004 (în colaborare).
Studii de istorie orășenească medievală (Moldova, sec. XIV–XVI), ediția II-a, Târgoviște, 2005.
Atlasul istoric al orașului Suceava, București, 2005 (în colaborare).

STUDII – ARTICOLE – RAPOARTE ARHEOLOGICE

- Despre poziția claselor sociale din Moldova și Țara Românească față de războiul ruso-turc din 1768–1774*, Studii 3, 1953, p. 53–77.
Lupta țăranilor împotriva exploatării, în timpul războaielor ruso-turce din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, Studii și referate privind istoria României, 1, 1954, p. 927–943.
Șantierul arheologic Suceava. Raport preliminar asupra săpăturilor din campania anului 1955, MCA 4, 1957, p. 239–278 (în colaborare).
Șantierul arheologic Suceava (r. și reg. Suceava), MCA 5, 1959, p. 593–618 (în colaborare).
Date noi în legătură cu cetatea de pământ de la Bârlad, SCIV 10, 1, 1959, p. 117–124.
Contribuții la cunoașterea ceramicii slave de la Suceava, SCIV 10, 2, 1959, p. 409–439.
Unele probleme în legătură cu începuturile vieții orășenești la Suceava, SCIV 11, 1, 1960, p. 107–124.
Slavjanskije poselenija v Suceava, Dacia N.S. 4, 1960, p. 375–394.
Date noi cu privire la dezvoltarea meșteșugurilor în Suceava, SCIV 12, 1, 1961, p. 121–131 (în colaborare).
Șantierul arheologic Suceava, MCA 7, 1961, p. 609–630 (în colaborare).
Săpăturile de salvare din Cetatea de pământ de la Bârlad, MCA 7, 1961, p. 645–655.
Zur Ausdehnung der Stadt Suceava im XIV.–XVI. Jh., Dacia N.S. 5, 1961, p. 521–532.
Die slawische Siedlung von Suceava (Nord-Moldau), SlovArch 10, 1, 1962, p. 149–174.
Die graue Keramik von Suceava und einige archäologische Probleme des 14. und 15. Jh. in der Moldau, Dacia N.S. 6, 1962, p. 357–386.
Șantierul arheologic Suceava, MCA 8, 1962, p. 741–759 (în colaborare).
Nekotorye istoričeskie vyvody arheologičeskogo issledovanija zemljanoj kreposti v Berlade, Dacia N.S. 7, 1963, p. 439–465 (în colaborare).
La ville médiévale et l'archéologie roumaine. Etat actuel des recherches, Dacia N.S. 8, 1964, p. 279–296.
Câteva probleme de cronologie ridicate de cercetările din cetatea de pământ de la Roman, SCIV 15, 4, 1964, p. 505–515.
Observations générales sur la stratigraphie de l'établissement medieval de Suceava, Dacia N.S. 9, 1965, p. 359–369.
Probleme de cultură orășenească în Moldova medievală, SCIV 16, 3, 1965, p. 533–544.
Problèmes historiques concernant la forteresse du temps des Mușat et l'établissement urbain de Roman, Dacia N.S. 10, 1966, p. 291–320 (în colaborare).
Considerații pe marginea unor aspecte sociale ale istoriei orașelor medievale românești, SCIV 18, 1, 1967, p. 47–61.
Vopros o proishozhdenii Moldavskih srednevekovyh gorod v svete novejših arheologičeskikh issledovanij / Le problème de l'origine de la ville médiévale de Moldavie à

la lumière des récentes recherches archéologiques, în *Międzynarodowy Kongres Archeologii Słowiańskiej, Warszawa 14–18 IX 1965 / I^{er} Congrès International d'Archéologie Slave, Varsovie 14–18 IX 1965*, vol. IV, Wrocław/Varșovia/Cracovia, 1968, p. 245–252.

Nouvelles données du problème de l'apparition des fortifications des villes moldaves au Moyen Age, *Dacia N.S.* 11, 1967, p. 321–330 (în colaborare).

Probleme istorice în legătură cu fortificația mușatină și așezarea orășenească de la Roman, *SMMIM*, 1, 1968, p. 31–61 (în colaborare).

Bisericile de piatră de la Sf. Dumitru din Suceava, *SCIV* 20, 4, 1969, p. 541–565 (în colaborare).

Așezarea omenească de la Suceava din secolul al XIV-lea, în lumina cercetărilor arheologice, *Suceava* 1, 1969, p. 67–75.

Șantierul arheologic Suceava, *MCA* 9, 1970, p. 373–399 (în colaborare).

Probleme actuale ale cercetării orașului medieval, *SCIV* 21, 3, 1970, p. 451–463.

Stadiul actual al cercetărilor românești în domeniul arheologiei medievale, *BMI* 60, 2, 1971, p. 49–52.

Ville et village au Moyen Age. Stade actuel et perspectives de l'archéologie roumaine, *Bulletin AIESEE* 9, 1–2, 1971, p. 104–129.

Sur le rôle du facteur extérieur dans la cristallisation de la culture matérielle urbaine en Valachie et en Moldavie, *Bulletin AIESEE* 10, 2, 1972, p. 203–222.

Ville et campagne au Moyen Age en Valachie et en Moldavie, în *Actes du II^e Congrès international des études du Sud-est européen*, 2, Histoire, Atena, 1972, p. 177–185.

O nouă stemă cu pisanie de la Ștefan cel Mare descoperită la Cetatea de Scaun a Moldovei, *SCIV* 24, 2, 1973, p. 323–329.

Unele probleme controversate ale istoriei Moldovei în secolele XIII–XIV, *Suceava* 3, 1973, p. 63–75.

Quelques problèmes concernant les débuts de la vie urbaine médiévale dans les Pays Roumains, în *Vor-und Frühformen der europäischen Stadt in Mittelalters*, vol. 2, Göttingen, 1975, p. 277–288.

Die Archäologie und die Frage der Entstehung der rumänischen mittelalterlichen Städte, *ZAM* 2, 1974, p. 95–105.

Cronologia unor amenajări din zona porții Cetății de Scaun a Sucevei, *SCIVA* 26, 1, 1975, p. 107–113.

Aspects de la vie urbaine en Valachie et en Moldavie au XVII^e siècle. Contribution archéologiques, în *Structures sociales et développement des villes Sud-Est Européennes et Adriatiques aux XVII^e–XVIII^e siècles*, AIESEE, Bucarest, 1975, p. 75–81.

Noi puncte arheologice pe harta județului Suceava (bazinul Șomuzului Mare), *SCIVA* 27, 1, 1976, p. 97–101.

Producția și schimbul de mărfuri în faza de cristalizare a vieții urbane medievale din Țara Românească și Moldova (secolele XIII–XIV), *SCIVA* 27, 3, 1976, p. 369–377.

Premisele formării orașului medieval Suceava și rolul așezării până la mijlocul secolului al XIV-lea, *SCIVA* 28, 1, 1977, p. 71–87.

Observații asupra stratigrafiei Curții domnești din Suceava, *Suceava* 4, 1977, p. 105–118 (în colaborare).

O casă de orășean din secolul al XV-lea din Suceava, *SCIVA* 28, 4, 1977, p. 553–576 (în colaborare).

Observații în legătură cu raporturile economice dintre orașele medievale și satele din împrejurimile acestora, SCIVA 29, 3, 1978, p. 365–384.

Nivelul premușatin de la Curtea domnească din Suceava, SCIVA 29, 4, 1978, p. 541–554.

Cercetarea arheologică a satului medieval românesc din secolele XII–XIV. Realizări, perspective, sarcini, SCIVA 30, 3, 1979, p. 411–425.

Câteva sugestii privind abordarea problemei raporturilor economice dintre oraș și sat în evul mediu, Valachica 10–11, 1978–1979, p. 129–136.

Cercetările din bazinul superior al Șomuzului Mare. Săpăturile arheologice de la Vorniceni Mari (Tutova), MCA 14, Tulcea, 1980 (București, 1981), p. 549–557 (în colaborare).

Priorități cu privire la o sinteză asupra istoriei orașelor medievale din Moldova și Țara Românească, RevIst 33, 3, 1980, p. 471–486.

Necropola feudal-timpurie de la Vorniceni Mari (jud. Suceava), SCIVA 31, 4, 1980, p. 585–597.

Aspecte particulare ale procesului formării orașului medieval Suceava, RevIst 34, 12, 1981, p. 2247–2261.

Necropola medievală „Precista” – Galați, MCA 17/2, Ploiești, 1983 (București, 1993), p. 525–530 (în colaborare).

Principalele probleme și rezultate ale cercetării arheologice a Casei Domnești de la Mănăstirea Putna, RMM–MIA 14, 1, 1983, p. 38–45 (în colaborare).

O ctitorie din secolul al XIV-lea a vornicului Oană de la Tutova, SCIA 32, 1985, p. 3–13 (în colaborare).

Dezvoltarea economică și influența orașului Suceava asupra hinterland-ului său apropiat, în secolele XIV–XVI, SCIVA 37, 2, 1986, p. 141–158.

Particularități ale civilizației urbane românești în evul mediu, în Aspecte ale civilizației românești în secolele XIII–XVII, Suceava, 1986, p. 11–18.

Câteva considerații pe marginea începuturilor orașului Siret, în lumina celor mai recente descoperiri arheologice, RMM–MIA 17, 2, 1986, p. 19–25.

Etapele devenirii Sucevei medievale, RMM–MIA 19, 1, 1988, p. 7–23.

Aspecte ale continuității urbane între antichitatea sclavagistă și evul mediu, RevIst 41, 3, 1988, p. 257–273.

Procesul formării și vechimea orașului medieval Suceava, în Documente recent descoperite și informații arheologice, București, 1988, p. 68–81.

Probleme ale genezei și evoluției orașului medieval pe teritoriul României, RevIst 42, 12, 1989, p. 1169–1191.

Biserica „Adormirea Maicii Domnului”, din Suceava, în lumina datelor arheologice, RMI 60, 2, 1991, p. 8–15.

Opinii cu privire la orientările actuale în cercetarea românească a orașului medieval, Historia Urbana 1, 1, 1993, p. 9–19.

A avut mitropolitul Iosif un palat în Suceava, în secolul al XIV-lea?, RMI 62–63, 1–2, 1993–1994, p. 102–107 (în colaborare).

Sugestii cu privire la abordarea problemei genezei și evoluției orașului medieval românesc extracarpatic, în Evul Mediu timpuriu în Moldova (Probleme de istoriografie și istorie urbană), Chișinău, 1994, p. 44–69.

În ce stadiu de evoluție se afla Bacăul la începutul secolului al XV-lea? (În legătură cu aniversarea a 585 de ani a primei atestări documentare a orașului), Historia Urbana 2, 2, 1994, p. 221–229.

Câteva precizări cu privire la contribuția arheologiei la cunoașterea civilizației urbane medievale românești, Historia Urbana 3, 1–2, 1995, p. 47–55.

Probleme care așteaptă răspuns de la cercetarea arheologică a bisericii „Sf. Gheorghe” (Mirăuți) din Suceava, RMI 64, 1–2, 1995, p. 3–14 (în colaborare).

Necesitatea tipologizării orașelor medievale românești extra-carpătice, Suceava 22–23, 1995–1996, p. 236–245.

Résidences voïvodales et principales résidences princières en Moldavie jusqu’à la fin du XVI^e siècle, Historia Urbana 5, 1, 1997, p. 109–121 (în colaborare).

Quelques problèmes concernant la genèse et l’évolution de la vie urbaine médiévale dans les Pays Roumains, AUVT–SAH, 1998, p. 39–61 (în colaborare).



ALEXANDRU BARNEA *
„SÂNDEL”

(17 februarie 1944 – 8 mai 2020)**

Non omnis moriar

În vara anului 1993, la sfârșitul anului I de studii, am ales să-mi desfășor practica la Institutul de Arheologie din București. Însoțită de Margareta Arsenescu, pe vremea aceea asistent la Facultatea de Istorie din București, și de colegul Mihai Mărgărit, intram pe poarta Institutului. Chiar la intrare, pe treptele de marmură, Margareta a salutat, cu multă bucurie, un domn pe care nu-l cunoșteam, mic de

* Comitetul de redacție actual al revistei *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie* se alătură omagiului postum pentru Alexandru Barnea, un foarte competent și implicat membru al echipei începând cu anul 1975. Dincolo de contribuțiile apărute în această revistă – științifice, dar și vizând personalități ale domeniului, în contexte omagiale sau evocatoare –, îi datorăm lucrul migălos la indicii revistei pentru perioada greco-romană (publicați în anii 1985 și 1995), precum și la alcătuirea cronicii anuale a cercetării arheologice (în perioada 1989–1999). Devenit membru al colegiului redacțional începând din anul 2010, s-a dovedit întotdeauna un foarte disponibil și dăruit sfătuitor, până aproape de plecarea sa dintre noi. Ultimul său referat de specialitate a vizat chiar un sigiliu bizantin imperial, descoperit în nordul Dobrogei, nu foarte departe de Dinogetia începuturilor... (n. red.)

** Pentru date bio-bibliografice, vezi Caiete ARA 11, 2020, p. 229; Dacia N.S. 64, 2020 (sub tipar).

statură, cu o pălărieuță de blugi trasă peste ochi, o geacă din același material, îmbrăcat în pantaloni scurți și care, cred, fluiera în timp ce cobora. Apoi ne-a prezentat și pe noi, tineri studenți dornici a se iniția în „ale arheologiei”. Ne-a privit cu atenție (sunt sigură, deși nu-i puteam vedea ochii) și apoi, cu un ton mai în glumă, mai în serios, ne-a spus: „Eu plec pe șantier la Adamclisi în câteva zile, voi?”. Așa am ajuns la Adamclisi, așa l-am cunoscut pe Alexandru Barnea! A fost o întâmplare? Poate, ar zice unii! Pe măsura trecerii timpului, înclin să cred tot mai mult că nu! Extrem de importantă pentru mine, la ceva vreme după aceea, a fost angajarea la Institut, la sfârșitul anului 1999 și, ca urmare, continuarea colaborării cu dumnealui. În toți anii care au urmat l-am descoperit și l-am avut ca mentor pe arheologul, profesorul, omul și, îndrăznesc să spun acum, prietenul Alexandru Barnea.

Adamclisi a fost locul unde am pătruns în „tainele meseriei”, având alături, așa cum aveam să aflăm și să văd cu timpul, un arheolog desăvârșit, un fin observator, extrem de atent, mai ales la detalii, deosebit de răbdător și îngăduitor și dornic să împartă din știința lui. Din anul următor s-a organizat o grupă de practică pentru studenții din București, coordonată de aceeași Margareta Arsenescu, și așa, mulți dintre cei care astăzi sunt deja cercetători consacrați și-au început activitatea. Aproape că nu e arheolog, clasicist în primul rând, care să-și fi început studiile la Facultatea de Istorie din București, după 1992, și care să nu fi fost la *Tropaeum* măcar într-o campanie arheologică. Adamclisi a fost un adevărat șantier-școală. Iar arheologul Alexandru Barnea Profesorul prin excelență.

Au fost nenumărate „vizite ghidate” pe care le organiza pentru studenții veniți prima dată pe șantierul dobrogean și am asistat la foarte multe dintre ele. Nu cred că au fost două la fel; de fiecare dată, prezentarea istoriei orașului roman și a monumentului care i-a dat numele începea din alt punct al sitului, iar expunerea te familiariza treptat cu evoluția monumentelor antice, împletită – cum altfel (!) – cu ample evocări ale celor care le scosese la lumină și le studiaseră de-a lungul timpului, totul așezat în contextul mai larg al istoriei statelor și imperiilor cărora Dobrogea le-a aparținut veac după veac. I-am admirat de fiecare dată cultura vastă și ușurința cu care trecea de la un domeniu la altul: istorie românească sau universală, de la antichitate la contemporaneitate, de la surse antice la literatură, filosofie etc. Mai mult, se dovedea un partener de discuție pasionat, plin de spirit și elevat, urmărindu-și cu mare atenție interlocutorul. De multe ori, „povestirile”, de această dată mult mai aplicate, căci erau legate de situațiile întâlnite în timpul săpăturilor, se mutau chiar pe șantier. Aici, unde l-am văzut încă lucrând efectiv, cu șpaclul în mână, curățând o zonă care-l interesa, fotografiind ori notând în carnetul de săpătură sau colaborând cu arhitecții, la realizarea planurilor și releveelor. De multe ori schimba câte o vorbă cu lucrătorii din sat, întrebându-i de sănătate sau despre familie, cunoscându-i pe fiecare în parte, dar și pe cei care se duseseră; îi știa pe toți, așa cum și ei îl văzuseră, an de an, alături de tatăl său și apoi singur, și-l adoptaseră ca pe unul „de-al lor”. Și chiar așa și devenise, fără ca avansul social sau funcțiile ocupate de-a lungul vieții să-l împingă vreodată clipă în păcatul trufiei sau al aroganței. Din contră, era extrem de modest și naturalățea cu

care reușea să vorbească pe limba interlocutorului, fie el ambasador, Papă, președinte, muncitor, student, țăran sau cioban, rămâne una dintre trăsăturile sale definitorii.

Șantierul i-a fost „a doua casă”. A copilărit la Dinogetia, unde Ion Barnea a lucrat o perioadă îndelungată, și apoi, alegând același drum, i-a fost alături aici, dar și pe alte șantiere, continuându-i munca de-o viață; au fost anii de început, de acumulări științifice, dar și specifice rigorii și disciplinei de șantier. Ani la rând l-am văzut cum se trezea dimineața, era de altfel foarte matinal, respectând orele de muncă în cetate sau în depozitul muzeului, cum organiza lucrul cu studenții, lucrătorii zilieri sau, mai târziu, cu mai tinerii colaboratori din colectivul de cercetare al șantierului. Acestora din urmă le-a și încredințat sectoare noi de cercetare, extinzând, astfel, ariile investigate în orașul roman sau în afara lui.

Numele lui rămâne legat mai ales de Adamclisi. Cele mai importante observații sunt rezultatul cercetărilor sistematice de aici; descoperirea, în 1968, a unui altar din epoca romană, cu o inscripție în limba greacă, a dus la identificarea unei comunități rurale de greci în teritoriul orașului roman, permițând dezvoltarea unei imagini diferite de cea tradițională privind romanizarea din regiunea Dunării de Jos și nu numai; observații privind modificarea suprafeței construite în interiorul fortificațiilor, de la perioada romană timpurie la începutul perioadei târzii, prin ocuparea *intervallum*-ului cu construcții adosate direct zidului de incintă etc. Tot la Adamclisi – căci în anii din urmă campaniile de la Dinogetia au fost mai rare și mai scurte – își încărca bateriile, dar și lucra. De altfel, tot timpul citea sau lucra la ceva. Masa sa de lucru era în permanență plină de cărți, notițe, fișe, ziare, o veioză, un radio, căci era extrem de atent la tot ce se întâmplă în lume sau la noi, de multe ori o lumânare aprinsă. Și, deși așa înțesată, de nu aveai loc să arunci un ac, nimic nu era întâmplător. Așa l-am zărit, la începuturile mele la Adamclisi, completând actele contabile cu datele muncitorilor, care urmau apoi să fie trimise la București. Își făcea singur și conștiincios ca un elev silitor toată treaba, nu cerea ajutor, iar momentele de relaxare, la sfârșitul unei zile pline de șantier, urmau doar la finalizarea celor ce trebuiau făcute în ziua respectivă, dacă mai rămânea timp. În rânduiala zilelor învățată de la părinți și bunici, duminica la Adamclisi era ziua odihnei, de mers la biserică – „să aprind o lumânare pentru ai noștri, de aici și de dincolo” – sau de întâlniri cu prieteni din sat, cu musafiri de pe alte șantiere, ori – pur și simplu – de petrecut puțin timp în tihnă cu mai tinerii colegi, pregătind săptămâna următoare de lucru. În logica acelorași lucruri rânduite demult, sosirea pe șantier însemna în primul rând un telefon acasă, pe vremuri de la poșta din sat – „Constanța, dă-mi și mie un fir cu Bucureștiul!”, apoi direct de pe telefonul mobil: „Da, am ajuns cu bine!”. La celălalt capăt al firului, soția sa, Iuliana Barnea, desenator artistic la același Institut, cea care i-a fost alături mai multe decenii și cu care lucrez în același birou și azi, aștepta confirmarea călătoriei încheiate cu bine. De multe ori am venit sau am plecat împreună, de la Adamclisi sau Dinogetia, cu mașina sa; tare mult îi plăcea să conducă, evita monotonia autostrăzii, mai ales în Dobrogea, și alegea mereu altă cale, trecând prin sate pustii, dar oprind ici-acolo ca să-mi arate câte un loc important. Mașina sa, o Dacia albă, cu numărul B 35 ALB... Culoarea sau prescurtarea de la Alexandru Barnea! Cine știe? Îi plăceau jocurile de cuvinte

sau cu sensurile acestora și avea un deosebit simț al umorului! Oricum ar fi, mașina sa devenea un reper vreme de circa două luni pe an, parcată în fața Muzeului din Adamclisi. Știai că este acolo. Nu demult, aceasta a ajuns în patria împăratului Traian, de la *Tropaeum Traiani* direct în Spania! Îmi aduc aminte cum, într-un an, neputând deschide portbagajul, a fost ceva mai nervos și a „înjurat delicat”! A fost una dintre foarte rarele ocazii când l-am auzit vorbind urât. Altfel, în situații similare, fie tăcea, privindu-te „grăitor”, fie spunea cel mult „of!” sau „niște neisprăviți!”, referindu-se la semenii care exprimau sau decideau lucruri cu care nu era de acord. De altfel, nu-i plăcea să ridice tonul, să se certe sau să intre în conflict cu cineva, prefera să cedeze, retrăgându-se, atunci când dialogul nu mai era posibil.

În 2018, când s-au împlinit 50 de ani de săpături sistematice la Adamclisi și tot atâtia în care Alexandru Barnea a fost anual prezent pe șantier, Primăria localității a decis, dând curs sugestiei colegului și colaboratorului Robert Constantin de la Mangalia, să-i acorde titlul de „cetățean de onoare”¹. A fost extrem de emoționat! Adresându-se celor prezenți, a vorbit mai puțin despre sine, dar i-a amintit cu recunoștință pe cei care au lucrat la săpăturile de acolo și care i-au fost alături în toată această perioadă.

L-am cunoscut apoi la Facultate. Nu era un orator. Din contră! Vorbea încet, destul de monoton, fără intonație, dar, odată obișnuit, nu-ți mai rămânea decât să-l asculți fascinat, iar dumnealui avea grijă să nu te pierzi, căci „parantezele la paranteze” – „mici divagații” din alte domenii sau epoci – erau rând pe rând închise, niciodată uitate! În timp ce cursurile și seminariile sale impresionau prin erudiția lor, predarea sa a vizat mai întâi transmiterea unei metode, formarea minților pentru cercetare. Elevii săi au învățat să „citească” și să „descifreze” texte și imagini deopotrivă. Își pregătea cu minuțiozitate seminariile, alegând – cu mare grijă și niciodată întâmplător – textele antice, inscripțiile sau imaginile care urmau să ilustreze un anumit subiect. Bucuria și strălucirea de neuitat, pentru cei care i-au frecventat cursurile și seminariile, a acelei priviri atente și sfredelitoare, câteodată amuzată, dar întotdeauna plină de bunăvoință, reflecta jubilara intensă a unui spirit mereu în căutare. Și extrem de sensibil! La întoarcerea din prima deplasare în Egipt, în iarna anului 1995, când în București era ger și zăpadă, iar în facultate destul de rece, profesorul Barnea ne-a purtat într-o fabuloasă călătorie prin Egiptul antic, cu soarele permanent strălucind deasupra Nilului, la finalul căreia, ultimul diapozitiv (!) prezentat era cu o floare de acasă, care tocmai înflorise la întoarcerea sa la București.

A fost extrem de legat de Facultatea de Istorie – o altă „casă” a sa –, căreia i-a dedicat mare parte din timpul și energia sa, slujind-o cu fidelitate, nu numai pe perioada celor două mandate de decan, ci și în calitatea sa de profesor. A căutat permanent să-i asigure o deschidere internațională, prin nenumărate proiecte de colaborare sau schimburi de specialiști sau studenți. A fost unul dintre cei mai apreciați membri ai corpului profesoral, extrem de iubit de generații întregi de studenți. În sala 301, lângă Amfiteatrul „Pârvan”, era aproape zilnic în timpul anului universitar; mai ales acolo

¹ SCIVA 70, 1–4, 2019, p. 49–58.

își pregătea cursurile și seminariile, stătea de vorbă cu colegii, gata oricând să ajute, să îndrume, să dea un sfat. A sprijinit cu generozitate pe cei aflați în dificultate, la început de drum sau pe oricine îi solicita ajutorul. Nu a așteptat niciodată nimic în schimb. Contactul cu colegii, dar mai ales cu tinerii studenți, masteranzi sau doctoranzi îl ținea mereu atent, conectat la prezent, îi dădea vitalitate. Acest izvor a secat brusc! Pensionarea, aproape echivalentă cu plecarea sa din Facultate, reducerea drastică a numărului de ore/cursuri, chiar dacă în ultimii ani petrecuți în spațiul universitar a activat (doar) în cadrul Școlii Doctorale (Istorie) și ca profesor în programele de studii iudaice ale Facultății de Litere, au determinat declanșarea unor grave probleme de sănătate. S-a simțit izgonit și, cum îi era felul, s-a retras în sine. Și-a mutat cărțile în biroul *Tropaeum* de la Casa Academiei și a continuat să lucreze.

L-am cunoscut și la Institut. Mai mult indirect, fie prin doamna Iuliana Barnea, fie auzind părerea altor colegi despre dumnealui. Modest, delicat, cu un deosebit „cult al familiei”, credincios, sensibil; a fost apreciat pentru caracterul său, căci păstra întotdeauna distanța față de orice căpăta o trăsătură extremă și pentru profesionalismul cu care și-a făcut meseria. Venea rar în birou, îl găseam deseori în bibliotecă și nu lipsea de la nicio comunicare, sesiune sau simpozion. De fiecare dată avea ceva de spus, de completat, de întreat, iar luările sale de cuvânt erau întotdeauna echilibrate, atent formulate și argumentate. Pe cât de mult „povestea”, pe atât de puțin „vorbea”, căci era, de fapt, o fire introvertită și contemplativă. Nu știai niciodată ce gândește, rareori chipul l-a trădat! În ciuda staturii mici, în mod paradoxal, poate fi asemuit unui aisberg. De fapt, lăsa să se vadă foarte puțin, nu se plângea niciodată de nimic.

A muncit enorm, poate prea mult în funcții administrative – dacă îmi este permisă exprimarea unei opinii –, irosind astfel timp prețios, care ar fi putut fi fructificat în publicarea propriilor lucrări. A fost însă alegerea dumnealui să se implice în multe direcții (conducerea Facultății, conducerea Catedrei, conducerea Societăților de Studii Clasice și de Studii Istorice, implicarea în fondarea și activitatea Institutului Român de Istorie Recentă, conducerea Comisiei Naționale de Arheologie etc.) convins fiind că poate contribui la schimbarea în bine a învățământului superior de specialitate, a educației și a societății românești în ansamblu, după ce ani la rând trăise sub regimul comunist, la al cărui sfârșit, așa cum singur mărturisea, nu mai spera nimeni. Anii de dictatură și-au pus însă amprenta asupra vieții familiei Barnea. Despre cei închiși sau trimiși la canal sau despre șicanele la care i-a fost supus tatăl sau chiar dumnealui ori colegi de la institut, despre această „altfel” de istorie a început să ne vorbească de la un moment dat la Adamclisi și a continuat s-o facă, acolo ori cu alte ocazii, sau a așternut-o în scris, ca să nu se uite!

A iubit muzica, îi plăcea să cânte, să fluiere – toată lumea știe!, îi plăcea să danseze, a iubit viața! A iubit Bucureștiul! Orașul copilăriei sale dispărea distrus de comuniști, casă cu casă și biserică cu biserică, sub ochii lui, ai părinților și apropiaților. Nu putea face mult, nu a fost un disident, dar – iubind de mic fotografia – l-a imortalizat și l-a reconstituit pentru cei mai tineri în articole și comunicări, în anii de după schimbările din 1989, când asaltul asupra lui nu a încetat, din contră!

L-am văzut ultima oară în biroul nostru de la Casa Academiei, în preajma Crăciunului anului 2019. Am ciocnit un pahar de vin, l-am ascultat povestind despre episcopul Netzhammer și Adamclisi, ne-am făcut urări pentru Anul Nou. Nu bănuiam ce avea să urmeze. Declararea pandemiei de Covid-19 ne-a ținut în case, dar ne-am auzit foarte des la telefon, mai ales că am și colaborat la elaborarea mai multor fișe pentru o nouă ediție a *Enciclopediei istoriografiei românești*. Problemele de sănătate păreau să se mai fi ameliorat, se simțea bine și, glumind, spunea că „este în a doua lună de miere”!

A dispărut brusc, pe neașteptate, atât de dureros de nedrept. Acum „Săndel” predă arheologie îngerilor. Este împreună cu ai noștri, plecați mai înainte de la noi la Dobrogea din ceruri: Alexandru Suceveanu, Mihai Irimia, Zahăria Covacef, Maria Bărbulescu, toți prieteni și colaboratori de-o viață, dar, mai ales, cu tatăl său, Ion Barnea.

În ultimii ani la Adamclisi, când încă șantierul a mai primit fonduri de cercetare arheologică, nu mai venea de la prima oră în cetate. Avea medicamente de luat, dificultăți de deplasare, îmbătrânise, dar nu renunța. Era în schimb conștient că se poate baza pe colaboratorii săi, care știau ce au de făcut, și ajungea undeva spre ora nouă. Venea pe nesimțite, se uita la ceea ce făceam și, abia atunci când îl observam, spunea doar: „Continuați, continuați!” și zâmbea. Ne vedeam mai departe de treabă, dar îl însoțeam cu privirea și îl urmăream cum se îndepărtează în direcția mașinii, parcată în afara cetății.

„*Non omnis moriar, multaque pars mei/ Vitabit Libitinam*”, spune poetul Horatiu. În ceasul de pe urmă, când nu mai există drum de întoarcere în lumea noastră, cred că n-a dispărut cu totul, căci nouă, cei încă aici, ne va rămâne continuu în memorie un om extraordinar, de o rară bunătate și noblețe sufletească, în preajma căruia am avut privilegiul să fim o vreme.

Adriana Panaite***

*** Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București; e-mail: panaita_adriana92@yahoo.com.



Dinogetia-Garvăn, 1963, cu părinții, Adela și Ion Barnea.



București, la Institut, la începutul anilor '70, cu Dumitru Vîlceanu, Nubar Hampartumian și Alexandru Suceveanu.



Adamclisi, 1996, Basilica D.



Egipt, 1997.



București, 1999, cu Ion Barnea.



Adamclisi, 2003, cu Ioana Bogdan Cătănicu.



Adamclisi, 2007, la Poarta de Est, în timpul unei vizite ghidate cu studenții.



București, 2007, ședința Comisiei Naționale de Arheologie, cu Dumitru Țeicu.



Adamclisi, Sector A, 2013.



Adamclisi, 2013, ieșind prin Poarta de Vest.



Constanța, Sesiunea *Pontica* 2016, la lansarea volumului omagial care i-a fost dedicat.



Adamclisi, 2018, la ceremonia de acordare a titlului de „Cetățean de onoare”, cu Ghiorghe Papuc și Dorina-Cicilia Șerbănescu, doamna primar al comunei.



MIHAIL ZAHARIADE

(20 iulie 1950 – 29 iulie 2020)

Pe 29 iulie 2020 ne-a părăsit, pe neașteptate, Mihail Zahariade, Mișu pentru familie și prieteni, arheologia epocii romane, în primul rând siturile de la Drajna de Sus și *Halmyris*–Murighiol, de care și-a legat aproape întregul parcurs profesional, suferind o grea pierdere.

Mihail Zahariade s-a născut pe 20 iulie 1950 la București. A urmat studiile primare, gimnaziale și liceale la București, între 1957 și 1969. A decis apoi să studieze istoria veche și arheologia la Facultatea de Istorie a Universității din București, între anii 1969–1973, unde a avut șansa întâlnirii cu una dintre cele mai bune generații de profesori ai acestei facultăți, printre care și Dionisie M. Pippidi, în vremea aceea directorul Institutului de Arheologie din București. Acesta i-a coordonat lucrarea de licență și i-a marcat parcursul profesional viitor care, pe lângă cercetările arheologice de teren, a inclus numeroase studii de istorie veche și epigrafie.

A devenit doctor în istorie, la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” din București, în anul 1994, cu o teză de doctorat despre *Limesul roman între Singidunum și gurile Dunării în secolele IV–VI*, sub coordonarea regretatului Alexandru Suceveanu.

Imediat după absolvirea facultății, chiar în anul 1973, a fost angajat pe post de cercetător științific la Institutul de Istorie și Teorie Militară din București, unde

a activat până în anul 1998, când a devenit cercetător științific II și apoi I la Institutul Național Român de Tracologie din București, iar din 2003, ca urmare a preluării Institutului Național Român de Tracologie de către Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” din București, Mihail Zahariade a activat o scurtă perioadă în calitate de Director științific al noului Centru de Tracologie. Din anul 2004 și până la dispariția sa prematură, a fost cercetător științific I la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” din București, în cadrul amintitului Centru de Tracologie.

Carierea științifică s-a împletit armonios cu activitatea sa universitară, inițial conferențiar universitar, apoi profesor universitar la Universitatea „Dunării de Jos” din Galați, între anii 1999 și 2008, unde a îndrumat numeroase generații de studenți în domeniul atât de frumos, dar destul de dificil, al arheologiei provinciale romane.

A fost, de asemenea, membru asociat al „Earthwatch Institute” din Boston, Statele Unite ale Americii, din 1999, precum și coordonator principal al proiectelor: „Autohtoni, Romani și migratori la Dunărea de Jos” și „Peninsula Dunăvațului. Istorie, arheologie, mediu ambient și resurse umane; cercetări multidisciplinare”. A coordonat numeroase echipe de voluntari „Earthwatch Institute” (cercetări arheologice și de teren), în calitate de responsabil științific al șantierului arheologic de la Murighiol (*Halmyris*), începând cu același an 1999. A beneficiat de câteva granturi și stagii de pregătire în străinătate, venite ca o recunoaștere firească a calităților sale umane, intelectuale și științifice, la: Universitatea din Chicago (1992), Universitatea din Madison, Wisconsin (1995), British Academy, Londra (1996), precum și prin intermediul bursei „Andrew Mellon” la Albright Institute, Israel (2003). În anul 2006, a fost „Visiting Professor” la Universitatea din Cincinnati, Statele Unite ale Americii.

Mihail Zahariade a fost arheolog și istoric al antichității, specialist în istoria și arheologia militară a epocii Principatului, precum și a Imperiului Târziu. A efectuat cercetări arheologice sistematice în mai multe fortificații romane, în primul rând la Berzobis, Drajna de Sus și Murighiol. În ultimii ani, cercetările sale arheologice și istorice s-au concentrat în ultimele două situri, primul datând din epoca lui Traian, iar al doilea întinzându-se până la începutul secolului al VII-lea.

Puternic influențat de școala anglo-saxonă, Mihail Zahariade a fost o prezență constantă la Congresele Internaționale dedicate Frontierelor Romane, fiind apreciat de colegii din străinătate pentru contribuția sa importantă la cunoașterea frontierele romane de la Dunărea de Jos. A publicat numeroase cărți și studii de specialitate, singur sau în colaborare, bine primite de *oicumena* științifică din România și din străinătate, făcând cunoscute numeroase aspecte legate de istoria și arheologia frontierelor romane de la Dunărea de Jos. Activitatea sa în acest domeniu a fost de pionierat, într-o epocă când cercetarea frontierelor romane nu era o prioritate a arheologiei din România. Fuseseră cercetate și erau în curs de cercetare numeroase fortificații romane timpurii sau târzii, dar nu erau privite ca parte a unui sistem de apărare care se întindea pe mii și mii de kilometri. A fost meritul lui Mihail Zahariade, alături de alți colegi de generație, de la Cluj, Iași sau București, de a fi înțeles să aplice și în România metodele și viziunea de cercetare a frontierelor romane care se dezvoltaseră în vestul Europei încă de la sfârșitul celui de-al Doilea Război Mondial.

Dintre rezultatele cercetărilor sale de teren, o mențiune specială se cuvine descoperirii, în vara anului 2001, a criptei martirilor de la Halmyris, Epictet și Astion. Descoperirea completează imaginea cultului martirilor din provincia Scythia, alăturându-se descoperirii de la Niculițel, din anul 1971, unde s-au păstrat și numele martirilor (IGLR 267), precum și numeroaselor mențiuni, inclusiv epigrafice, cum este cea de la Cernavodă, descoperită în ruinele bazilicii *coemeterialis*, în „cetatea de Nord” (IGLR 194). Numele tuturor acestor martiri erau păstrate de martirologii, dar descoperirile epigrafice au avut darul de a confirma izvoarele hagiografice. Remarcabila descoperire arheologică de la Murighiol confirmă informațiile păstrate într-o sursă, puțin credibilă din punct de vedere istoric, până la acel moment: *De Ss. Episceto presb. et Astione monacho martyribus Almiridensibus in Scythia (Acta Sanctorum* 8. Jul. II, p. 538-551, FHDRCh, p. 784-793). Indiferent de împrejurările în care cei doi au fost martirizați, fără îndoială hiperbolizate de relatarea encomiastică tipică unui astfel de izvor creștin, este sigur că un cult dedicat acestora s-a dezvoltat la Halmyris și presupusele lor rămășițe au fost îngropate în cripta bazilicii din cetate.

Între studiile sale istorice și epigrafice, se disting cele dedicate prezenței militarilor de origine tracică în armata romană, precum și cele privind descoperirile epigrafice de la Halmyris, printre care este de menționat inscripția tetrahică de fondare a fortificației târzii sau cele dedicate importantului material tegular descoperit în urma săpăturilor arheologice de la Drajna de Sus.

Preocupările științifice comune ne-au adus împreună încă de acum aproape două decenii. Am făcut parte din echipe de cercetare și proiecte comune, am participat împreună la câteva congrese internaționale ale frontierelor romane sau la alte conferințe naționale și internaționale, ultima, în decembrie 2019, la Universitatea din Varșovia. Ne-a unit pasiunea comună legată de studiul armatei romane și *limes*-ului de la Dunărea de Jos, apropierea de studiile clasice și de arheologia provincială romană, precum și sensibilitatea împărtășită pentru moștenirea antichității greco-romane, în general.

Sit tibi terra levis!

Florian Matei-Popescu*

* Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București; e-mail: florian.matei@gmail.com.

LISTA SELECTIVĂ A LUCRĂRILOR PUBLICATE

VOLUME

- Geto-dacii în istoria militară a lumii antice*, București, 1987 (în colaborare).
Moesia Secunda, Scythia și Notitia Dignitatum, București, 1988.
A History of the Romanians, București, 1996 (în colaborare).
Les Forces navales du Bas Danube et de la Mer Noire, aux I^{er}–VI^e siècles, Oxford, 1996 (în colaborare).
The Fortifications of Lower Moesia (A.D. 86–275), Amsterdam, 1997 (în colaborare).
The Lower Moesian Army in Northern Wallachia (A.D. 101–118), Bucharest, 1997 (în colaborare).
Halmyris I. Monografie arheologică, Cluj-Napoca, 2003 (în colaborare).
Scythia Minor. A History of a Later Roman Province: 284–681, Pontic Provinces of the Later Roman Empire 1, Amsterdam, 2006 (în colaborare).
The Thracians in the Roman Imperial Army. From the First to the Third Centuries A.D. I. Auxilia, Centre for Roman Military Studies 2, Cluj-Napoca, 2009.
Cunoașterea prin cercetări interdisciplinare a vechilor așezări rurale din spațiul carpato-dunărean, Iași, 2009.
Greek and Latin Inscriptions from Halmyris. Inscriptions on Stone, Signa, and Instrumenta Found between 1981 and 2010, BARIntSer 2261, Oxford, 2011 (editor, în colaborare).
Byzantium–Constantinopolis: (657 B.C.–A.D. 641): A City of a Millenary History, Brăila, 2015 (în colaborare).
Dacia Ripensis. Festungen an der Nordgrenze der Provinz und ihre Truppenkörper, Amsterdam, 2016 (în colaborare).
Moesia Prima. Festungen an der Nordgrenze der Provinz und ihre Truppenkörper, Amsterdam, 2017 (în colaborare).

CULEGERI DE STUDII, LEXICON, ENCICLOPEDII

- Lexicon of the Greek and Roman Cities and Place Names. Ca 1500 B.C. Ca A.D. 500*, Amsterdam (editor general 1997–2019).
Studia Danubiana. The Roman Frontier at the Lower Danube 4th–6th Centuries. The Second International Symposium (Murighiol/Halmyris, 18–24 August 1996), Bucharest, 1998 (editor).
Enciclopedia Arheologiei și Istoriei Vechi a României (C. Preda coord. științific), București, 1994–2001 (peste 100 de voci)
The Encyclopedia of the Hellenic World, Athens, 2008–2010.
Encyclopedia of the Ancient World, 2014–2018.

STUDII, NOTE

Noi considerații istorice asupra scutului de la Dura Europos, SCIVA 26, 4, 1975, p. 507–520.

Constantini Dafnenses și Ballistarii Dafnenses, SCIVA 28, 3, 1977, p. 391–402.

The Structure and Function of the Lower Danube Limes in the 1st–3rd centuries A.D. – A Few Problems, în J. Fitz (ed.), *Limes. Akten des XI. Internationalen Limeskongresses (Székesfehérvár, 30. 8 – 6. 9. 1976)*, Budapest, 1977, p. 385–398.

Trupele de origine hispanică în Dacia, SCIVA 27, 4, 1976, p. 477–498.

Addenda et corrigenda. SCIVA 28, 2, 1977, p. 261–265.

Supplementum epigraphicum la trupele romane de origine hispanică din Dacia (I), SMMIM 10, 1977, p. 61–79; (II), SMMIM 11, 1978, p. 143–152.

O tipologie a cărămizilor ștampilate ale legiunii XI Claudia la Dunărea de Jos, SMMIM 12, 1979, p. 85–105; 13, 1980, p. 85–105 (în colaborare).

Spanish Units in Roman Dacia, Archivo Español de Arqueología 53, 1980, p. 61–76 (în colaborare).

Factorul militar și procesul simbiozei daco-romane, în *Armata și societatea românească*, București, 1980, p. 42–63.

Noi descoperiri epigrafice pe limesul Dunării de Jos, Pontica 14, 1981, p. 255–261 (în colaborare).

Contribuții la istoria legiunii a XI Claudia la sfârșitul secolului al II-lea, SCIVA 33, 1, 1982, p. 47–62.

Ammianus Marcellinus (27, 4,5), Zosimos (4,11) și campania lui Valens din anul 367 împotriva goților, SCIVA 34, 1, 1983, p. 57–70.

Legio II Herculia, RESEE 21, 1983, p. 247–259.

A New Vicus on the Territory of Roman Dobruđja, Dacia N.S. 30, 1–2, 1986, p. 109–120 (în colaborare).

Vexillation in the Northern Dobruđja, Dacia N.S. 30, 1–2, 1986, p. 173–176.

Ripa legionis XI Claudia la sfârșitul secolului III și în secolul IV, CCDJ 2, 1986, p. 181–188.

A New Late Roman Fortification on the Territory of Romania. The Burgus at Topraichioi, Tulcea County, în *Studien zu den Militärgrenzen Roms III, 13. Internationaler Limeskongress, Aalen, 1983*, Stuttgart, 1986, p. 565–572 (în colaborare).

Du nom antique de la cité romaine et romaine tardive d'Independența (dép. de Tulcea), Dacia N.S. 31, 1–2, 1987, p. 87–96 (în colaborare).

The Early and Late Roman Fort at Independența, Tulcea County, Dacia N.S. 31, 1–2, 1987, p. 97–106 (în colaborare).

New Epigraphical Finds in the Roman Fort of Independența, Tulcea County, Dacia N.S. 34, 1990, p. 259–266.

Fortificația și așezarea romană târzie de la Babadag-Topraichioi, Peuce 10, 1991, p. 183–310 (în colaborare).

The Early and Late Roman Fort at Halmyris, în V.A. Maxfield, M.J. Dobson (eds.), *Roman Frontier Studies: Proceedings of the XVth International Congress of Roman Frontier Studies*, Canterbury, Exeter, 1991, p. 311–317.

The Role Tasks of the Roman Army Squads and Personnel on the Western and Northern Black Sea Coast: 1st-3rd Centuries AD. Some Short Considerations, în M. Lazarov,

- C. Anghelova (eds.), *Thracia-Pontica VI. 1: La Thrace et les sociétés maritimes anciennes, 18-24 September 1994 Sozopol*, Sozopol, 1994, p. 373–384.
- Roman Ships on the Lower Danube (1st–6th centuries). Types and Function*, în C. Westerdaahl (ed.), *Crossroad in Ancient Shipbuilding. Proceedings of the Sixth International Symposium on Boat and Ship Archaeology, Roskilde 1991*, Oxford 1995, p. 35–41.
- Quelques monnaies de l'époque de l'Empire Romain trouvées dans les environs de Dionysopolis*, Dobrudža 12, 1995, p. 89–102 (în colaborare).
- Inscripția de fundație din timpul primei tetraihii de la Halmyris*, Murighiol, jud. Tulcea, Pontica 29, 1996, p. 173–186.
- Strategy and Tactics in Roman Dacia*, în W. Groenman-Van Waateringe (ed.), *Proceedings of the XVIth International Congress of Roman Frontier Studies, Rolduc 1995*, Oxford, 1997, p. 603–608.
- A Note on Translucus*, Starinar, N.S. 47, 1997, p. 249–251.
- The Tetrarchic Building Inscription from Halmyris*, ZPE 119, 1997, p. 228–236.
- The Civitas and the Castra on the Ripa Danubii in the 4th–6th Centuries A.D.*, în A.B. Biernacki, P. Pawlak (eds.), *Late Roman and Early Byzantine Cities on the Lower Danube from the 4th to 6th century A.D. International Conference, Poznań, Poland 15-17 November 1995*, Studies and Materials, Poznań, 1997, p. 9–12.
- The Late Roman Drobeta I: The Cruciform Building and the Fort Garrison in the Fourth Century A.D.*, ActaMN 34/I, 1997, p. 167–182.
- The Roman Frontier in Scythia Minor (1980–1995)*, în N. Gudea (ed.), *Limes XVII. Proceedings of the XVIIth International Congress of Roman Frontier Studies, Zalău 1997*, Zalău, 1999, p. 199–213.
- How and when the Legion XI Claudia Arrived in Lower Moesia*, în N. Gudea (ed.), *Limes XVII. Proceedings of the XVIIth International Congress of Roman Frontier Studies, Zalău 1997*, Zalău, 1999, p. 599–607.
- The Tetrarchic Building Inscriptions and the Lower Danubian Limes*, în S. Evangelisti, L. Galli (eds.), *XI Congresso Internazionale di Epigrafia Greca e Latina, Roma 18–24 settembre 1997. Atti*, Roma, 1999, p. 553–561.
- The Tetrarchic Building Activity at the Lower Danube: I. Quadriburgia*, în G. von Bülow, A. Milčeva (eds.), *Der Limes an der unteren Donau von Diokletian bis Heraklios. Vorträge der Internationalen Konferenz Svištov, Bulgarien (1.–5. September 1998)*, Sofia, 1999, p. 3–16.
- Milites Dacisciani qui iam saeviunt (SHA Vita Claudii 17, 1–4). A Contribution to the History of Dacia in the 260s of the 3rd century A.D.*, Thraco-Dacica 20, 1–2, 1999, p. 313–327 (în colaborare).
- Halmyris (Murighiol, jud. Tulcea). Campania din anul 1999*, în *Cercetări arheologice în aria nord-tracă*, vol. 3, București, 1999, p. 555–570 (în colaborare).
- Halmyris, Settlement and Fort near the Mouth of the Danube: Interim Report*, JRA 15, 2002, p. 229–245.
- The Halmyris Episcopal Basilica and the Martyrs' Crypt*, Il Mar Nero 5, 2001–2003, p. 143–168.
- Death at Halmyris: Two Christian Martyrs at a Roman Outpost on the Danube*, Archaeology Odyssey 7, 6, 2003, p. 30–35, 50 (în colaborare).

The Basilica Episcopalis and the Martyrs' Tomb from Halmyris, în C.C. Petolescu, T. Teoteoi (eds.), *Studia historica et theologica: omagiu Profesorului Emilian Popescu*, Iași, 2003, p. 157–162 (în colaborare).

Despre începuturile creștinismului la Dunărea de Jos: martyrium-ul de la Halmyris, în *Izvoarele creștinismului românesc*, Constanța, 2003, p. 115–126 (în colaborare).

Componența și structura armatei romane în nordul Munteniei între anii 101–117, în E.S. Teodor, O. Țentea (eds.), *Dacia Augusti Provincia: crearea provinciei. Actele simpozionului desfășurat în 13-14 octombrie 2006 la Muzeul Național de Istorie a României, București*, Publicațiile Centrului de Studii Militare Romane 1, București, 2006, p. 121–131 (în colaborare).

Alae Thracum, în M. Mayer y Olivé, G. Baratta. A. Guzmán Almagro (eds.), *XII Congressus internationalis epigraphiae Graecae et Latinae: provinciae imperii Romani inscriptionibus descriptae: Barcelona, 3–8 Septembris 2002. Acta*, Barcelona, 2006, p. 1497–1512.

Die Grenze in Rumänien. Moesia Inferior und der limes Scythicus, în G. Klose (ed.), *Grenzen des Römischen Imperiums*, Mainz, 2006, p. 169–173.

The Tetrarchic Reorganization of the Limes Scythicus, în L. Vagalinski (ed.), *The Lower Danube in Antiquity (VI c. BC – VI c. AD)*, *International Archaeological Conference, Bulgaria – Tutrakan, 6–7.10.2005*, Sofia, 2007, p. 293–304.

Veterans of Thracian Origin in the Auxilia of Roman Imperial Army and Their Social Mobility, *Thrace-Dacia S. N. 1* (24), 2009, p. 87–106.

Epigraphica Halmyridensia I, *Thrace-Dacia S.N. 1* (24), 2009, p. 107–124.

Late Roman Pieces of Military Equipment from Halmyris, *Thrace-Dacia S.N. 1* (24), 2009, p. 125–130.

The Episcopal Basilica from Halmyris and the Crypt of Epictetus and Astion, *Thrace-Dacia S.N. 1* (24), 2009, p. 131–150.

The Roman Garrison in N. Wallachia in A.D. 101–118: Composition, Size and Structure, în W.S. Hanson, L. Allason-Jones (eds.), *The Army and Frontiers of Rome: Papers Offered to David J. Breeze on the Occasion of his Sixty-Fifth Birthday and his Retirement from Historic Scotland*, *JRA*, SS 74, Portsmouth, RI, 2009, p. 173–183.

Cuneus equitum Arcadum and Classis [in]plateypegiis at Halmyris. An Exchange of Troops between Egypt and Thrace during Theodosius' reign. The Case of Scythia, în O. Țentea, I.C. Opreș (eds.), *Near and Beyond the Roman Frontiers. Proceedings of a Colloquium held in Târgoviște, 16–17 October 2008 (= CA 16)*, Bucharest, 2009, p. 347–354.

The Northern and Western Gates of the Halmyris Fort, în A. Morillo, N. Hanel, E. Martin (eds.), *Limes XX. XX Congreso Internacional de estudios sobre la frontera romana. XXth International Congress of Roman Frontier Studies*, Madrid, 2009 (LIMES XX Gladius, *Anejos* 13, 2009), p. 77–88.

Piese romano-bizantine descoperite la Halmyris, *Pontica* 42, 2009, p. 477–483 (în colaborare).

A Crux in Bellum Scythicum. The Invasion of 267: Gothi or Heruli?, în M.-V. Angelescu, I. Achim, A. Băltăc, V. Rusu-Bolindeț, V. Bottez (eds.), *Antiquitas Istro-Pontica. Mélanges d'archéologie et d'histoire ancienne offerts à Alexandru Suceveanu*, Cluj-Napoca, 2010, p. 163–183.

Once again on the Troy's Thracian allies, *Thrace-Dacia S.N. 2–3* (25–26), 2010–2011, p. 63–70.

Two Problems of Topography and Historical Geography in Dobrudja. I. Reginasse – Montereigine (C. Jus. IV 20.8.21.10; Proc. De Aedif. IV.11.20). II Gratiana (NDOr. XXXIX 27; Proc. De Aedif. IV.11.20), Dacia N.S. 55, 2011, p. 137–148.

Towards a Historical Geography of Extrema Scythiae Minoris. A Land Survey of the South-East Shoreline of the Dunavăț Peninsula. Results and Perspectives, Pontica 44, 2011, p. 311–322.

Castrul roman de la Berzovia, 1977. Cercetări arheologice în canabae și în castrul roman, Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Timisiensis 13, 2011, p. 101–124.

Managing Environmental Archaeology: Some Fresh Thoughts on Old Subjects: The Halmyris Fort, Peuce S.N. 10, 2012, p. 39–52.

Personal Names at Halmyris, Thraco-Dacica S.N. 4–5 (27–28), 2012–2013, p. 159–182.

Fresh Thoughts on Old Subjects: From Ora Maritima to Litus Scythicum. The Coastal Defence of Lower Moesia and Thrace in the 1st–3rd centuries AD, în G.R. Tsetschladze, S. Atasoy, A. Avram, Ş. Dönmez, J. Hargrave (eds.), *The Bosphorus: Gateway between the Ancient West and East (1st Millennium BC – 5th Century AD). Proceedings of the Fourth International Congress on Black Sea Antiquities Istanbul, 14th–18th September 2009*, BARIntSer 2517, Oxford, 2013, p. 197–206.

The Limes Sector Cebrum–Novae at mid-3rd century, Oltenia 20–21, 2013–2014, p. 82–94.

The Dacia Ripensis Section in Notitia Dignitatum (XLII), Thraco-Dacica 6–7 (29–30), 2014–2015, p. 119–154.

The Scythian Section of Notitia Dignitatum: A Structural and Chronological Analysis, în A. Tomas (ed.), *Ad Fines Imperii Romani. Studia Thaddaeo Sarnowski septuagenario ab amicis, collegis discipulisque dedicata*, Warsaw, 2015, p. 151–172.

The Aegyssus/Ad Stoma-Roman Frontier Sector in Extrema Scythiae Minoris: Understanding a Defensive System in a River Delta Environment, în G. von Bülow (ed.), *Kontaktzone Balkan. Beiträge des internationalen Kolloquiums „Die Donau-Balkan-Region als Kontaktzone zwischen Ost-West und Nord-Süd“ vom 16.–18. Mai 2012 in Frankfurt a. M.*, Bonn, 2015, p. 219–235.

A Fort of the Danubian Roman Frontier: Halmyris, în L. Zerbini (ed.), *Culti e religiosità nelle province danubiane. Atti del II Convegno Internazionale Ferrara 20–22 Novembre 2013*, Bologna, 2015, p. 575–584 (în colaborare).

Toponimul antic (H)almyris–Salmorus, Zargidava 14, 2015, p. 83–93.

Legio I Iovia Scythica and Legio II Herculia in Itinerarium Antonini 225. 2. 3; 226.1, în C.-G. Alexandrescu (ed.), *Troesmis – A Changing Landscape. Romans and the Others in the Lower Danube Region in the First Century BC – Third Century AD*, Cluj-Napoca, 2016, p. 165–176.

A Note on a fragmentary List of Names from Noviodunum, Pontica 50, 2017, p. 407–414 (în colaborare).

CIL III 14450 = IGLR 3 = ISM II 155. A Revision and Reassessment, Pontica 50, 2017, p. 433–451.

The Scythian Section of Notitia Dignitatum: A Structural and Chronological Analysis, în N. Hodgson, P. T. Bidwell, J. Schachtmann (eds.), *Roman Frontier Studies 2009: Proceedings of the XXIst International Congress of Roman Frontier Studies (Limes Congress) held at Newcastle-upon-Tyne in August 2009*, Archaeopress. Roman archaeology 25, Oxford, 2017, p. 509–518.

New Thoughts on Old Subjects: The Romans in the Sub-Carpathian Area in A.D. 101–106. A Hawkish Eye on the Role of the Drajna de Sus Roman Camp, în Divvs Traianus. Travaux du Colloque International de Drobeta-Turnu Severin, 16–17 Juin 2017. Recueillis et publiés par C.C. Petolescu, M. Galinier et F. Matei-Popescu, București, 2018, p. 127–147.

Two Fragmentary Inscriptions from Halmyris, Pontica 52, Suppl. VI, Constanța, 2019, p. 265–270.



EMILIAN POPESCU

(20 februarie 1928 – 25 august 2020)

De curând, ne-a părăsit încă unul dintre marii istorici ai generației de la cumpăna de milenii...

Emilian Popescu s-a născut la 20 februarie 1928 în comuna Orlești, jud. Vâlcea. După școala primară în satul natal, a urmat Seminarul „Sfântul Nicolae” din Râmnicu Vâlcea (1940–1947); contactul cu limbile clasice (greaca și latina), obiecte de învățământ foarte importante la vremea aceea, i-au marcat orientarea profesională și intelectuală. Totodată, ca urmare a unor examene de diferență la liceu și a trecerii în clasa VIII-a printr-un examen integral, foarte exigent, a devenit bacalaureat al Liceului „Alexandru Lahovary” din Râmnicu Vâlcea.

S-a înscris la Facultatea de Teologie, Universitatea din București, unde funcționau ca profesori personalități de seamă, precum Teodor M. Popescu, Ioan C. Coman și Dumitru Stăniloae. Dar abia încheiase primul an de studii universitare, când, prin „reforma învățământului” din 1948, Facultatea de Teologie a fost desființată. În aceste condiții, s-a transferat la Facultatea de Filologie a Universității din București (secția de limbi clasice), pe care absolvit-o în anul 1952. De asemenea, în 1955, a absolvit Institutul Teologic Universitar din București, cu o teză de licență despre *Sfântul Grigorie Palama*, sub îndrumarea lui Dumitru Stăniloae.

Pregătirea clasică i-a dat șansa de a ajunge cercetător la Institutul de Istorie și Filosofie al Academiei Române – și aceasta trecută printr-o reformă realizată de regimul totalitar, care se instalase de-abia de câțiva ani.

În anul 1956, s-a înființat Institutul de Arheologie din București, urmare a reorganizării Muzeului Național de Antichități. Cu acest prilej, a avut șansa de a fi transferat și cooptat în sectorul de epigrafie, condus de marele nostru profesor Dionisie M. Pippidi. Aici, personalitatea sa științifică s-a dezvoltat în preajma altor mari profesori, precum Radu Vulpe, Ion Nestor, Gheorghe Ștefan, toți foști discipoli ai lui Vasile Pârvan.

În anul 1970 și-a susținut teza de doctorat la Facultatea de Istorie (Universitatea din București), cu tema *Contribuții la geografia istorică a spațiului balcano-dunărean în secolele V–VII*; lucrarea tratează în special probleme ale organizării bisericești, dar și alte realități istorice din zona Dunării de Jos și ale sud-estului european.

Un moment important pentru cariera sa de cercetător a fost admiterea ca bursier al Fundației „Alexander von Humboldt” (1971–1973), când a studiat la Universitățile din Bonn (la seminarul de istorie antică al profesorului Johannes Straub), Köln (Institut für Altertumskunde – Alte Geschichte) și München (Kommission für Alte Geschichte und Epigraphik). Aici s-a bucurat de sprijinul multiplu al profesorului Edmund Buchner, director al Institutului Arheologic German (Deutsches Archäologisches Institut), un mare prieten al românilor. În 1973, 1979, 1980 și 1981 a beneficiat de câteva scurte stagii de documentare în Franța, ca bursier al CNRS, studiind în bibliotecile de la Institutul „Fernand Courby” din Lyon și la Collège de France (Paris), unde a cunoscut aprecierea și prietenia unor mari învățați, precum Jean Pouilloux (Lyon), Louis Robert și Paul Lemerle (Paris). În 1985 a efectuat un alt stagiul de documentare la Dumbarton Oaks din Washington, D.C.

În planul de cercetare al Academiei Române, merită a fi subliniată preocuparea pentru publicarea izvoarelor istoriei României. Astfel, epigrafiștilor din București și Cluj le-a revenit obligația de a realiza culegerea de inscripții antice din Dacia și Scythia Minor. Cercetătorii sectorului de epigrafie din București au publicat până acum nouă volume din această culegere; meritul apariției câtorva dintre acestea revine lui Emilian Popescu (el însuși autor a două volume), devenit în 1970 șeful sectorului de epigrafie al Institutului de Arheologie din București.

Prin prestigiul internațional al profesorilor Dionisie M. Pippidi și Emilian Popescu, comitetul internațional a decis desfășurarea, în țara noastră, a celui de-al VII-lea Congres internațional de epigrafie greacă și latină, eveniment care a avut loc la Constanța – Mamaia, în perioada 9–15 septembrie 1977. Deși era anul unui eveniment dramatic din viața poporului român (cutremurul din 4 martie 1977), această manifestare științifică a fost întâmpinată prin publicarea a patru volume din culegerea națională de inscripții, precum și a unei culegeri de studii epigrafice (*Epigraphica. Travaux dédiés au septième Congrès international d'épigraphie grecque et latine*, editori Dionisie M. Pippidi și Emilian Popescu) și a fost succedată de publicarea, de îndată, a *Actelor* Congresului.

În anul 1977, Emilian Popescu a fost solicitat să preia catedra de profesor universitar la Institutul Teologic din București (acum Facultatea de Teologie Ortodoxă,

Universitatea din București). De acum, eforturile sale vor fi consumate, în mare parte, de sarcinile didactice; în afară de cursul general de *Istoria Bizanțului*, a susținut o serie de cursuri și seminarii speciale și a îndrumat numeroase lucrări de licență și doctorat. Grație prestigiului său științific și a legăturilor de prietenie cu o serie de personalități ale vieții științifice din străinătate (îndeosebi din Franța și Germania), un număr important de discipoli ai săi au beneficiat de diverse burse și stagii de documentare. Totodată, aceste relații i-au permis a aduce în țară o serie de publicații și lucrări, care au îmbogățit bibliotecile Institutului de Arheologie și ale Facultății de Teologie din București.

După pensionare, a fost solicitat, în anul 2001, de ÎPS Daniel, Mitropolitul Moldovei (actualul Patriarh al României), să predea la Facultatea de Teologie „Dimitru Stăniloae” din Iași, unde a organizat Școala doctorală și a contribuit la formarea altor discipoli.

Arheolog și epigrafist reputat al antichității greco-romane, cu referire specială la Dacia și Scythia Minor (Dobrogea), profesorul Emilian Popescu a fost autorul a numeroase contribuții de valoare la istoria veche a României: studii epigrafice privind religiile, instrucția și educația antică din orașele pontice, locul și rolul creștinismului de pe teritoriul românesc, mai ales din Scythia Minor, în ansamblul istoriei creștine din secolele III–VII p.Chr., ierarhia bisericească de pe teritoriul românesc începând din perioada menționată până în veacul al XV-lea, geografia istorică a Peninsulei Balcanice în secolele III–VI.

Ca arheolog, a efectuat săpături în siturile (cetățile antice) Histria și Callatis. Din 1960, a început săpături în castrul roman de lângă orașul Câmpulung-Muscel (cartierul Pescăreasa, punctul *Jidava*); prezența și insistențele sale pe lângă autoritățile locale au contribuit la salvarea acestui monument (în incinta acestuia se instalase, după război, sediul unei întreprinderi miniere). Săpăturile, efectuate în colaborare cu Muzeul Județean Argeș, au adus contribuții esențiale la cercetarea liniei de fortificații *limes Transalutanus*; de asemenea, prin lucrările de consolidare și de amenajare a unui muzeu al sitului, castrul a devenit un obiectiv turistic pe harta județului.

Profesorul Emilian Popescu a fost un membru activ al unor societăți științifice din țară, precum Societatea Română de Studii Clasice și Societatea de Studii Bizantine. A fost președinte al Comisiei de Istorie Bisericească a Patriarhiei Române, președinte al Societății Române de Studii Bizantine (1983–2013) și vicepreședinte al Asociației Internaționale de Studii Bizantine (1986–2001).

Împreună cu prof. Tudor Teoteoi, a fost coordonator al mai multor volume din seria *Études byzantines et post-byzantines* (II–VI), publicate de Editura Academiei Române, în perioada 1991–2011.

De asemenea, a organizat două importante manifestări științifice dedicate împăratului Constantin cel Mare și epocii sale. Amintim, mai întâi, sesiunea de comunicări a Comisiei de Istorie Bisericească a Patriarhiei Române, desfășurată la Mănăstirea Tismana (17–19 septembrie 2012), ale cărei lucrări au fost strânse în volumul *Cruce și misiune. Sfinții Împărați Constantin și Elena – promotori ai libertății religioase și apărători ai Bisericii*, vol. I (studii culese și publicate de Emilian Popescu și Mihai Ovidiu Cățoi), Editura Basilica a Patriarhiei Române, București, 2013. Un an

mai târziu, a organizat la București Congresul internațional prilejuit de „Aniversarea a 1700 de ani de la convertirea împăratului Constantin cel Mare și a Edictului de la Mediolanum”; comunicările au fost strânse în vol. *Cruce și misiune. Sfinții împărați Constantin și Elena – promotori ai libertății religioase și apărători ai Bisericii*, vol. II, București, 2013 (editori Emilian Popescu și Viorel Ioniță).

Pentru pioșenia sa și devotamentul întru slujirea Bisericii, a fost distins, în 1976, de către Patriarhul Teotist cu Crucea Patriarhală. De asemenea, în 2018, la împlinirea vârstei de 90 de ani, ÎPS Daniel, Patriarhul României, l-a decorat cu Ordinul „Sfântul Apostol Andrei, Ocrotitorul României”.

A fost ales membru corespondent (*socius ab epistolis*) al Institutului Arheologic German (anul 1979) și membru de onoare al Academiei Române (anul 2004).

Profesorul Emilian Popescu a fost de o aleasă omenie și desăvârșită sinceritate în raporturile cu cei din jur – membri ai familiei și prieteni, colegi și discipoli. Aprecieria acestora s-a manifestat prin două volume omagiale, la momente aniversare: *Studia historica et theologica: omagiu Profesorului Emilian Popescu*, apărut la Editura Trinitas, Iași, 2003 (la 75 de ani); *Omagiu Profesorului Emilian Popescu la 90 de ani*, Editura Basilica, București, 2020.

Acum, cu resemnare, ne rămâne a ne adresa memoriei sale cu cuvintele pe care, de atâtea ori, le-a descifrat pe pietrele funerare ale strămoșilor daco-romani:

Sit tibi terra levis !

Constantin C. Petolescu*

ADDENDUM: LUCRĂRI ȘTIINȚIFICE¹

1. *Inscripțiile grecești și latine din secolele IV–XIII descoperite în România*, Editura Academiei Române, București, 1976.

2. *Christianitas Daco-Romana. Florilegium Studiorum*, Editura Academiei Române, București, 1994.

3. *Titulatura și distincțiile onorifice acordate de Patriarhia Constantinopolului mitropoliților Țării Românești (secolele XIV–XVIII)*, Editura Basilica, București, 2010.

4. *Inscriptions de Scythie Mineure*, vol. IV (*Tropaeum – Durostorum – Axiopolis*), Editura Academiei Române – Editura Basilica – Diffusion de Boccard, București – Paris, 2015.

5. *Crucea și răstignirea Mântuitorului Iisus Hristos în creștinismul timpuriu*, Editura Basilica, București, 2016.

6. *Studii de istorie și spiritualitate creștină*, 4 volume, Editura Academiei Române – Editura Basilica, București, 2018–2019.

* Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București; e-mail: cpetolescu@yahoo.fr.

¹ Prezentare selectivă. Lucrările citate la nr. 2 și 6 sunt culegeri de studii, care strâng cea mai mare parte a contribuțiilor autorului din diverse publicații.

Bernard Holtzmann, *La sculpture de Thasos. Corpus des reliefs II. Reliefs à thème héroïque*, 2 vol., Études Thasiennes XXV, École Française d'Athènes, Athènes, 2018, 221 p. + LXXXIV pl., ISBN 978-2-86958-311-5.

Lucrarea, apărută în seria deja consacrată *Études Thasiennes*, prezintă o categorie de descoperiri sculpturale de la Thasos, și anume reliefurile cu temă eroică. Volumul urmează celui despre reliefurile cu temă divină, publicat în 1994 în aceeași serie ca vol. XV, după ce a fost susținut inițial de Bernard Holtzmann (B. H.) ca teză de doctorat. Reliefurile cu temă eroică, în număr de 214 (cat. 101–315), sunt publicate sub formă de catalog împărțit în două capitole, care corespund celor două mari teme reprezentate de scena cavalerului și de scena banchetului. Capitolele sunt precedate de o scurtă introducere (p. 13–18), în care sunt expuse câteva idei generale despre natura, funcția și iconografia *heros*-ului, urmate de un scurt *excursus* despre cultul acestuia la Thasos (p. 19–22).

Originea imaginii călărețului este urmărită până în epoca geometrică, când eroizarea privea exclusiv capii familiilor aristocratice. În secolul al V-lea a.Chr., la Atena, această iconografie prinde contur și devine reprezentarea standard a *heros*-ului, având în principal o funcție votivă. În secolele următoare ea se diversifică: apar variații în reprezentarea cavalerului, care este redat în picioare pe lângă cal, pe cal la pas, cabrat sau în galop la vânătoare. Tema banchetului este o altă imagine, care își are originea în societatea aristocratică arhaică, și care a primit o valoare eroică din același motiv ca și tema cavalerului: în epoca arhaică eroii aparțineau elitei. Percepția acestei reprezentări nefiind suficient de explicită, au fost adăugate de-a lungul timpului elemente iconografice pentru a scoate în evidență caracterul eroic al personajelor reprezentate, precum calul și șarpele. Această practică a dus la crearea unui ansamblu artificial, precum *heros*-ul întins la banchet cu soața sa pe un scaun alăturat, ceea ce era contrar uzanțelor grecești, dar potrivit unui mesaj simbolic, respectiv ideii de familie. Multiplicarea acestor reprezentări în epoca elenistică, când au loc numeroase eroizări publice și private, a dus la devalorizarea rapidă a noțiunii de *heros*, și preluarea temei eroice în iconografia

funerară. Stereotipizarea a avut drept consecință declinul creativității. Numeroasele reliefuli funerare thasiene arată, conform autorului, tocmai această evoluție a „progresivei scleroze” a iconografiei eroice.

Capitolul 1, dedicat temei cavalerului, prezintă mai întâi un catalog cuprinzând 52 de reliefuli, ordonate după tipuri iconografice: maiestuos, în picioare pe lângă cal (cat. 102–103), călare la pas (cat. 105–107), războinic pe cal cabrat (cat. 113), vânător în galop la vânătoare (cat. 114–147) și subtipuri caracterizate prin prezența sau absența unor elemente de compoziție, mai ales pentru tipul de cavaler vânător. În final, câteva reliefuli neterminate (cat. 148–153) sugerează existența unui atelier la Thasos, datând, cel mai probabil, din epoca romană.

Partea de catalog este urmată de un comentariu amplu pentru fiecare tip în parte (p. 56–73). Cavalerul în picioare este un tip iconografic potrivit artistului pentru reprezentarea eroului în prim plan, după modele celebre ale epocii clasice. Acesta este întâlnit în mediu atic în secolul al IV-lea a.Chr., unde avea o funcție exclusiv votivă, ceea ce explică numărul mic de exemplare în care s-a păstrat. Tipul de cavaler pe cal la pas este atestat în Atica în epoca clasică, dar scade în popularitate în epoca elenistică. Varianta mai războinică, a cavalerului pe cal cabrat, își are originea cel mai probabil în Grecia de nord, unde, după B. H., modelul atic este preluat pentru a reda virtuțile aristocratice ale societății macedonene. Funcția continuă să fie una votivă, legată de cultul unui erou. Tipul de cavaler în galop la vânătoare de mistreți este popular în Tracia, în epoca romană. Între cele două (cavaler pe cal cabrat și în galop la vânătoare) există un hiatus de peste un secol, motiv pentru care autorul consideră că nu pot avea o origine comună (p. 68). Tipul atestat în Tracia este legat de scena vânătorii mistrețului, care, deși are paralele în arta greacă, prezintă și particularitatea apropierii a două motive contradictorii: la vânătoarea de mistreți participau pedestri, nu călăreți. Scena

cavalerului la vânătoare ar combina, prin urmare, două momente diferite, al urmării călare și, respectiv, al uciderii mistrețului. Am putea-o interpreta însă și ca o juxtapunere de motive, menită să asocieze imaginea eroică a cavalerului în galop cu episodul uciderii mistrețului, reprezentativ pentru identitatea personajului și interpretat de autor drept o referință la un anume mit, având ca personaj central un *heros* trac (p. 64, n. 138). Este luată în calcul, pe lângă ipoteza originii thasiene a acestui tip, bazată pe numărul mare de descoperiri, și o altă posibilitate. O atenție deosebită este acordată Salonicului, capitala provinciei romane Macedonia, care reunește toate condițiile favorabile creării acestui tip iconografic: un mediu eclectic, unde se întâlneau artiști greci, tradiția macedoneană aristocratică a călărețului, precum și o comunitate de traci, care au făcut parte mai întâi din Macedonia elenistică, apoi din cea romană (p. 69). Autorul observă, de asemenea, creșterea în popularitate a tipului cavalerului trac după anul 45 p.Chr., când Tracia devine provincie romană. În opinia sa, comunitățile trace din nordul egeean au avut un rol determinant în răspândirea acestei iconografii, un argument în acest sens fiind adus și de onomastica de origine tracă de pe epitafurile thasiene (p. 71). Aceștia au preluat imaginea *heros*-ului grec pentru divinitatea lor, un element distinctiv fiind scena vânătorii mistrețului. Alte elemente au fost adăugate pentru a sublinia caracterul eroic: altar, arbore, șarpe, câine, combinația acestora producând o diversitate tipologică. Funcția votivă este atestată la câteva exemplare, care prezintă și inscripția votivă cu epicleza *heros*-ului, dar, pentru cea mai mare parte dintre acestea, este documentată epigrafic funcția de reprezentare a mortului eroizat.

Capitolul 2 este dedicat reliefulor cu tema banchetului. Acestea acoperă o perioadă lungă de timp, de la începutul secolului al V-lea a.Chr. până în secolul al III-lea p.Chr., fiind cel mai bine documentată categorie de reliefuli cu temă eroică din lumea greacă (175 piese). Catalogul este ordonat cronologic, materialul fiind împărțit în trei grupe: de tip vechi (secolele V–IV a.Chr.), recent (secolele III–II a.Chr. și, respectiv, I a.Chr. – I p.Chr.) și târziu (secolele II–III p.Chr.). Tipul vechi (cat. 154–181) este împărțit, în funcție de analiza elementelor care alcătuiesc compoziția, în subtipuri: complet, diminuat,

augmentat, multiplicat; un subcapitol este dedicat fragmentelor clasate separat din cauza stării lor fragmentare. Tipul recent (cat. 182–251) este, de asemenea, împărțit în subtipul complet, diminuat, dublat; fragmentele inclasabile sunt analizate separat, la fel și o grupă de reliefuli considerate de tranziție spre tipul târziu. Tipul târziu (cat. 252–300) este, la rândul lui, împărțit în subtipul complet, mărit și fragmentat. Un capitol separat este dedicat altor fragmente inclasabile (cat. 301–313). Tipul complet este reprezentarea standard, care cuprinde majoritatea elementelor. În funcție de prezența sau absența unora dintre ele, o altă subclasare este făcută în interiorul subtipului. Acest standard este, prin simplificare, diminuat, sau, prin adăugarea diverselor personaje, protagoniști și participanți, dublat, augmentat sau multiplicat. O altă abordare este fragmentarea tabloului, prin redarea doar a unei părți a acestuia, fie a femeii, fie a bărbatului.

Cea de-a doua parte a capitolului constă într-un comentariu sintetic asupra întregii categorii de reliefuli (p. 168–188). Este urmărită evoluția iconografică a temei banchetului de-a lungul secolelor, din perspectiva analizei fiecărui element compozițional: personaje (protagoniști și participanți) și accesorii (mobilier, obiecte de statut social, animale). Astfel, autorul face o serie de observații relevante nu numai pentru înțelegerea iconografiei, ci și pentru rafinarea cronologiei acestui tip de relief. Prezența femeii, preluată din iconografia funerară, schimbă semnificația scenei, subliniind calitatea de cap al familiei *heros*-ului, respectiv a mortului eroizat. Adăugarea altor personaje, tineri și copii, completează imaginea de familie. Multiplicarea participanților la banchet, fie așezați, fie în chip de adoratori este o alterare a imaginii inițiale realizate cu scopul de a reprezenta fie capul unei mari familii, fie al unei asociații de cult. Indicii cronologice sunt marcate în evoluția atitudinii și vestimentației personajelor, precum și în schimbarea modei veselei și mobilierului (*kline*, scaun, măsuță), a obiectelor care indică statutul social, respectiv profesia (arme, instrumente, unelte de lucru) sau a prezenței și dispunerii animalelor (calul, câinele, șarpele). Un subcapitol dedicat semnificației temei banchetului și interesului thasian în acest tip de reprezentare urmează în chip de concluzie la partea de comentariu. Acest capitol aduce

o contribuție importantă la cunoașterea temei banchetului. Numeroasele documente păstrate, printre care unele dintre cele mai vechi cunoscute până în prezent, au făcut posibilă, pe de o parte, afirmarea rolului Thasosului, alături de metropola sa Paros, în crearea și răspândirea acestui tip, și, pe de altă parte, urmărirea unei evoluții cronologice. Originalitatea thasiană constă în perioada elenistică în tendința de a restrânge scena reprezentată, care se concentrează pe personajele centrale, spre deosebire de alte centre din Asia Mică și Samos, unde compoziția acestora este mult mai complexă. Autorul mai identifică două grupe de reliefuri, care atestă existența, în secolul al III p.Chr., a două ateliere, pe care le localizează în sud-vestul insulei.

Într-un apendice sunt tratate două reliefuri reprezentând o posibilă eroizare tardivă (cat. 314) și, respectiv, un relief comemorativ (cat. 315). Bibliografia, indicii și un tabel al concordanțelor încheie primul volum. Cu câteva excepții, toate piesele din catalog sunt ilustrate în 84 de planșe alb-negru, care alcătuiesc volumul 2. Meritul acestei lucrări constă și în faptul că ia în calcul și ilustrează, fie și doar prin schițele păstrate în creion, numeroase reliefuri azi pierdute, cunoscute doar din documente de arhivă. Volumul este detaliat în ceea ce privește comparația cu alte centre din Grecia de est și continentală, mai puțin cunoscut fiind spațiul pontic, pentru care sunt menționate doar *corpora* de inscripții (p. 183, n. 205). Or, contribuțiile pentru această categorie de material nu lipsesc. De menționat doar lucrarea

recentă a Anetei Petrova, *Funerary Reliefs from the West Pontic Area (6th-1st Centuries BC)*, *Colloquia Antiqua* 14, Peeters, Leuven – Paris – Bristol, 2015, care adună în două subcapitole (p. 76–93) reliefurile cu reprezentarea cavalerului și a banchetului din cetățile de pe coasta de vest a Mării Negre. Fără îndoială, Thasosul a fost, alături de cetățile din Propontida¹, Byzantion și Kyzikos, unul dintre centrele care au influențat producția de reliefuri a cetăților vest-pontice, analizele de marmură făcute pentru două reliefuri de la Histria indicând zona nord-egeeană, respectiv insulele Paros și Thasos². Și pentru acest motiv, lucrarea lui B. H. constituie un instrument de lucru de referință pentru tipologia și cronologia reprezentărilor cu temă eroică.

Florina Panait-Bîrzescu,
Institutul de Arheologie „Vasile
Pârvan”, București;
e-mail: florina12@gmail.com.

¹ M. Alexandrescu-Vianu, *Ateliere de sculptură în Moesia Inferior. 2. Relațiile cu Bithynia*, *SCIVA* 59–60, 2008–2009, p. 53–80, sp. p. 73: atelierele vest-pontice, e.g. Odessos, „au fost direct și indirect sub controlul meșterilor bithynieni, care odată cu marmura au adus și modelele respective”.

² M. Alexandrescu-Vianu, *Histria IX. Les statues et les reliefs en pierre*, Bucarest – Paris, 2000, p. 29, cat. 200, 205.

ABREVIERI

AA	Archäologischer Anzeiger. Deutsches Archäologisches Institut, Darmstadt, München, Tübingen – Berlin
ActaMN	Acta Musei Napocensis, Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca
ActaMP	Acta Musei Porolissensis, Seria Arheologie-Istorie-Conservare, Muzeul Județean de Istorie și Artă, Zalău
AÉ	l'Année Épigraphique, Paris
AISC	Anuarul Institutului de Studii Clasice, Cluj
Alt Schaessburg/Alt-Schäsburg	Alt-Schäsburg. Istorie. Patrimoniu, Anuarul Muzeului de Istorie din Sighișoara
AnB	Analele Banatului, Timișoara
Anatolian Studies	Anatolian Studies. Journal of the British Institute at Ankara, 1951–
Apulum	Apulum. Acta Musei Apulensis, Alba Iulia
ArchÉrt	Archaeologiai Értesítő. A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat tudományos folyóirata, Budapesta
Archiva Moldaviae	Archiva Moldaviae. Societatea de Științe Istorice din România, Iași
ArchKorr	Archäologisches Korrespondenzblatt, Mainz
Argesis	Argesis. Muzeul Județean Argeș, Pitești
Arhiva (Iași)	Arhiva. Organul Societății Științifice și Literare din Iași
ArhMold	Arheologia Moldovei, Institutul de Arheologie, Iași
Aristonothos	Aristonothos. Scritti per il Mediterraneo antico
AUVT–SAH	Annales de l'Université « Valahia », Târgoviște. Section d'Archéologie et d'Histoire
Banatica	Banatica, Muzeul Banatului Montan, Reșița
BARIntSer	British Archaeological Reports, International Series, Oxford
BCMI	Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice, București
BÉ	Bulletin Épigraphique, Paris
Biblarh	Biblioteca de arheologie, Editura Academiei Române, București
BiblMemAnt	Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, Piatra-Neamț
BiblThrac	Bibliotheca Thracologica, București
BMI	Buletinul Monumentelor Istorice, București
Britannia	Britannia. A Journal of Roman-British and Kindred Studies. Society for the Promotion of Roman Studies, Cambridge
Bulletin AIESEE	Bulletin de l'Association Internationale des Études Sud-Est Européennes
Byzantina	Byzantina, Thessaloniki
I.Byzantion	A. Łajtar, <i>Die Inschriften von Byzantion. I. Die Inschriften</i> (IGSK 58), Bonn, 2000
CA	Cercetări Arheologice, București
CCA	Cronica Cercetărilor Arheologice din România
CCDJ	Cultură și Civilizație la Dunărea de Jos, Călărași
CEpR	Constantin C. Petolescu, <i>Cronica epigrafică a României</i> , SCIVA, București
CIL	<i>Corpus Inscriptionum Latinarum</i> , Berlin, 1863–
CN	Cercetări numismatice, București

Colloquia Antiqua	Colloquia Antiqua: Supplements to the Journal Ancient West & East
I.Cret.	M. Guarducci, <i>Inscriptiones Creticae</i> I–IV, Rome, 1935–1950
Cultura polisa	Cultura polisa, Novi Sad
Cyrrillomethodianum	Cyrrillomethodianum Studies on the History of Greek-Slavic Relations, Thessaloniki
Dacia	Dacia. Recherches et Découvertes Archéologiques en Roumanie, București; Dacia N.S. (nouvelle série), Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne, Académie Roumaine, Institut d'archéologie « V. Pârvan », București
Dacoromania	Dacoromania. Jahrbuch für östliche Latinität, Freiburg/München
Dobrudža/Dobrudja	Dobrudža. Sbornik istoriceskii Muzei v Dobrici i Silistra
EAIVR	<i>Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României, A–C, D–L, M–Q</i> , București, 1994, 1996, 2000
EphemNap	Ephemeris Napocensis, Cluj-Napoca
I.Ephesos	H. Wankel, R. Merkelbach et al., <i>Die Inschriften von Ephesos</i> I–VII (IGSK 11–17), Bonn, 1979–1984
Glasul Bisericii	Glasul Bisericii, Mitropolia Munteniei și Dobrogei
Historia Urbana	Historia Urbana. Comisia de Istorie a Orașelor din România, Sibiu
IDR	<i>Inscriptiones Daciae Romanae – Inscriptiile Daciei romane</i> , colecție coordonată de Dionisie M. Pippidi și Ioan Iosif Russu, București, I. <i>Introducere istorică și epigrafică – Diplomele militare – Tăblițele cerate</i> (Ioan Iosif Russu), 1975; II. <i>Olenia și Muntenia</i> (Grigore Florescu și Constantin C. Petolescu), 1977; III/1. <i>Dacia Superior. Zona de sud-vest</i> (Ioan Iosif Russu, în colaborare cu Nicolae Gudea, Volker Wollmann și Milena Dušanić), 1977; III/2. <i>Ulpia Traiana Dacica (Sarmizegetusa)</i> (Ioan Iosif Russu, în colaborare cu Ioan Piso și Volker Wollmann), 1980; III/3. <i>Dacia Superior. Zona centrală (teritoriul dintre Ulpia Traiana, Micia, Apulum, Alburnus Maior, Valea Crișului)</i> (Ioan Iosif Russu, în colaborare cu Octavian Floca și Volker Wollmann), 1984; III/4. <i>Zona răsăriteană</i> (Ioan Iosif Russu), 1988; III/5. <i>Inscriptions d'Apulum</i> (deux fascicules, Ioan Piso), Paris, 2001 (Mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres, XXIV); III/6. <i>Apulum – Instrumentum domesticum</i> , București, 1999 (Cloșca L. Băluță)
IDRE	Constantin C. Petolescu, <i>Inscriptions de la Dacie romaine. Inscriptiones Daciae Romanae. Inscriptions externes concernant l'histoire de la Dacie (I^{er}-III^e siècles)</i> , I–II, Bucarest, 1996–2000
IG	<i>Inscriptiones Graecae</i> , Berlin, 1873–
IGBulg	Georgi Mihailov, <i>Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae</i> I–V, Sofia, 1956–1997
IGLS	<i>Inscriptions Grecques et Latines de la Syrie</i> , Paris, 1929 –
IGLR	Emilian Popescu, <i>Inscriptiile grecești și latine din secolele IV–XIII descoperite în România</i> , București, 1976
IGR	<i>Inscriptiones graecae ad res romanas pertinentes</i> , Paris, 1906–1927
ILD	Constantin C. Petolescu, <i>Inscriptiile latine din Dacia</i> , I–II, București, 2005–2016
Il Mar Nero	Il Mar Nero : Annali di Archeologia e Storia, Roma
ILS	Hermann Dessau, <i>Inscriptiones Latinae Selectae</i> , Berlin, I (1892), II/1–2 (1906), III/1 (1914), III/2 (1916)

IOSPE I ²	V.V. Latyshev, <i>Inscriptiones Tyrae, Olbiae, Chersonesi Tauricae, aliorum locorum a Danubio usque ad regnum Bosporanum, iterum ed.</i> , Sankt Petersburg, 1916
IPD ⁴	Árpád Dobó, <i>Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciaeque repertae ad res earundem provinciarum pertinentes</i> , Academia Scientiarum Hungarica, Budapesta, 1975
IRT ²	J.M. Reynolds, J.B. Ward-Perkins <i>et alii</i> , <i>The Inscriptions of Roman Tripolitania. Enhanced electronic reissue</i> http://inslib.kcl.ac.uk/irt2009/ , London, 2009
ISM	<i>Inscriptiones Scythiae Minoris – Inscriptiile din Sythia Minor</i> , București, I. <i>Histria și împrejurimile</i> (Dionisie M. Pippidi), 1983; II. <i>Tomis și teritoriul său</i> (Iorgu Stoian), 1987; III. <i>Callatis et son territoire</i> (Alexandru Avram), 1999; IV. <i>Tropaeum – Durostorum – Axiopolis</i> (Emilian Popescu), 2015 ; V. <i>Capidava – Troesmis – Noviodunum</i> (Emilia Doruțiu-Boilă), 1980; VI.2. <i>Tomis et son territoire</i> (Alexandru Avram, Maria Bărbulescu, Livia Buzoianu), 2018
JAHA	Journal of Ancient History and Archaeology, Cluj-Napoca
JbRGZM	Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz
JRA	Journal of Roman Archaeology, Portsmouth, Rhode Island
Latomus	Latomus. Revue d'Études Latines, Bruxelles
Litua	Litua. Studii și Cercetări, Muzeul Județean Gorj „Alexandru Ștefulescu”, Târgu Jiu
MCA	Materiale și Cercetări Arheologie, București
Museikon	Museikon. A Journal of Religious Art and Culture, Alba Iulia
I.Mus. Iznik	S. Şahin, <i>Katalog der antiken Inschriften des Museums von Iznik (Nikaia)</i> , I-II 1-3 (IGSK 9-10 1-3), Bonn, 1979-1987
Novensia	Novensia. Uniwersytet Warszawski
Oltenia	Oltenia. Studii și Comunicări, Craiova
PAS	Prähistorische Archäologie in Südosteuropas, Berlin
PBF	Prähistorische Bronzefunde, München – Stuttgart
I.Perinthos	M.H. Sayar, <i>Perinthos-Herakleia (Marmara Ereğlisi) und Umgebung. Geschichte, Testimonien, griechische und lateinische Inschriften</i> , Vienna, 1998
Peuce	Peuce. Studii și cercetări de istorie și arheologie, Institutul de Cercetări Eco-Muzeale „Gavrilă Simion”, Tulcea
PHAROS	Pharos. Studien zur griechisch-römischen Antike. Band 42, herausgegeben von Krešimir Matijević, Christoph Schäfer und Wolfgang Spickermann
Phoenix	Phoenix. Classical Association of Canada
PIR ²	<i>Prosopographia Imperii Romani, saec. I-III</i> , ed. II, Berlin-Leipzig
Pontica	Pontica. Muzeul de Istorie Națională și Arheologie, Constanța
Revista Arheologică	Revista Arheologică S.N., Academia de Științe a Moldovei, Institutul Patrimoniului Cultural, Centrul de Arheologie, Chișinău
RE	Pauly-Wissowa, Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaften, Stuttgart, 1893-
REG	Revue des Études Grecques, Paris
REL	Revue des Études Latines, Paris
RÉSEE	Revue des Études Sud-Est Européennes, București
RevIst	Revista de Istorie, București
RevMuz	Revista Muzeelor, București
Revue Archéologique	Revue Archéologique, Paris

RGZM	Barbara Pferdehirt, <i>Römische Militärdiplome und Entlassungsurkunden in der Sammlung des Römisch-Germanischen Zentralmuseum</i> , Mainz, 2004
RMD	Margaret M. Roxan, <i>Roman Military Diplomas</i> , London: I. <i>Roman Military Diplomas 1954–1977</i> , 1978; II. <i>Roman Military Diplomas 1978–1984</i> , 1985 ; III. <i>Roman Military Diplomas 1985–1993</i> , 1994; Margaret M. Roxan, P. Holder, <i>Roman Military Diplomas IV</i> , 2003; P. Holder, <i>Roman Military Diplomas V</i> , 2006
RMI	Revista Monumentelor Istorice, București
RMM–MIA	Revista Muzeelor și Monumentelor-Monumente Istorice și de Artă, București
RRH	Revue Roumaine d'Histoire, București
SAA	Studia Antiqua et Archaeologica, Iași
Sargetia	Sargetia. Acta Musei Devensis. Muzeul Civilizației Dacice și Romane, Deva
SEG	<i>Supplementum Epigraphicum Graecum</i> , Leiden, 1923 –
SCIA	Studii și Cercetări de Istoria Artei, București
SCIV(A)	Studii și Cercetări de Istorie Veche (și Arheologie), București
SMMIM	Studii și Materiale de Muzeografie și Istorie Militară, București
SlovArch	Slovenská Archaeológia, Nitra
Speculum	Speculum. A Journal of Medieval Studies, Medieval Academy of America
Starinar	Starinar, Belgrad
I.Stratonikeia	M.Ç. Şahin, <i>Die Inschriften von Stratonikeia</i> , I–II 1/2 (IGSK 21–22 1/2, 68), Bonn, 1981–2010
Studia Archeologiczne	Studia Archeologiczne, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław
Studies and Materials	Studies and Materials, Poznan
Studii	Studii. Revista de Istorie, București
Suceava	Suceava. Studii și materiale / Suceava, Anuarul Muzeului Județean Suceava / Anuarul Muzeului Bucovinei, Suceava
Syria	Syria. Revue d'Art Oriental et d'Archéologie, Institut français du Proche-Orient, Paris
TAM	<i>Tituli Asiae Minoris</i> , Vienna, 1901 –
TIR	<i>Tabula Imperii Romani</i>
Transylvanian Review	Transylvanian Review. Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca
Tyche	Tyche. Beiträge zur Alten Geschichte, Papyrologie und Epigraphik, Viena
UPA	Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Bonn
Valachica	Valachica. Chronica Valachica. Studii și materiale de istorie, Muzeul Județean Dâmbovița, Târgoviște
ZAM	Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters
Zargidava	Zargidava, Muzeul Județean Bacău
Ziridava	Ziridava. Studia Archaeologica, Muzeul Județean Arad
ZPE	Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn
ZSAK	Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte, Basel